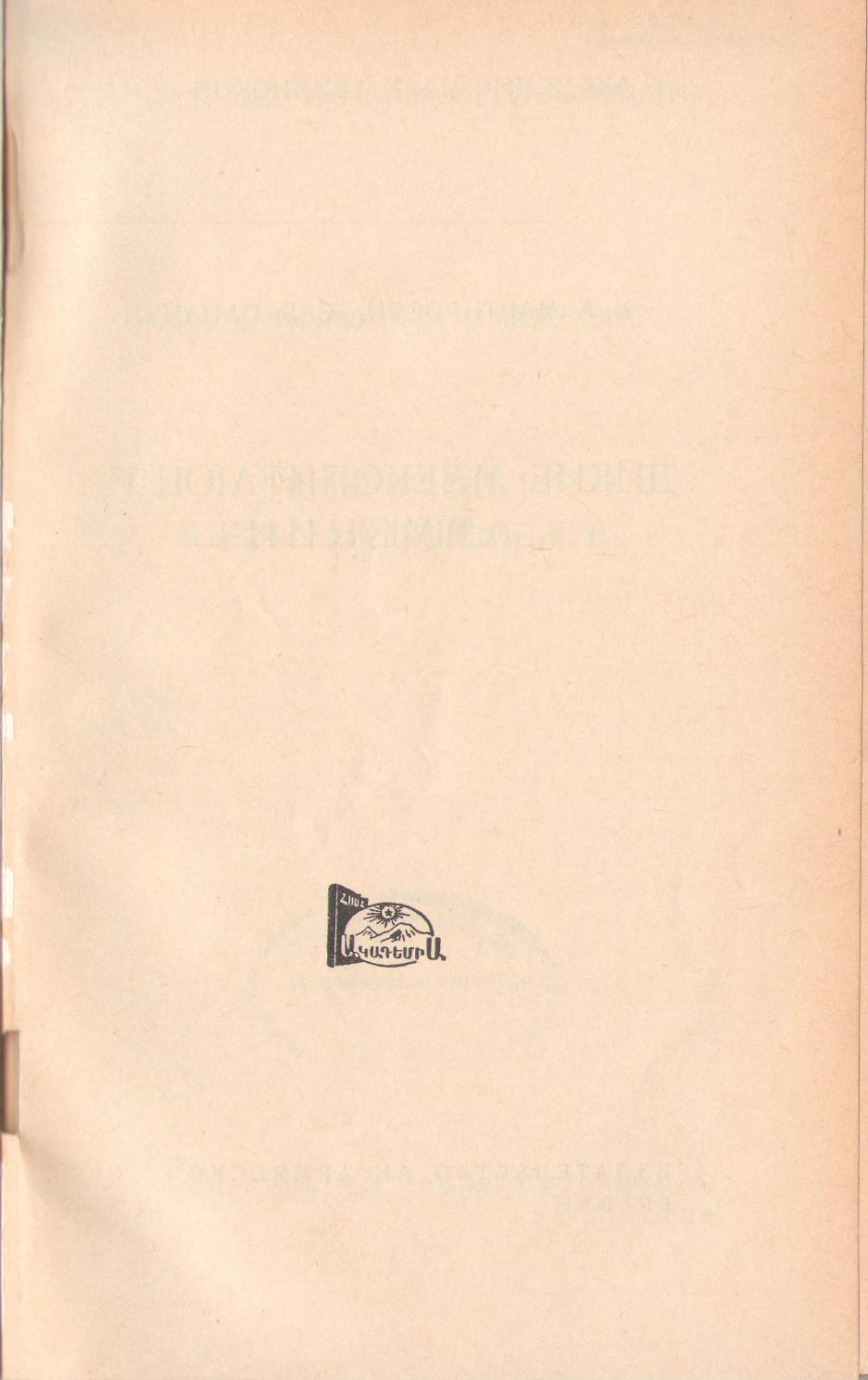
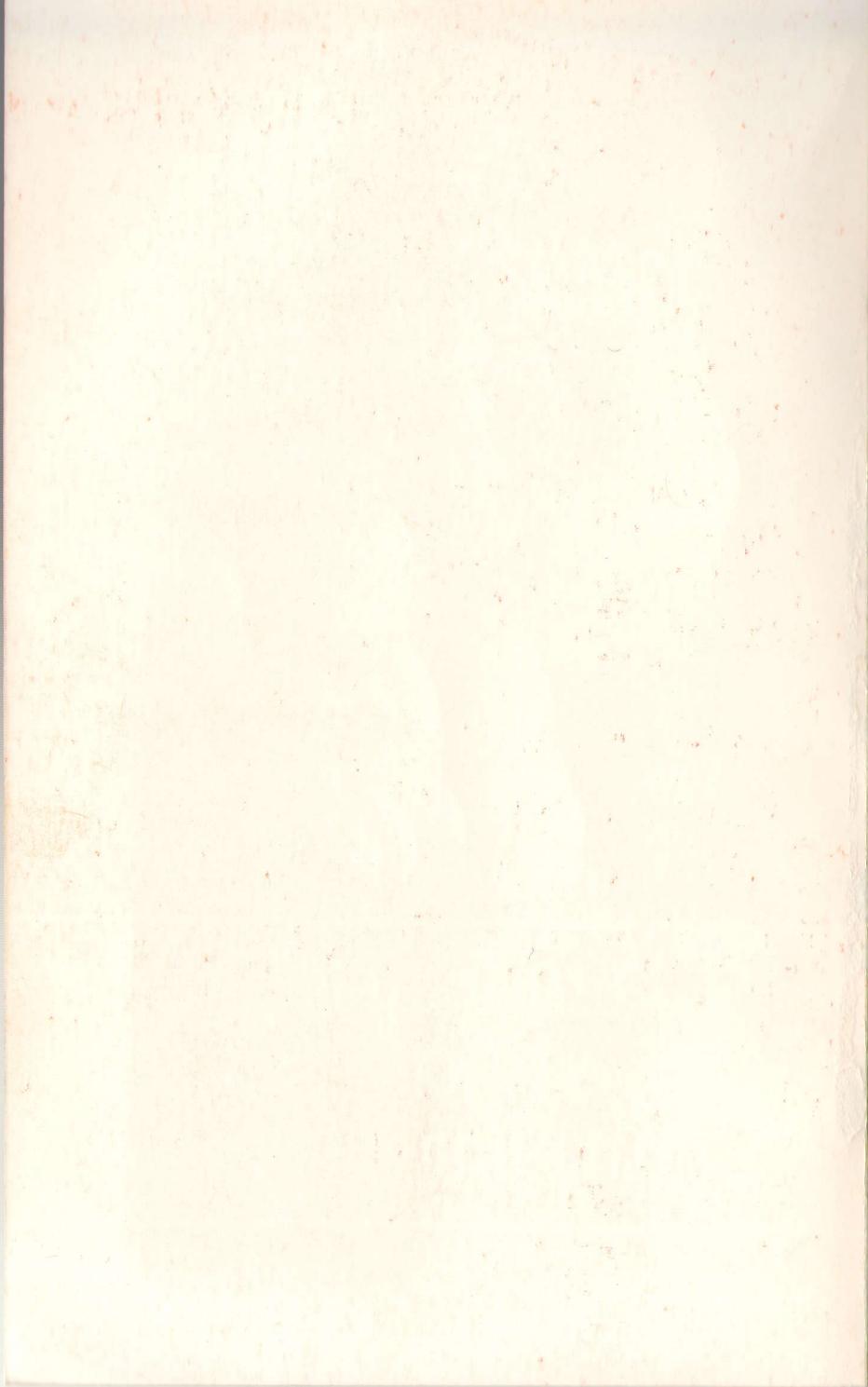

Բ.Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ
Ս.Բ. ՊԱՊԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՎԱՅՐԻ
ԿԱՌՆԱՍՈՒՂՆԵՐԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР

Б. А. МАРТИРОСЯН, С. Б. ПАПАНЯН

ДИКИЕ МЛЕКОПИТАЮЩИЕ
АРМЕНИИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ДУБЛЕТ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Բ. Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ, Ս. Բ. ՊԱՊԱՆՅԱՆ

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի
Վ Ա Յ Ր Ի Կ Ա Թ Ն Ա Ս Ո Ւ Ն Ն Ե Ր Ը

A II
69727

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1983

Տպագրվում է ՀՍՍՀ ԳԱ կենդանաբանության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ կենսաբանական գիտ. բեկնածու
Մ. Ս. ԱԳԱՄՅԱՆ

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝
կենսաբանական գիտ. բեկնածուներ Ս. Կ. ԱԼԳՈՒԼՅԱՆԸ
և Հ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԸ

Մատիրոսյան, Բ. Ա., Պապանյան, Ս. Բ.

Մ 394 Հայաստանի վայրի կաթնասունները /Պատ. խմբ-
Մ. Ս. Աղամյան—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983.—155 էջ.

Գրքույկում բերվում են տվյալներ Հայաստանում տարածված
վայրի կաթնասուն կենդանիների կենսակերպի ու տարածման վե-
րաբերյալ, ինչպես նաև որոշիչ աղյուսակ, որը հնարավորություն է
տալիս որոշելու կաթնասուն կենդանիների բոլոր տեսակները, կար-
գը, ընտանիքը, սեռը:

Նախատեսված է ընթերցողների լայն շրջանների համար:

Մ $\frac{2005000000}{703(02)-83}$ 100-82

ԳՄԴ 28.693.36
596.5

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Կաթնասունները ողնաշարավոր կենդանիների բարձրա-
գույն դասի ներկայացուցիչներն են: Ներկայումս նրանց տե-
սակային կազմը աշխարհի մասշտաբով ստույգ հաստատ-
ված չէ, սակայն հայտնի է, որ տեսակների քանակը հասնում
է մոտ 4900-ի: Բազմատեսակության շնորհիվ կաթնասուն
կենդանիները հարմարվել են միջավայրին և բնության մեջ
գրավել հարմար տարբեր ապրելավայրեր: Կաթնասունների
դասը (որին պատկանում է նաև մարդը) բաժանվում է երեք
անհավասար ենթադասի՝ ընկերքավորներ, պարկավորներ և
միանցքանիներ:

Կաթնասուն կենդանիներին մյուս ողնաշարավորներից
(ձկներ, երկկենցաղներ, սողուններ, թռչուններ) տարբերող
գլխավոր առանձնահատկությունը ձագերին կաթով կերակ-
րելն է: Կաթնասունները շնչին բացառությամբ կենդանածին
են, այսինքն՝ նրանց սաղմի զարգացումը տեղի է ունենում
մոր արգանդում: Սաղմը մոր օրգանիզմի հետ կապված է
ընկերքի միջոցով. այդպիսի կաթնասունները կոչվում են
ընկերքավորներ: Կաթնասունների մեկ այլ խմբավորման
սաղմի զարգացման ընթացքում ընկերք չի առաջանում: Ձա-
գերը ծնվում են թերաճ, և նրանց հետագա զարգացումը
ավարտվում է մոր որովայնի շրջանում գոյություն ունեցող
արտաքին պարկի մեջ: Դրանք պարկավորներն են: Միանց-
քանիները՝ կաթնասուններից ամենապարզունակները (բա-
ղակտուց, եքիզնա), բազմանում են ձվադրման միջոցով:
Անկախ բազմացման եղանակից, բոլոր կաթնասունների ձա-
գերն էլ, մի քանի շաբաթից մինչև մի քանի տարի տևողու-

թյամբ, կերակրվում են մոր կաթնագեղձերի արտադրած կաթով:

Կաթնասուններին այլ ողնաշարավորներից տարբերող մյուս կարևոր առանձնահատկությունը մազածածկույթի առկայությունն է: Կաթնասունների մազերը կամ բուրդը նպաստում են այն բանին, որ կենդանիների մարմնի շերմաստիճանը պահպանվի կայուն վիճակում: Մազերը կապված են ճարպագեղձերի հետ, որոնք մազերին տալիս են շթրջվելու հատկություն: Բայց ոչ բոլոր կաթնասուններն են, որ ունեն խիտ մազածածկոց: Փղերի, գետաձիու և ոնգեղջյուրի մարմնի մազածածկոցը, օրինակ, չափազանց նոսր է, իսկ հասուն կետերի մոտ այն լրիվ բացակայում է, չնայած այն նկատվում է նրանց սաղմի զարգացման տարբեր փուլերում: Այդ նշանակում է, որ նրանց նախնիները ունեցել են մազածածկոց, որը հետագայում անհետացել է:

Մազային ծածկույթը տարբեր կենդանիների մոտ տարբեր է: Խլուրդն ունի փափուկ, թավշանման մորթի: Խոզի մարմինը պատած է կարճ ու կոպիտ մազերով: Ոչխարներն ունեն խիտ ու զանգուր բուրդ և այլն: Կաթնասունների մարմնի տարբեր մասերում աճում են տարբեր տիպի մազեր: Հոնքերը, թարթիչները, դնչի վրայի զգայուն բեղիկները, ձիու պոչը, առյուծի բաշը և այլն: Մազածածկոցը կազմված է համեմատաբար նուրբ, խիտ ու կարճ ներքին շերտից, որը կոչվում է աղվամազ և արտաքին երկար կոպիտ մազերից՝ քիստամազ: Կաթնասունների մոտ պարբերաբար տեղի է ունենում մազափոխություն, որի ընթացքում թափվում են հին մազերը ու նրանց փոխարենն աճում են նորերը: Այդ պրոցեսը կարող է տեղի ունենալ տարին մեկ կամ երկու անգամ, բայց կարող է ընթանալ նաև անընդմեջ:

Բացի կաթնագեղձերից ու մազածածկույթից, կաթնասուններին բնորոշ է նաև ներքին օրգանների կառուցվածքի որոշ առանձնահատկություններ: Այսպես, օրինակ զանգը հոդավորվում է ատլանտի, այսինքն՝ պարանոցի առաջին ողի հետ՝ ծոծրակային ոսկրի երկու ելուստներով: Ստորին ծնոտը բաղկացած է մեկ ոսկրից: Ատամները բաժանված են կտրիչ-

ների, ժանիքների, սեղանատամների: Սիրտը քառախորշ է, բաժանված երակային (աջ) և զարկերակային (ձախ) կեսերի: Ի տարբերություն թռչունների, սրտից սկիզբ է առնում ձախ մայր զարկերակը: Լսողության օրգանը (ականջը) բաղկացած է ներքին, միջին և արտաքին բաժիններից: Արտաքին ականջի խեցին մեծամասնության մոտ լավ է զարգացած: Անկախ նրանից կենդանու պարանոցը երկար է թե կարճ, բուլորի մոտ էլ այն բաղկացած է 7 ողերից: Բացառություն են կազմում միայն երկու և երեքմատնյա ծուլերը, լամանտինը, տամանդուն, որոնց պարանոցի ողերի թիվը հասնում է 6—9-ի: Որովայնային խոռոչը կրծքավանդակից անջատված է ստոծանիով: Գանգուղեղի մեծ կիսագնդերը լավ են զարգացած:

Կան նաև մի քանի այլ առանձնահատկություններ, որոնք առավելություն են սալիս կաթնասուններին՝ կենդանական աշխարհում գրավելու իշխող դիրք: Գրանցից կարևորը տաքարյունությունն է, որն արդյունք է շերմաստիճանի կայունության՝ անկախ արտաքին միջավայրի շերմաստիճանից: Ամենամեծ առավելությունը, որ ունեն կաթնասունները մյուս կենդանիների նկատմամբ, նրանց զարգացած ուղեղն է: Այն իրենից ներկայացնում է բարդ ու կատարյալ կառուցվածք: Կաթնասունների մտավոր ունակությունները քաջ հայտնի են բուլորին: Ինչ խոսք, իր զարգացման գագաթնակետին է հասել մարդու ուղեղը, որը արտահայտում է նրա բազմազան ու հարուստ, հուզումնալից ու մտածողական կյանքը:

Եթե երկրագնդի առաջացումը հաշվվում է մոտավորապես 4,5 միլիարդ տարի, ապա դրա կեսը կազմում է այն շրջանը, երբ դրվել է կյանքի առաջացման սկիզբը երկրագնդի վրա: Պատմական տվյալների համաձայն, կաթնասունների նախնիները եղել են սողունները դեռ մեզոզոյան դարաշրջանում: Կաթնասուններ են հայտնաբերված նույնիսկ տրիասում՝ 160—170 միլիոն տարի առաջ: Վաղ կավճի շրջանում արդեն գոյություն ունեին պարկավորները և երևան եկան միջատակերները (առաջին ընկերքավորները), էոցենը համարվում է կաթնասունների ամենաբուռն ծաղկման շրջանը: Այդ դա-

րաշրջանում արդեն կար կաթնասունների 28 կարգ, որոնցից 16-ը մտնում են ժամանակակից ֆաունայի մեջ: Տրիասի վերջում գոյություն ունեին 36—40 կարգեր՝ իրենց 12—13 հազար տեսակներով: Յավոք, տեսակներով հարուստ այդ կենդանական աշխարհից իր գոյությունը պահպանել է միայն նրա մեկ երրորդը: Այդ ժամանակաընթացքում կաթնասունները տարածվել են հասարակածից մինչև բևեռներ ու հարմարվել միջավայրի տարբեր պայմաններին: Նրանց կարելի է հանդիպել ամենուր, բացի օվկիանոսների խորը հատակից, համատարած սառցադաշտերից (կենտրոնական Գրենլանդիա, Անտարկտիդա) և լեռների հավերժական ձյունածածկ գագաթներից:

Կաթնասունների հիմնական մասը ապրում է ցամաքում, կան տեսակներ, որոնք ապրում են միայն ջրում (կետեր, դելֆիններ), տեսակների մի այլ խումբ ապրում է և՛ ցամաքում, և՛ ջրում, այսպես ասած կիսաջրային կյանք է վարում (ջրասամույր, կուղբ), որոշ տեսակներ ձեռք են բերել թռչելու ունակություն (չղջիկներ), մյուսները ապրում են ծառերի վրա (կապիկներ), տեսակների մի զգալի մասը մասնակի կամ բացարձակ ստորգետնյա կյանք է վարում (խլուրդ, կուրամուկ) և այլն: Միանգամայն պարզ է, որ այս բազմազանության մեջ կաթնասուններին բնորոշ է մարմնի չափի, քաշի և արտաքին կառուցվածքի բազմազանություն. օրինակ՝ իրենց մեծությունը և քաշով նրանք տատանվում են սկսած 33 մ երկարություն ունեցող կապույտ կետից, որը կշռում է 120—150 տ (հավասար է 30 փղի կամ 150 ցլի քաշի) մինչև պստիկ սրբնշակը, որի մարմնի երկարությունը 4—5 սմ է, իսկ քաշը՝ 3—5 գր:

Միջավայրն իր հաստատուն կնիքն է դրել նաև կաթնասունների վերջավորությունների կառուցվածքի վրա: Սկսած հինգամտնյա վերջավորություններից (արջ, գայլ), կարելի է հանդիպել չորսմատնյա (գաճաճ գետածի), եռամատնյա (ոնգեղջյուր), երկմատնյա (երկմաքակավորներ) և մեկմատնյա (սմբակավորներ) կենդանիների: Ջրում ապրողները մատների միջև ունեն նաև լողաթաղանթներ (ջրասամույր,

կուղբ) կամ վերջավորությունները վերածվել են թիակների (ծովացուլ, փոկ): Թռչող կաթնասունների առջևի վերջավորությունները ձևափոխվել են թևերի (չղջիկներ), իսկ ստորգետնյա կյանք վարողների առջևի վերջավորությունները կարճ են, մկանոտ և ծառայում են որպես փորոզ օրգաններ (խլուրդ, կուրամուկ):

Կաթնասունների մի զգալի մասը նստակյաց կյանք է վարում, որոշ տեսակներ գաղթում են, անցնելով հսկայական տարածություններ (կետեր, չղջիկներ): Միջավայրի անբարենպաստ պայմաններում՝ խստաշունչ ձմռան, կերի սուղ պայմանների, միջավայրի ջերմաստիճանի կտրուկ տատանումների ժամանակաընթացքում կաթնասունների որոշ տեսակներ (արջեր, գետնասկյուռներ, չղջիկներ) քուն են մըտնում՝ ծախսելով կուտակված էներգիայի մինիմալ քանակը:

Կենդանական աշխարհի որևէ խումբ մարդու համար հազիվ թե ունենա այնքան մեծ նշանակություն, որքան կաթնասունները: Քարայրներում հայտնաբերված հնագույն կենդանիների գեղարվեստական ճշգրիտ պատկերներից կարելի է ենթադրել, որ քարանձավներում բնակվող մարդիկ, որոնք ապրել են ավելի քան հիսուն հազար տարի առաջ, բացահայտել և ձանաչել են իրենց շրջապատող կենդանական աշխարհը:

Սկսած մարդկային հասարակության զարգացման վաղ շրջանից, մարդն անխուսափելիորեն շփվել է վայրի կենդանիների հետ, որոնք նրա համար եղել են թշնամի կամ մրցակից: Գազանների դեմ նա պայքարել է իր կյանքի պահպանման, ապրելատեղի բարելավման, կերի ու հագուստի հայթայթման նպատակով: Կաթնասուններից որոշ տեսակների մարդն սկսել է ընտելացնել, իսկ հետագայում, արհեստական ընտրության միջոցով, կարողացել է հասնել ընտանի կաթնասուն կենդանիների ցեղերի այն հսկայական բազմազանությանը, որոնք գոյություն ունեն մեր օրերում: Ներկայումս մարդու գործունեությունը ուղղված է ոչ միայն ընտանի, այլև օգտակար վայրի կաթնասունների պահպանման, վնասակար տեսակների կրճատման ու սահմանափակման նպատակին:

Կաթնասուն կենդանիների տնտեսական նշանակությունը

մեծ է նաև գյուղատնտեսական մթերքների արտադրման բնագավառում, որն այժմ ընդգրկում է բազմաթիվ ճյուղեր: Ընտանի կենդանիների մեծ մասը՝ խոշոր ու մանր եղջերավոր անասունները, ձիերը, ուղտերը տալիս են միս, ճարպ, կաթ, բուրդ, կաշի և այլ արժեքավոր նյութեր: Մինչև այժմ շունը, ձին, եղջերուն, էջը և ուղտը չեն կորցրել իրենց դերը որպես փոխադրամիջոցներ: Վայրի կաթնասունների շատ տեսակներ հանդիսանում են որսարդյունաբերության և սպորտային սորողության օբյեկտներ, տալով արժեքավոր մորթի, որի արտահանման մեջ ՍՍՀՄ-ը աշխարհում գրավում է առաջնակարգ տեղերից մեկը:

Մի շարք կաթնասուններ (սպիտակ մկներ, առնետներ, ծովախոզուկներ, ճագարամկներ և այլն) գիտագործնական նպատակների համար օգտագործվում են որպես լաբորատոր կենդանիներ:

Անմիջական օգուտից բացի, շատ կաթնասուններ օգտակար են իրենց անուղղակի գործունեությամբ՝ ոչնչացնելով կենդանիների վնասատու տեսակներին: Այսպես, միջատակերները (ոզնին, սրընչակը և այլն) սնվում են մեծ քանակությամբ վնասատու միջատներով, որոնք վնասում են ոչ միայն մարդկանց, այլև կենդանիներին ու բույսերին: Բազմաթիվ գիշատիչներ (կատուններ, աղվեսներ, աքիսներ և այլն) սնվելով մանր կաթնասուններով, մասնավորապես կրծողներով, օգտակար ծառայություն են մատուցում մարդուն, քանի որ վերջիններիս կողմից հասցրած վնասը անտառներին, աննդամթերքին, ինչպես նաև բնակարաններին և այլ շինություններին, բավական մեծ է:

Սակայն չպետք է մոռանալ նաև, որ որոշ կաթնասուններ, հատկապես գիշատիչները, հանդես են գալիս որպես վնասատուներ՝ մասնակի վնաս հասցնելով ընտանի ու վայրի կենդանիներին: Մի շարք կաթնասուններ (հիմնականում կրծողները), բացի վերը նշված իրենց անմիջական վնասից, մարդկանց ու ընտանի կենդանիներին են փոխանցում վարակիչ հիվանդություններ (ժանտախտ, տուլյարեմիա, տիֆ և այլն):

Պետք է նշել, որ կաթնասունների մեջ չկան թունավոր տեսակներ, որոնց կծեւուց մարդը թունավորվի, բայց կաթնասունների որոշ օրգանները՝ որպես կեր, մարդու համար թունավոր են: Այսպես օրինակ՝ սպիտակ արջի լյարդն օգտագործելիս, մարդկանց մոտ նկատվում են ուժեղ թունավորման երեւույթներ՝ գլխապտույտ, ընդհանուր թուլություն, գլխացավ, շնչահեղձություն, ստամոքսի խանգարում ու ցավեր, սրտի անկանոն աշխատանք, ջրածություն և այլն, որը ակում է մի քանի օր, սակայն մահացու դեպքեր չեն գրանցվել: Դրա պատճառն այն է, որ սպիտակ արջի լյարդը պարունակում է մեծ քանակությամբ Ա վիտամին, որը թափանցելով մարդու օրգանիզմ՝ առաջացնում է հիպերվիտամինոզ:

Կաթնասուն կենդանիները մայր բնության կարևոր և անբաժանելի մասն են, որոնք լրացնում են մեզ շրջապատող միջավայրը, բնապատկերը դարձնում լիարժեք ու կատարյալ: Ահա այդ գեղեցիկությունը և, մանավանդ, բնության հավասարակշռությունը պահպանելու համար պետք է պայքարել և հետագա սերունդներին փոխանցել այն ամենը, ինչ կերտել է բնությունը հազարավոր տարիների ընթացքում: Մեր բոլորի պարտքն է պայքարել փրկելու բնությունը անդառնալի ոչնչացումից, քանզի այն մարդկությանը էսթետիկական հաճույք պատճառող և սնող գլխավոր աղբյուրն է:

1934 թվականին Բրյուսելում ստեղծվեց Բնության պահպանության միջազգային բյուրո: Ֆոնտենբլոյի (Ֆրանսիա) համաշխարհային կոնֆերանսից հետո, որը կազմակերպել էին Յունեսկոն և Ֆրանսիայի կառավարությունը, վերը նշված բյուրոն վերափոխվեց Բնության պահպանության միջազգային միության, որը 1956 թ. վերանվանվեց Բնության պահպանության և բնական պաշարների միջազգային միության (ԲՊՄՄ): ԲՊՄՄ այժմ դարձել է անկախ միջազգային կազմակերպություն, որի անդամներն են հանդիսանում պետություններ, պետական գերատեսչություններ, հասարակական կազմակերպություններ և միջազգային միավորումներ: Այս կազմակերպության գլխավոր խնդիրն է ամբողջ աշխարհում պահպանել բնությունը և բնական հարստությունները: Մար-

դու մեղքով անհետացել են կաթնասուն կենդանիների շուրջ 120 տեսակ և ենթատեսակ: ԲՊՄՄ-ի Կարմիր գրքում, 1972 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով, մտել են 236 տեսակ կաթնասուններ, որոնք կանգնած են ոչնչացման վտանգի եզրին: Դրանցից 30 տեսակը տարածված են ՍՍՀՄ-ում:

Սովետական Միության Մինիստրների խորհրդի հանձնարարությամբ ՍՍՀՄ գյուղատնտեսության մինիստրությունը 1974-ին որոշեց կազմել ՍՍՀՄ-ում տարածված հազվագյուտ ու ոչնչացող կենդանիների ու բույսերի Կարմիր գիրք: Սովետական Միության Կարմիր գրքում, որը լույս է տեսել 1978-ին, մտել են 63 տեսակ կաթնասուններ: Մոտ ժամանակներս լույս կտեսնի ՀՍՍՀ Կարմիր գիրքը, որտեղ կաթնասուններից գրանցվել են ականջավոր ողնին, վայրենակերպը, ջրասամույրը, հովազը, բեզոարյան այծը, մուֆլոնը և այլն:

Վերջին տասնամյակում վայրի կենդանիների պահպանման գործում ձեռնարկված միջոցառումները տվել են իրենց արդյունքները: Համարյա ամենուրեք ավելացել է իշայծյամների, վայրի խոզերի, եղջերուների գլխաքանակը, իսկ սայգակը, սամույրը, կուղբը և այլ կենդանիներ, որոնք կանգնած էին ոչնչացման եզրին, այժմ այնքան են բազմացել, որ տեղ են գրավում մյուս մորթատու կենդանիների կողքին:

Միևնույն ժամանակ որոշ կաթնասուն կենդանիների գլխաքանակը պակասում է: Դրանց թվին են պատկանում այծյամը, ջրասամույրը, կզաքիսը, փորսողը, արջամուկը, կնգուղը և մի քանի այլ տեսակներ:

Ներկայումս բնության պահպանության հարցերը ամբողջ աշխարհում հետզհետե ձեռք են բերում առանձնահատուկ կարևոր նշանակություն: Դրանք մտել են միջազգային կենսաբանական ծրագրի մեջ և հատուկ ուշադրության են արժանանում մի շարք միջազգային կազմակերպությունների կողմից:

ՍՍՀՄ-ում բնության պահպանությունը հանդիսանում է պետական կարևորագույն խնդիր և համաժողովրդական գործ: Բնության հետ պետք է վերաբերվել խելացի և մտածված: Անփույթ վերաբերմունքը, այսինքն՝ նրա բարիք-

ների անխնա օգտագործումը կարող է լուրջ և ողբերգական վախճան ունենալ:

Բնության պահպանման հիմնական նախապայմաններից մեկը մարդկային հասարակության կողմից բնության օգտուրանների՝ օգտակար հանածոների, հողի, ջրի, օդի, անտառների, բուսական և կենդանական աշխարհի խելացի շահագործումն է:

Չնայած այն բանին, որ գրականության մեջ գոյություն ունեն մեծ քանակությամբ նյութեր կաթնասուն կենդանիների վերաբերյալ, սակայն մինչև այժմ չկա հայերեն լեզվով մի ընդհանուր աշխատություն, որը դասակարգված ձևով ներկայացներ Հայաստանում տարածված բոլոր վայրի կաթնասուն կենդանիների համառոտ բնութագիրը՝ իրենց որոշիչ աղյուսակով: Կազմելով այս գրքույկը, մեր նպատակն է հնարավորին չափ վերացնել այդ բացը և ընթերցող լայն զանգվածներին հնարավորություն տալ ծանոթանալու մեր հանրապետությունում ներկայումս տարածված բոլոր վայրի կաթնասունների տեսակների ճիշտ անվանման, նրանց համառոտակի բնութագրման, մարմնակազմության, տարածման, կենսակերպի, վարքի, ինչպես նաև տնտեսական նշանակության հետ: Այն մասնավորապես արժեքավոր ծառայություն կարող է մատուցել գյուղատնտեսության ասպարեզում աշխատող մասնագետներին՝ կողմնորոշվելու վնասատու և օգտակար կենդանիների տեսակների ընտրության մեջ:

ՄԻՋԱՍԱԿԵՐՆԵՐ — INSECTIVORA

Մանր կենդանիներ են: Այս կարգին է պատկանում ամենափոքր կաթնասուն կենդանին՝ պստիլի սպիտակատամ սրբնչակը, որի մարմնի երկարությունը 3—5 սմ է: Ամենախոշոր միջատակերները ունենում են 35—40 սմ երկարություն: Միջատակերների արտաքին տեսքը բազմազան է: Յուրահատուկ կենսակերպի հետևանքով, ումանց դունչը ձգվել է և դարձել կնճիթաձև: Ականջները համեմատաբար մեծ են կամ՝ թերաճ: Ումանց պուչը լավ է զարգացած, մյուսներինը՝ արտաքինից չի երևում: Ծնշող մեծամասնության վերջավորությունների մատները 5 են: Ծանկերը լավ են զարգացած: Մարմնի ծածկույթը տարբեր է, որոշ տեսակներ ունեն փափուկ, թավ մորթի, մյուսները պատած են խոզամազերով կամ փշերով: Ատամները թույլ են դիֆերենցված՝ կտրիչները, ժանիքները և սեղանատամներն իրենց ձևով և չափով նման են մեկը մյուսին:

Այս կարգի ներկայացուցիչներից մի քանիսը վարում են ստորգետնյա, ումանք էլ կիսաշրային կյանք: Տարվա ընթացքում բազմանում են մի քանի անգամ: Հղիությունը տևում է 25—50 օր: Չագերի միջին քանակը տատանվում է 5—10-ի սահմաններում: Նորածին ձագերի մաշկը մերկ է, աչքերը՝ փակ: Մայրը նրանց կերակրում է 21 օր, իսկ 50—58 օրական հասակում ձագերը լրիվ հասունանում են և ընդունակ են ինքնուրույն կյանք վարելու:

Միջատակերների հիմնական կերը միջատներն են, սակայն նրանք սնվում են նաև այլ անողնաշարավոր ու մանր ողնաշարավոր կենդանիներով, իսկ որոշ տեսակներ՝ պտուղներով ու սերմերով:

Միջատակերները պատկանում են պարզունակ կառուցվածք ունեցող կաթնասունների խմբին և ներկայումս գոյություն ունի այն տեսակետը, որ սրանց նախահայրերից են առաջացել մյուս կաթնասունները:

Բոլոր ներկայացուցիչները համարվում են օգտակար կենդանիներ:

Ներկայումս Հայկական ՍՍՀ տարածքում հանդիպում է միջատակերների 11 տեսակ:

Սովորական ոգնի—*Erinaceus europaeus* L. Մարմինը կարճ է, ձվաձև և օժտված է կուշ գալու հատկությամբ: Մարմնի երկարությունը 20—30 սմ է, պոչինը՝ 2,2—3,5, իսկ ականջներինը՝ 2,8—3,4 սմ: Մեջքը և կողերը ծածկված են սրածայր փշերով, իսկ որովայնը՝ կոշտ խոզամազերով: Մարմնի գույնը գորշ դարչնավուն է՝ տարբեր երանգներով: Փշերի վրայի մուգ շերտը լինում է բաց կամ գորշ դարչնավուն: Գլխի վերին մասում, ականջների միջև, ունի փոքրիկ անմազ տարածություն (նկ. 1):

Տարածված է Ալավերդու, Ստեփանավանի, Աշտարակի, Աբովյանի և Արարատյան դաշտավայրի շրջաններում:

Սովորական ոգնու հիմնական ապրելատեղերն են անտառների բացատները, պուրակները, այգիները, գետերի հովիտները, որտեղ կան թփուտներ ու մրգատու ծառեր: Հաճախակի հանդիպում են բանջարանոցներում, հացահատիկի դաշտերում և այլ տեղերում: Սնվում են զանազան տեսակի միջատներով, որդերով, խխունջներով, երկկենցաղներով, մողեսներով, օձերով, մանր թռչուններով ու նրանց ձվերով, մանր կրծողներով, ինչպես նաև պտուղներով ու հատապտուղներով: Հիմնականում վարում են գիշերային կյանք: Յերեկվա ժամերին թաքնվում են բներում: Բույնը պատրաստում են ծառերի, խիտ մացառների, թափված տերևների տակ, փշակներում, հողի և ժայռերի ճեղքերում, աղվեսների ու գորշուկների լքած հին բներում: Չմեռած համար հավաքում են տերևներ, խոտ, մամուռ և փուռ բնի հատակին: Քուն են մըտնում նոյեմբերից մինչև ապրիլ ամիսը: Արթնանալուց անմիջապես հետո սկսվում է բազմացումը: Գարնանը արունները մի-

մյանց հետ կուվում են էգի համար: Հղիությունը տևում է 7 շաբաթ: Ձագերը ծնվում են ամռան կեսերին: Ծոր ծնված ձագերի աչքերը փակ են, մարմինը ծածկված է նոսր, սպիտակավուն, ճկուն փշերով: Ձագերի թիվը տատանվում է 4—8-ի սահմաններում: Մայրը նրանց կերակրում է մինչև ուշ աշուն, որից հետո ձագերը հեռանում են: Մեռահասուն են դառնում հաշորդ տարվա գարնանը: Վտանգի դեպքում մայրը նրանց տեղափոխում է մեկ այլ ապահով թաքստոց:

Ողնին որսի ժամանակ ման է գալիս աղմուկ հանելով, չոր ճյուղերն ու տերևները ճոճոացնելով ու փնչացնելով: Շրջապատը նրան քիչ է հետաքրքրում: Ավելացնենք նաև, որ նրա տեսողությունը վատ է զարգացած, և նա մոտենում է ամեն ինչի, առանց ընտրության, կարող է դիպչել նույնիսկ անշարժ կանգնած մարդու ոտքերին: Ողնին շարժվում է ուղիղ գծով, դանդաղ մանրավազքով, գլուխը ցած պահած, իր ճանապարհին հոտոտելով ամեն ինչ: Հոտառությունը լայլ է զարգացած: Շատ հետաքրքրասեր կենդանի է, որսում է այն ամենը, ինչ շարժվում է, բայց քանի որ ինքը դանդաղաշարժ է, ուստի արագավազ կենդանիներին՝ դաշտամկներին, մողեսներին դժվարությամբ է որսում: Այդ է պատճառը, որ նրա հիմնական կերը հանդիսանում են միջատները:

Պետք է նշել, որ այնպիսի ուժեղ ներգործող թույները, ինչպիսիք են օձերի և խարանձանձի (իսպանական ճանձ) թույնը, որոնք մահացու են մյուս կենդանիների համար, ողնիների վրա թույլ են ներգործում: Օձի թույնը մահացու է միայն այն դեպքում, երբ օձը խայթում է նրա դնչի ու ոտքերի բաց մասերը, մի բան, որը հազվադեպ է պատահում: Ապացուցված է, որ ողնուն պետք է ներարկել մինչև 20 մգ իժի թույն, որ նա սատկի: Թունավոր իժի մեկ խայթոցի դեպքում քիչ հավանական է, որ այդ քանակության թույն ներարկվի ողնու մարմնի մեջ: Բացի այդ, ողնու արյան սիճուկը ընդունակ է չեզոքացնել արյան մեջ ներարկված թույնը: Հայտնի է նաև, որ ողնին 40 անգամ ավելի կայուն է իժի թույնի նկատմամբ, քան ծովախոզուկը: Առհասարակ ողնին օձից չի վախենում: Հանդիպելով վերջինիս, մարտական տրա-

մարդությունը, այսինքն՝ փշերը ցցած ու փնչացնելով, ինքն է անցնում հարձակման: Օձի խայթոցն իհարկե չի հասնում նպատակին, քանի որ մերկ դունչը և ոտքերը կծկելով՝ ողնին ցցում է իր սուր փշերը: Հարմար պահ գտնելով, կծոտում է օձի ողնաշարը, անշարժացնում, հետո ուտում իր զոհին: Գրականության մեջ հաճախ հանդիպում են պատմվածքներ ողնիների մասին, որտեղ նկարագրվում է նրանց վարքագծի այս կամ այն առանձնահատկությունը: Օրինակ, նկարագրվում է, թե ինչպես նրանք, իրենց փշերի վրա խրած, տեղափոխում են խնձորներ ու այլ մրգեր կամ ինչպես վտանգի դեպքում ողնին արձակում է ձայներ, որը նման է երեխայի լացի ձայնին, այսինքն՝ ողնին «լաց» է լինում երեխայի պես և այլն: Պետք է նշել, որ այդպիսի եզակի երևույթները դեռևս կարիք ունեն մանրակրկիտ ուսումնասիրության:

Ողնու վրա հանդիպում են լվեր, տղեր և զանազան մակաբույծներ, որոնք հանդիսանում են մարդկանց և ընտանի կենդանիների միջև տարբեր տեսակի վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչների փոխանցողներ:

Սովորական ողնու թշնամիներն են գայլը, աղվեսը և մի քանի գիշերային գիշատիչ թռչուններ:

Ողնին համարվում է օգտակար կենդանի, հիմնականում ոչնչացնում է վնասատու միջատներին, կրծողներին: Որոշ շափով վնասում է միջատակեր թռչուններին՝ ոչնչացնելով նրանց բները:

Ողնիները արագ ընտելանում են մարդկանց: Ընտելացված պայմաններում նրանց կարելի է կերակրել թարմ կաթով, հում մսով, ձկնեղենով, եփած կարտոֆիլով, հացով, մրրգերով, բանջարեղենով և այլն:

Լայնականջ ողնի—*Hemiechinus auritus* Gm. (նկ. 2): Մարմնի երկարությունը տատանվում է 14-23 սմ սահմաններում, պոչինը՝ 1,7—3,5: Սովորական ողնուց տարբերվում է ավելի մեծ ականջներով (2,9—4,9 սմ): Գլխի վրա շունի անմազ շերտ (նկ. 1): Մարմնի կողքերը և որովայնի կեսը պատած են փափուկ մազերով, որոնք ունեն բաց դարչնամոխրավուն կամ սպիտակավուն գունավորում, բաց երանգով:

Տարածված է Մեղրուց մինչև Թալինի միջև ընկած շրջաններում: Ապրում է կիսաանապատային և անապատային վայրերում: Հանդիպում է առավելագույն խաղողի այգիներում: Հիմնականում ինքն է իր համար բներ պատրաստում, իսկ երբեմն էլ օգտագործում է այլ կենդանիների կողմից լքված հին բները: Ելնելով հողի կարծրությունից՝ բների խորությունը հասնում է 1,0—1,5 մ: Բազմանում է վաղ գարնանից սկսած մինչև ամռան կեսերը: Չագերի թիվը տատանվում է 4—7 սահմաններում: Լայնականջ ողնին հատուկ հոգատարություն չի ցուցաբերում իր ձագերի նկատմամբ, հակառակ սովորական ողնիների: Վտանգի դեպքում մայրը սկզբում կծկվում է, իսկ այնուհետև անմիջապես փախչում, միայնակ թողնելով ձագերին:

Լայնականջ ողնին մյուս կենսաբանական հատկանիշներով նման է սովորական ողնուն:

Փոքր խլուրդ—*Talpa coeca Savi.* (նկ. 3): Վարում է ստորգետնյա կյանք: Աչքերը այնքան փոքր են, որ առաջին հայացքից դժվար է նշմարել: Արտաքին ականջի խեցին բացակայում է, իսկ ականջի անցքերը պաշտպանված են հատուկ փականով, որի հետևանքով հողը չի լցվում նրանց մեջ: Մարմնի երկարությունը տատանվում է 10—12 սմ սահմաններում, պոչինը՝ 2—3,3: Դունչը երկար է, կնճիթաձև: Առջևի ոտքերը երկար են հետիններից և ունեն դեպի դուրս շուռ եկած լայն ափերով թաթեր, որոնք զինված են համեմատաբար լավ զարգացած ճանկերով: Մարմինը ծածկված է թավշանքման մորթով, որի մազիկները հարթվում են ցանկացած ուղղությամբ: Մորթին ունի սև-գորշավուն գունավորում, իսկ ծեր անհատների մոտ, որովայնի միջին մասում և կզակի վրա՝ շիկադարչնավուն երանգավորում:

Տարածված է Կալինինոյի, Ստեփանավանի, Կիրովականի, Դիլիջանի, Շամշադինի, Ալավերդու, Հրազդանի շրջաններում: Քիչ քանակությամբ նշված է Սևանի շրջանի անտառագուրկ տարածություններում:

Խլուրդը հիմնականում ապրում է անտառներում, ուր հողը խոնավ է և նրա մեջ կան բավարար քանակության անձրևա-

որդեր ու այլ անողնաշարավոր կենդանիներ: Խլուրդը ստորգետնյա ակտիվ գործունեության ժամանակ թաթերով փորում է հողը՝ այդ նպատակի համար գերազանց հարմարված վերջավորություններով: Երբ քանդած հողը կուտակվում է բնուղում, ապա անցք է բացում դեպի վեր ու գլխով հողը հրում դեպի դուրս, հողի մակերեսին առաջացնելով հողաթրմբեր: Այդ ժամանակ կարելի է նկատել, թե ինչպես է հողակույտը շարժվում ու հետզհետե մեծանում: Այդպիսի հողաթմբերը լավ են նկատվում բաց տարածություններում: Անտառներում հողաթմբերը գտնվում են փափուկ ծածկոցի տակ, առաջացնելով հազիվ նշմարելի փոքրիկ ուռուցքներ: Ստորգետնյա բնից սարբեր ուղղություններով՝ կեր փնտրելու նպատակով, խլուրդը բաղմաթիվ անցուղիներ է փորում: Վերջիններս իրար հետ հյուսվելով ու հատվելով առաջացնում են բարդ լաբիրինթներ: Որսավայրի ընդլայնման հետևանքով հողաթմբերի քանակը նույնպես շատանում է: Ամռանը փորում է մակերեսային անցուղիներ, իսկ ձմռանը ավելի խորը, որտեղ հողի շերտը չի սառչում:

Խլուրդը զգայուն կենդանի է: Լավ են զարգացած հոտառությունը, լսողությունը և շոշափելիքը: Ամենափոքր աղմուկի դեպքում ընդհատում է իր ստորգետնյա գործունեությունը և փախչում բնուղիների խորքը: Վարում է միայնակ կյանք, իսկ երբեմն էլ՝ զույգերով: Գարնանը, ամռանը և վաղ աշնանը նրանց կերի 100 տոկոսը կազմում են անձրևաորդերը: Ուշ աշնանը, ձմռանը և ամռան շոր եղանակներին նրանց կերի մոտ 10—12 տոկոսը կազմում են միջատները, խխուջները և երկկենցաղները, որոնց որսալու համար խլուրդը ժամանակ առ ժամանակ, հատկապես գիշերային ժամերին, դուրս է գալիս գետնի մակերես, բնացքից հեռանալով ավելի քան 50—80 սմ տրամագծով, անընդհատ վազում են դեպի առաջ, նույն տեղով անցնելով մի քանի անգամ: Դա տեղի է ունենում կերի պակասի դեպքում: Բայց խլուրդները գետնի մակերես են դուրս գալիս նաև այն ժամանակ, երբ ձագերը հեռանում են իրենց ծնողներից ու անցնում ինքնուրույն կյանքի, այսինքն՝ տեղի է ունենում տարաբնակեցում: Ամռանը՝ հուլիս, օգոս-

տոս ամիսներին, եթե հողի մակերեսը խոնավ է, ապա ձագերը կարող են անգամ դուրս չգալ իրենց ստորգետնյա բնուղիներից: Այդպիսի բարենպաստ եղանակներին նրանք հեռանում են մայրական բնից փորելով մակերեսային նոր բնուղիներ: Ձմռանը խլուրդը դուրս է գալիս արտաքին աշխարհ, երբ գետինը չի սառչում կամ ձյան տակ հողի վերին շերտը հալչում է: Այդպիսի եղանակներին անձրևաորդերը չեն քնում ու ակտիվ գործում են: Խլուրդը աչքի է ընկնում իր շատակերուժյամբ: Մեկ օրվա ընթացքում նա կարող է ուտել իր կռփ կեսից ավելի կեր:

Բազմանում են սարին մեկ անգամ: Հղիությունը տևում է 40 օր: Ձագերը, որոնց թիվը տատանվում է 3—9-ի սահմաններում, ինքնուրույն կյանքի են անցնում 5—6 շաբաթ հետո: Այս կենդանիների մազափոխությունը կատարվում է տարին 3 անգամ՝ գարնանը, ամռանը և աշնանը:

Ստորգետնյա կյանքի պայմաններում լավ են պաշտպանված թշնամիներից: Նրանց հազվադեպ որսում են գիշատիչ կաթնասունները և գիշերային գիշատիչ թռչունները: Երաշտը և հորդառատ անձրևները կործանիչ ազդեցություն են ունենում խլուրդների վրա: Առաջինի դեպքում դժվարությամբ են կեր հայթայթում և սովամահ են լինում, երկրորդի դեպքում խեղդվում են իրենց բներում:

Խլուրդը օգտակար կենդանի է:

Սովորական գորշատամ սրբնչակ—*Sorex araneus* L. (նկ. 4): Արտաքինով նման է տնային մկանը, բայց հեշտությամբ տարբերվում է իր սուր ու ձգված դնչով: Մարմնի երկարությունը 5,8—7,8 սմ է, պոչինը՝ 3,2—3,9: Փոքրիկ ականջները հազիվ նշմարելի են մազերի տակից: Պոչը կարճ է, պատած կոշտ մազիկներով: Մարմինը ծածկված է թավշանման մորթով, որի վերին մասը հիմնականում ունի դարչնավուն գունավորում՝ տարբեր երանգներով: Պոչը երկգույն է՝ վերևից մուգ, ներքևից բաց դարչնավուն: Ատամնապսակները դարչնագույն են, որտեղից էլ ստացել է գորշատամ անունը:

Տարածված է Ստեփանավանի, Կիրովականի, Իջևանի, Շամշադինի, Ղափանի շրջաններում:

Ապրում են տարբեր տիպի անտառներում, գետերի ու ջրավազանների ափերին: Խուսափում են բաց տարածություններից ու չափից ավելի չոր վայրերից: Ավելի հաճախ հանդիպում են անտառների ստվերոտ վայրերում, որտեղ կուտակված են սերնեների և զանազան շորացած բույսերի մնացորդներ: Այդպիսի վայրերում գտնում են առատ կերի պաշար: Սնվում են միջատներով և նրանց թրթուրներով, փոքրիկ գորտերով, կրծողներով, տարբեր տեսակի ծառերի ու թփուտների սերմերով: Գնդաձև բույնը պատրաստում են տարբեր խոտաբույսերից: Բազմանում են մարտից մինչև սեպտեմբեր ամիսը: Հղիությունը տևում է 20 օր: Ձագերի թիվը հասնում է 5—6-ի:

Փոքր գորշատամ սրբնչակ—*Sorex minutus* L. Մարմնի երկարությունը 4,5—6,6 սմ է, պոչինը՝ 3,2—4,1: Ունի կնճիթաձև երկար դունչ: Պոչի ստորին մասը պատած է համեմատաբար երկար սպիտակավուն մազիկներով, որը վերջանում է մազերի վրձնաձև փնջով: Մարմնի վերին մասը դարչնագույն է՝ տարբեր երանգներով, կողերինը՝ բաց գույնի, որովայնը՝ գորշ մոխրագույն:

Տարածված է Ալավերդու, Կիրովականի, Իջևանի, Ղափանի, Սևանի շրջաններում, ինչպես նաև Երևան քաղաքում:

Ի տարբերություն սովորական գորշատամ սրբնչակի, ավելի պահանջկոտ է ապրելատեղի նկատմամբ: Հանդիպում է անտառի եզրերին, խոնավ, բայց ոչ ձաճճոտ, ավելի լուսավոր վայրերում: Երբեմն էլ ջրավազանների ափերին, խիտ բուսականության մեջ, թափված տերևների կույտերի տակ, որոնք ծառայում են որպես թաքստոց: Սնվում է միջատներով ու նրանց թրթուրներով, որդերով ու փափկամարմիններով: Շարժուն կենդանի է: Ակտիվ գործում է գիշերվա ժամերին: Չոր խոտի մնացորդներից պատրաստում է գնդաձև բներ, որոնք սեղավորված են լինում հին կոճղերի, կուտակված ճյուղերի, արմատների մեջ և այլ վայրերում: Բազմանում է մայիսից մինչև սեպտեմբեր ամիսը: Հղիությունը տևում է 3

շաբաթ: Տարվա ընթացքում տալիս է 1—2 սերունդ: Ծնում է 4—9 ձագ: Ձագերը սեռահասուն են դառնում 7—8 ամսական հասակում:

Սովորական կառուց—*Neomys fodiens* Penn. Մարմնի երկարությունը 7,6—8,7 սմ է, պոչինը՝ 6,0—7,1: Դունչը ձգված չէ: Ոտքերը կարճ են: Թաթերի մատների եզրերին և պոչի տակ ունի տափակ, կոշտ, ժապավենաձև մազիկներ, որոնց օգնությամբ ջրում լավ լողում է: Մարմինը ծածկված է կարճ, խիտ մորթով, որը վերևից ունի սև կամ մուգ դարչնավուն գունավորում, իսկ ներքևից՝ մոխրադեղնավուն երանգավորում: Պոչը միագույն է:

Տարածված է Շամշադինի, Իջևանի, Սևանի, Ապարանի, Արարատի շրջաններում: Հանդիպում է նաև Երևան քաղաքի շրջակայքում:

Ապրում է առավելապես խիտ թփուտներում, լճերի, գետերի, գետակների, առվակների ափերին, խոնավ վայրերում և ճահճուտներում: Հազվադեպ է հանդիպում ջրերից հեռու, անտառներում: Բազմանում է մայիսից մինչև օգոստոս ամիսը: Ծնում է 6—10 ձագ: Սնվում է միջատներով, խիտջներով, որդերով, մանր ձկներով և ձկնկիթով, շերեփուկներով, երկկենցաղներով, ինչպես նաև մանր կրծողներով: Սովորական կուսորան չորացած խոտաբույսերի մնացորդներից պատրաստում է գնդաձև բույն: Բույնը ունենում է մեկ բնանցք, որը միշտ ուղղված է լինում դեպի ջուրը:

Պսալիկ սպիտակատամ սրբնչակ—*Suncus etruscus* Savi. Ամենափոքրիկ կաթնասուն կենդանին է: Մարմնի երկարությունը գլխի հետ միասին 3,4—4,8 սմ է, պոչինը՝ 2,2—3,1: Դունչը վերջանում է նեղ և երկար ծայրով: Պոչը պատած է խիտ և համեմատաբար երկար մազերով և վերջանում է երկար մազերի փնջով:

Մարմնի վերին մասը բաց դեղնադարչնավուն է կամ դարչնամոխրագույն, որովայնը՝ բաց մոխրագույն: Ատամնապսակները սպիտակ են, որտեղից էլ կրում է սպիտակատամ անունը: Այս կենդանու գանգը գտնվել է Երևանի «Հաղթանակ» այգում հայտնաբերված ականջավոր բվի փըս-

խաղնդերի* միջից: Հավանաբար նրան կարելի է որսալ Երևան քաղաքի շրջակայքից:

Փոքր սպիտակատամ սրբնչակ—*Crocidura suaveolens* Pall. (նկ. 5): Մարմնի երկարությունը տատանվում է 5,0—6,8 սմ սահմաններում, պոչինը՝ 2,5—3,4: Պոչը համեմատաբար բարակ է, ծածկված մանր թեփուկներով և կարճ մոխրագույն մազերով: Մարմնի վերին մասն ունի գորշադեղնավուն կամ մոխրավուն գունավորում, որովայնը՝ սպիտակավուն կամ մոխրասպիտակավուն:

Տարածված է Շամշադինի, Կիրովականի, Հրազդանի և Գորիսի շրջանների լեռնատափաստանային գոտում:

Բազմանում են տարվա տաք եղանակներին: Հղիությունը տևում է 4 շաբաթ: Ձագերի քանակը տատանվում է 6—10-ի սահմաններում, որոնք ինքնուրույն են դառնում 6 շաբաթ հետո: Արդեն մեծացած ձագերը սկզբնական շրջանում խաղում են բնի շրջակայքում, իսկ «հեռավոր» ուղևորություն կատարելու ժամանակ (տարաբնակեցում) փոքրիկները բերանով բռնում են միմիանց հետևից, իսկ առջևինը՝ մոր պոչից և շղթա կազմած ճամփա են ընկնում (նկ. 6):

Որպես կեր՝ օգտագործում են տարբեր տեսակի անողնաշարավոր կենդանիներ:

Սպիտակափոք սպիտակատամ սրբնչակ—*Crocidura leucodon* Herm.: Մարմնի երկարությունը 6,8—8,0 սմ է, պոչինը՝ 2,3—3,4: Վերջինս համեմատաբար կարճ է ու հաստ, ծածկված կարճ մազերով: Մարմնի վերին մասը դեղնամոխրագույն կամ դարչնագույն է, կողերը և որովայնի հատվածը՝ սպիտակ: Երկու գույների միջին սահմանը խիստ արտահայտված է:

Տարածված է Շամշադինի, Իջևանի, Սևանի և Ստեփանավանի շրջաններում:

Ապրում է լեռնատափաստանային գոտում, երբեմն էլ հանդիպում է այգիներում:

* Գիշատիչ թռչունները որսած կենդանուն ուտելուց և մարսելուց հետո, կերի չմարսված մասը (մազը և ոսկորը) միաձուլ և գնդաձև հետ են տալիս, որը և կոչվում է փխսագունդ:

Կովկասյան կամ Երկարագի սպիտակատամ սրբնչակ—
Grocidura güldenstaedti Pall. Մարմնի երկարությունը
6,5—8,0 սմ, պոչինը՝ 4,3—5,3: Պոչի հիմքը հաստ է, որը
դեպի ծայրը աստիճանաբար նեղանում է: Մարմնի վերին
մասն ունի մուգ դարչնագույն կամ դարչնամոխրագույն գու-
նավորում, տարբեր երանգներով, որովայնը՝ մոխրավուն կամ
դեղնամոխրավուն:

Տարածված է Շամշադինի, Մեղրու, Արարատի, Աբով-
յանի, Աշտարակի, Հոկտեմբերյանի, Ստեփանավանի, Սևա-
նի, Կամոյի, Սիսիանի, Գորիսի, Ազիզբեկովի, Իջևանի, Ալա-
վերդու շրջաններում, ինչպես նաև Երևան քաղաքի շրջակայ-
քում:

Հանդիպում են անտառներում, թփուտներում, մարգա-
գետիններում, գետերի ու գետակների առափնյա մասերում,
չոր տափաստաններում, ինչպես նաև բնակելի տներում:
Մնվում են տարբեր տեսակի անողնաշարավոր կենդանիներ-
ով՝ որդերով, փափկամարմիններով, ինչպես նաև երկկեն-
ցաղներով, սողուններով, մանր կրծողներով և այլն:

Հայկական սպիտակատամ սրբնչակ—Crocidura arme-
nica Gur. Մարմնի երկարությունը 6,0 սմ է, պոչինը՝ 4,5:
Ամռանը մարմնի վերին մասը մոխրագույն է, կողերը և որո-
վայնի հատվածը՝ սպիտակավուն կամ դեղնավուն: Պոչի վե-
րին մասը մոխրագույն է, ստորինը՝ դեղնամոխրագույն:
Չմռանը մարմինն ունի արծաթափայլ երանգ: Թաթերը պա-
տած են նոսր սպիտակավուն մազիկներով:

Հայտնի է Սիսիանի և Գառնիի շրջակայքից:

ՉՂՋԻԿՆԵՐ—CHIROPTERA

Սրանք կաթնասուն կենդանիների այն խումբն են, որոնք
ձևով են բերել օդում երկար ու ակտիվ թռչելու ունակություն:
Չղջիկների առջևի վերջավորությունները ձևափոխվել են թևե-
րի: Առջևի վերջավորության բոլոր մասերը, բացառությամբ
առաջինի, շատ երկար են և ծառայում են հենարան՝ թռիչքա-
թաղանթի համար: Վերջինս ձգվում է մարմնի կողքերից

ընդրկելով հետին վերջավորությունները և պոչը: Մարմինը
պատած է խիտ թավշանման մորթով: Վարում է մթնաշաղա-
յին և գիշերային կյանք: Տեսողությունը վատ է զարգացած:
Չղջիկների խումբը, որը ընդգրկում է բազմաթիվ տեսակներ,
օժտված է ձայնի միջոցով օդում կողմնորոշվելու ունակու-
թյամբ (էխոլոկացիա), այսինքն՝ գերձայնային հաճախա-
կանություն տատանումների արձագանքով որոշելու առար-
կան և նրա տեղը: Հայտնի է, որ մարդու լսողական օրգան-
ներն ընդունակ են 1 վայրկյանում ընկալել 20-ից մինչև 2000
հաճախականության ձայնի տատանումներ, իսկ դրանից ցածր
(մինչ ձայնային) և բարձր (գերձայնային) հաճախականու-
թյան տատանումները մարդն ի վիճակի չէ լսելու: Չղջիկների,
ինչպես նաև մի շարք այլ կենդանիների (ջրածիժառներ, դել-
ֆիններ, ձկներ) կողմից արձակած գերձայնային հաճախա-
կանության տատանումները հնարավոր է հայտնաբերել
միայն հատուկ սարքերի միջոցով: Չղջիկի արտաշնչելու ժա-
մանակ օդի հոսանքը անցնում է թոքերից շնչափողը, հետո
կոկորդը (որը հանդիսանում է գերձայնային ալիքների առա-
ջացման աղբյուր) և քթանցքներից դուրս է գալիս: Այդ ժա-
մանակ կոկորդի ձայնալարերն առաջացնում են գերձայնա-
յին հաճախականության տատանումներ, որոնք արտաշնչվող
օդի հոսանքի հետ դուրս են գալիս շրջապատի տարածության
մեջ, առաջացնելով գերձայնային իմպուլսներ: Դրան հաջոր-
դում է գերձայնային հարվածը շրջապատի առարկային, որից
և առաջանում են արձագանք իմպուլսներ: Կենդանին, լսո-
ղական ապարատի միջոցով ընդունելով արձագանք իմպուլ-
սը, որոշում է առարկայի ինչ լինելն ու տեղը: Ահա այս եղա-
նակով չղջիկներն օդում կարողանում են կողմնորոշվել գիշե-
րային մթության պայմաններում ակտիվ գործունեության
ժամանակ:

Չղջիկներն ապրում են խմբերով՝ կազմելով գաղութներ:
Չմռանը քուն են մտնում: Մեծամասնությունը բազմանում է
տարին մեկ անգամ: Զուգավորման շրջանը ձգվում է աշ-
նանից մինչև գարուն: Առաջին անգամ զուգավորումը տեղի է
ունենում աշնանը, կենդանիների քուն մտնելուց առաջ, բայց

էգերի մեծամասնութիւնը ձմեռում են շերմնավորված: Խաչածէսումը տեղի է ունենում ևս մի անգամ ձմռանը և գարնանը ընթացքում, երբ նրանք ժամանակ առ ժամանակ ցուցաբերում են որոշ ակտիվութիւն: Գարնանը բոլոր էգերն արդեն սերմնավորված են լինում: Սկսած դեռ աշնանից, սերմնաբջիջները մնում են էգի սեռական օրգաններում մինչև գարուն, մինչև ձվազատումը (օվուլացիան) ու ձվի բեղնավորումը:

Ներկայումս Հայկ. ՍՍՀ տարածքում հանդիպում է շղջիկների 17 տեսակ:

Փոքր պայտաֆիթ շղջիկ— *Rhinolophus hipposideros* Bechst. (նկ. 7): Մարմնի երկարութիւնը 3,5—4,5 սմ է, պոչինը՝ 3,6, քաշը՝ 3,6—6,7 գր: Դնչի ծայրում մերկ կաշին ունի բարդ, պայտածէ կառուցվածք, որից էլ ստացել է պայտաբիթ անունը: Մեջքը կարմրադեղնագորշ գույնի է, որովայնի գույնը ավելի բաց է:

Տարածված է Մեղրու, Ղափանի, Ազիզբեկովի, Արարատի շրջաններում, ինչպես նաև Հրազդան գետի հովտում:

Սրանց համար որպես ապաստարան են ծառայում քարանձավները, նկուղները, քանդված հին շինութիւնները և այլն: Մեծ գաղութներ չեն կազմում, թաքստոցներում կախված են առաստաղներից՝ զույգերով կամ մի քանի տասնյակներով: Երեկոյան՝ կերակրվելու համար, թռչում են բավականին շուտ, հատկապես խաղաղ, ամպամած երեկոներին: Սրանց հիմնական կերը երկթևանի միջատներն են: Հղիութիւն, ծննդաբերութիւն և ձագերի կերակրման ժամանակ, էգերն ապրում են արուններից առանձին: Տարվա ընթացքում բազմանում են մեկ անգամ: Ծնում են մեկ ձագ, սովորաբար հունիսին: Էգերը ձագերին կերակրում են կրծքի կաթով, նույնիսկ թոռքի ընթացքում: Թոռքի ժամանակ ձագերն ամուր կառչում են մոր մարմնից, իսկ բերանով կախվում պտուկներից: Ձագերը ինքնուրույն են դառնում ծնվելուց մեկ ամիս անց: Ամռան վերջին սեռերի բաժանում չի նկատվում և դեռ էգերն ու արունները հանդիպում են միասին: Չմռանը քուն են մտնում հոկտեմբերից, ցրտից ապահով վայրերում, իսկ արթ-

նացումը տեղի է ունենում գարնանը՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին:

Հարավային պայտաֆիթ շղջիկ— *Rhinolophus euryale* Blas. Մարմնի երկարութիւնը 4,3—5,1 սմ է: Մորթին մոխրագույնից մինչև շիկակարմիր կամ հարդադարչնավուն է:

Հայտնաբերված է Ազիզբեկովի շրջանից:

Ապրում են քարանձավներում, եկեղեցիների զանգակատներում և այլուր: Հանդիպում են մեծ գաղութներով, մյուս տեսակների հետ միևնույն թաքստոցներում: Բազմանում են հունիս ամսին: Մյուս տեսակներից տարբերվում են նրանով, որ ձագերի կերակրման ժամանակ արուն էգից չի բաժանվում: Ձմեռում են խոնավ, խորը քարանձավներում:

Մեհելիի պայտաֆիթ շղջիկ— *Rhinolophus mehelyi* Matsch. (նկ. 8): Մարմնի երկարութիւնը 5,5—6,4 սմ է: Նման է հարավային պայտաբիթ շղջիկին, բայց ավելի խոշոր է:

Տարածված է Մարտունու շրջանում, ինչպես նաև Երևան քաղաքի քարանձավներում:

Ապրում են եկեղեցիների, շենքերի տանիքներում, քարանձավներում և այլուր: Հանդիպում են մի քանի տասնյակներով միասին: Հաճախ ապրում են այլ տեսակների հետ համատեղ: Բազմանում են հունիսին:

Մեծ պայտաֆիթ շղջիկ— *Rhinolophus ferrumequinum* Schreb. Պայտաբիթ շղջիկներից ամենամեծն է: Մարմնի երկարութիւնը 5,9—7,0 սմ է, մեջքի մորթու գույնը դարչնավուն է, որովայնը՝ բաց հարդավուն, մոխրավուն երանգով:

Տարածված է Ազիզբեկովի, Արարատի շրջաններում և Հրազդան գետի հովտում:

Յերեկը անց է կանցնում փչակներում, հին շինութիւններում, տանիքների ու ժայռերի ճեղքերում, ներքնահարկերում, իսկ ավելի հաճախ քարանձավներում: Ապրում են ինչպես մեծ, այնպես էլ փոքր խմբերով: Երեկոյան թռչում են ավելի ուշ ժամերի, քան մյուս տեսակները և երկար ժամանակ մնում են դրսում: Ձմեռումն սկսվում է սեպտեմբերի

վերջին, հոկտեմբերի սկզբներին: Ձմեռում են ցրտից ու խոնավությունից պաշտպանված քարանձավներում: Արթնանում են մարտի վերջին, ապրիլի սկզբներին: Բազմանում են տարին մեկ անգամ՝ մայիսի վերջին, հունիսին: Ձագերի կերակրման ժամանակ էգերն ապրում են արուններից առանձին: Սովորաբար թռչում են ցածր, ուղղաձիգ թռիչքով, առանց կտրուկ շրջադարձերի: Կերի մեջ հիմնականում գերակշռում են գիշերային թիթեռները, երկթևանիները, փոքրիկ բզեզները:

Մրականջ գիշերային շղիկ—*Myotis oxygnathus* Mont. Մարմնի երկարությունը 5,8—7,7 սմ է, քաշը՝ 15—30 գր: Դնչի ծայրը մերկ է, և մաշկը շունի բարդ ծալքավորում: Մեջքը մոխրագույն է կամ մոխրահարդավուն, որովայնը՝ մոխրասպիտակավուն, դեղնավուն երանգով:

Տարածված է Ղափանի, Արարատի, Աբովյանի, էջմիածնի, Հրազդանի, Կրասնոսելսկի և Վարդենիսի շրջաններում:

Ապրում են քարանձավներում, բնակելի շենքերի ներքնահարկերում, եկեղեցիների զանգակատներում և այլ տեղերում: Հանդիպում են գաղութներով: Մեկ գաղութում շղիկների թիվը հասնում է մի քանի հազարի, որոնք խիտ կույտերով կախված են թաքստոցների առաստաղներից ու պատերից: Երեկոյան թռչում են ուշ ժամերին ու մնում են դրսում մինչև լուսաբաց, իսկ երիտասարդները հաճախակի վերադառնում են թաքստոց, հանգստանալու համար: Թռչում են բավականին բարձր, երբեմն էլ ցածր՝ հավասար, ուղիղ գծով, առանց կտրուկ շրջադարձերի: Ձմեռում են խորը քարանձավներում, նկուղներում: Ձագերը ծնվում են մայիսի վերջին, հունիսին:

Նաաեբերի գիշերային շղիկ—*Myotis nattereri* Kuhl. Մարմնի երկարությունը 4,2—5,2 սմ է: Մորթին ունի մուգ դարչնավունից մինչև դեղնամոխրավուն գունավորում, որովայնը՝ սպիտակավունից մինչև դեղնավուն:

Հայաստանում գտնված է Սևանի, Շամշադինի, Աղիզբեկովի շրջաններից, ինչպես նաև Արաքս գետի հովտից:

Սրանց համար որպես ամառային թաքստոց են ծառա-

յում ծառերի փշակները, բնակելի տների ձեղնահարկերը, պատերի ու ժայռերի ձեղքերը և այլն: էգերը, հղիության ու լազերի կերակրման շրջանում, ապրում են արուններից առանձին՝ կազմելով փոքր գաղութներ, որոնց մեջ անհատների թիվը չի անցնում 20—30-ից: Ձագերը ծնվում են հունիսի վերջին: Գիշերային թռիչքի ժամկետը կայուն չէ: Սովորաբար թռչում են ցածր, դանդաղ, սահուն, առանց կտրուկ շրջադարձերի: Ի սարբերություն մյուս տեսակների, այս շղիկը թռիչքի ժամանակ պոչը իջեցված վիճակում է պահում, ոչ թե ծալում է դեպի մարմինը: Կերը գլխավորապես փնտրում է ծառերի արանքներում, ջրավազանների ափերին եղած թփուտների մեջ: Ձմեռում է հոկտեմբեր ամսին, քարանձավներում, նկուղներում և այլուր:

Եռագույն գիշերային շղիկ—*Myotis emarginatus* Geoffr. Մարմնի երկարությունը 4,4—5,5 սմ է: Ականջները համեմատաբար երկար են: Մարմնի մազերի հիմքը մուգ է, միջին մասը ավելի բաց, իսկ ծայրերը՝ կարմրավուն կամ դարչնավուն, որից և մորթին արտաքինից ստանում է գեղեցիկ երանգ: Որովայնը դեղնավուն է:

Տարածված է Երևան քաղաքի շրջակայքում, Հրազդան գետի հովտում:

Ապրում է պատերի ձեղքերում, ձեղնահարկերում, քանդված շինություններում: Կազմում են գաղութներ, որոնցում անհատների թիվը հասնում է 200—300-ի: Ձագերը ծնվում են հունիսի կեսից մինչև հուլիսի կեսերը: Յուրաքանչյուր էգ ունենում է մեկ ձագ: Արունները միանում են էգերի գաղութին միայն ձագերի ինքնուրույն կյանքի անցնելուց հետո: Կեր հայթայթելու նպատակով դուրս են գալիս երեկոյան ուշ ժամերին: Թռչում են գետնից ոչ բարձր, թռիչքը շատ անհավասար է, կատարում են հաճախակի կտրուկ շրջադարձեր: Ձմռանը քուն են մտնում: Մնվում են մանր միջատներով:

Բեղլու գիշերային շղիկ—*Myotis mystacinus* Kuhl. (նկ. 9): Մարմնի երկարությունը 3,8—4,8 սմ է, պոչը համեմատաբար երկար է, որոշների մոտ հասնում է մարմնի երկարությանը: Ունի երկար ականջներ: Մեջքը մուգ շագանա-

կագույն է, երբեմն էլ մոխրագեղնավուն, որովայնը՝ դարչնագույն կամ սպիտակ:

Տարածված է Կրասնոսելսկի, Վարդենիսի, Ազիդբեկովի շրջաններում, ինչպես նաև Հրազդան գետի հովտում:

Հանդիպում են ամենուրեք՝ հարթավայրերում, լեռներում, անտառներում, տափաստաններում և այլուր: Ամռան ամիսներին թաքնվում են շենքերի ձեղնահարկերում, պատերի ու ժայռերի ճեղքերում, քարանձավներում, ծառերի փշակներում և այլն: Հանդիպում են միայնակ, իսկ երբեմն էլ ոչ մեծ խմբերով, որտեղ անհատների թիվը հասնում է 10—15-ի: Հատկանշական է, որ բազմացման և ձագերի կերակրման շրջանում էգերը կազմում են խմբեր: Ձագերը ծնվում են հունիսի վերջին— հուլիսի սկզբներին: Թռչում են ուշ երեկոյան 1,5—5,0 մ բարձրության վրա: Գերազատում են որսը կատարել հոսող ու կանգնած ջրավազանների ափերին: Թռիչքը արագ է, կտրուկ շրջադարձերով:

Լայնականջ շղիկ—*Plecotus auritus* L. (նկ. 10): Միջին չափի կենդանի է: Մարմնի երկարությունը 4,0—5,0 սմ է: Պոչը երկար է, հասնում է մարմնի երկարությանը: Թևերը կարճ են ու լայն: Աչքերը և ականջները մեծ են, ականջները ներսի կողմից ունեն ոչ խորը, լայն ծալքեր: Մարմնի վերին մասը բաց դեղնավուն կամ մոխրագույն է, որովայնը՝ բաց մոխրագույն:

Տարածված է Սևանի, Հրազդանի շրջաններում, ինչպես նաև Երևան քաղաքի շրջակայքում:

Թաքնվում են ծառերի փշակներում, ավերակներում, քարանձավներում, ձեղնահարկերում, պատերի ու ժայռերի ճեղքերում և այլ տեղերում: Մեծ գաղութներ չեն կազմում: Բազմացմանը մասնակցող էգերը կազմում են առանձին խմբեր, որտեղ անհատների թիվը հասնում է 20—30-ի: Արունները էգերի հղիության և ձագերի կերակրման շրջանում ապրում են առանձին: Ձագերը ծնվում են հունիսի վերջին: Յուրաքանչյուր էգ ծնում է մեկ ձագ: Ձագերը բավականին արագ են դարձանում: Մեկ ամսական հասակում դժվար են տարբերվում հասուններից: Թաքստոցից դուրս են գալիս

լրիվ մութն ընկնելուց հետո, թռչում են մինչև լուսաբաց: Գերազատում են որսը կատարել ինչպես ծառերի արանքներում, այնպես էլ բացատներում: Ի սարբերություն մյուս տեսակների, որսում են ոչ միայն թռչող, այլև անշարժ, նստած միջատներին: Թռիչքը դանդաղ է, ճախրող, երբեմն էլ կանգ են առնում, կախվում օդում: Քնած ժամանակ ականջները ծալում են մեջքի վրա: Ձմեռում են հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին, արթնանում են մարտ-ապրիլին:

Ասիական լայնականջ շղիկ—*Barbastella darjelingensis* Dobs. (նկ. 11): Մարմնի երկարությունը 4,8—6,0 սմ է: Ունի լայն ականջներ, որոնց հետին մասը ծածկված է մորթով: Մարմնի վերին մասը ոսկեգույն կամ հարդագույն է. որովայնը՝ արծաթափայլ սպիտակավուն:

Հազվագյուտ տեսակ է, նշված է Գեղարդի շրջակայքից: Թաքնվում է քարանձավներում, ավերակներում, ժայռերի ճեղքերում:

Ապրում է միայնակ, կամ լավագույն դեպքում, զույգերով:

Շիկակարմիր իրիկնային շղիկ—*Nyctalus noctula* Schreb. (նկ. 12): Համեմատաբար խոշոր կենդանի է: Մարմնի երկարությունը 4,1-ից մինչև 8,5 սմ է: Մորթու մազերը կարճ են, հարթ, համարյա կպած մարմնին: Ականջները՝ կարճ ու լայն են: Մեջքի գույնը հարդավունից մինչև շիկակարմիր է, որովայնի գույնն ավելի բաց է:

Տարածված է Երևան քաղաքի շրջակայքում:

Ապրում են անտառներում, այգիներում ու պուրակներում: Ամռանը թաքնվում են պատերի ճեղքերում, փշակներում, իսկ հազվադեպ՝ շինությունների ձեղնահարկերում: Հղիության ու ձագերի կերակրման ժամանակ էգերը կազմում են առանձին գաղութներ, որտեղ անհատների քանակը հասնում է մի քանի տասնյակի: Ձագերը ծնվում են հունիսի վերջին, հուլիսին: Յուրաքանչյուր մայր ունենում է երկու կամ երբեմն չլ մեկ ձագ: Մնից մի քանի օր հետո էգերը դուրս են գալիս որսի՝ իրենց մարմնի վրա կրելով ձագերին, իսկ ևս մի քանի օր անց մայրը ձագերին թողնում է թաքստոցում և

միայնակ է որսի դուրս գալիս: Չագերը զարգանում են արագ, 8—9 շաբաթ հետո նրանք իրենց չափերով չեն տարբերվում հասուններից: Չագերի ինքնուրույն դառնալուց հետո, բազմացող շղջիկների խումբը տրոհվում է մի քանի մասի:

Կեր հայթայթելու նպատակով թաքստոցից դուրս են գալիս արևը մայր մտնելուց անմիջապես հետո, բայց գիշերվա կեսին վերադառնում են ետ: Երկրորդ անգամ դուրս են գալիս լուսաբացից առաջ: Թռչում են ճարպիկ, թեթև և արագ: Կերի մեջ գերակշռում են խոշոր միջատները, հատկապես մայրսյան և հյուսիսային բզեզները: Ոչնչացնում են բազմաթիվ վնասատու միջատներ, որի համար էլ համարվում են ամենաօգտակար շղջիկներից մեկը: Չմեռումն սկսում է հոկտեմբերի վերջին, նոյեմբերի սկզբներին: Չմեռում են մեծ խմբերով շենքերի ձեղնահարկերում, պատերի ու ժայռերի ճեղքերում, ծառերի փշակներում և այլ տեղերում: Գարնանը քնից արթնանում են ավելի վաղ, քան մյուս տեսակները՝ փետրվարի վերջին, մարտի սկզբներին:

Գանան շղջիկ—*Pipistrellus pipistrellus* Schreb. (նկ. 13): Ամենափոքր կաթնասուններից է: Մարմնի երկարությունը, 3,8—4,5 սմ է, քաշը՝ 3,6 գր: Մարմնի վերին մասը բաց մոխրահարդազույն կամ դարչնագույն է, երբեմն թևաթաղանթի եզրից անցնում է նեղ սպիտակավուն եզրաշերտ:

Տարածված են Ալավերդու, Իջևանի, Շամշաղիների, Արարատի, Դափանի շրջանների բնակավայրերում, ինչպես նաև Երևան քաղաքում:

Ապրում են մարդկանց բնակավայրերի մոտ գտնվող զանազան ապաստարաններում, որտեղ հավաքում են 400—500 անհատ միասին: Ամռանը թաքնվում են ձեղնահարկերում, պատերի, դռների ու պատուհանների ճեղքերում, հողածածկ տանիքների տակ և այլ տեղերում: Հղիություն և ձագերի կերակրման ժամանակ էգերը կազմում են առանձին խմբեր, որոնց մեջ անհատների թիվը հասնում է հարյուրների: Արուններն այդ շրջանում լինում են միայնակ, իսկ երբեմն էլ խմբերով, որոնք անհատների քանակով չեն գիշում էգերի կազմած խմբերին: Այդ շրջանում արուններն ապրում են էգե-

րի խմբից բավականին հեռու ու միանում են նրանց միայն աշնանը՝ միգրացիայի ժամանակ: Բազմանում են հունիս-հուլիս ամիսներին: Ծնում են երկու, հազվադեպ՝ մեկ ձագ: Չագերը զարգանում են արագ, 3—3,5 շաբաթ հետո նրանք ընդունակ են թռչելու և իրենց չափերով շատ չեն տարբերվում հասուն շղջիկներից: Սկզբնական շրջանում մայրերը թռիչքի ժամանակ իրենց կրծքի վրա կրում են ձագերին, այդ իսկ պատճառով թռչում են դանդաղ ու շուտ են վերադառնում ապաստարան, իսկ հաջորդ անգամ դուրս են գալիս լուսաբացին: Մերված որսավայրերն են՝ պուրակների ծառուղիները, անտառների եզրերը, փողոցները և այլն: Հաճախակի թռչում են էլեկտրական լույսերի, լուսամուկների մոտ, որտեղ հավաքվում են մեծ քանակի միջատներ: Թռչում են ցածր, հաճախակի թափահարելով թևերը: Ոչնչացնում են մեծ քանակությամբ մոծակներ և մեղիներ:

Միջեկրածովային շղջիկ—*Pipistrellus kuhli* Natt. Մարմնի երկարությունը 4,1—4,8 սմ է: Մարմնի վերին մասը դեղնահարդավուն կամ դարչնահարդավուն է, որովայնը՝ մոխրասպիտակավուն, հարդավուն երանգով:

Տարածված է հարավային շրջաններում՝ Մեղրուց մինչև էջմիածնի միջև ընկած շրջանների կիսաանապատային գոտում:

Մրանց իբրև թաքստոց են ծառայում պատերի, ժայռերի, լուսամուտների ճեղքերը և այլն: Երեկոյան դուրս են գալիս ուղ ժամերին և վերադառնում թաքստոց լուսաբացին: Բազմանում են հունիսին: Չագերը դուրս են թռչում ավելի ուշ, քան հասունները և մի քանի անգամ վերադառնում թաքստոց: Թռչում են արագ ու ճարպիկ:

Ուշարոխիչ մշկաշղջիկ—*Eptesicus serotinus* Schreb. (նկ. 14): Մարմնի երկարությունը 6,4—7,5 սմ է: Թևերը լայն են, վերջանում են բութ ծայրով: Ականջները համեմատաբար լայն են ու բարձր: Մաշկը ծածկված է անհավասար և երկար մազերով: Մարմնի վերին մասը միագույն է, իսկ երբեմն էլ թույլ արտահայտված մուգ դարչնավունից մինչև բաց հարդախինավուն, որովայնը՝ մոխրասպիտակագույն:

Տարածված է Ալավերդու, Իջևանի շրջաններում, ինչպես նաև Արաքս գետի հովտում և Երևան քաղաքի շրջակայքում: Ապրում են բնակավայրերի մոտ: Հանդիպում են զանազան ապաստարաններում՝ ձեղնահարկերում, տանիքներում, պատերի ու ժայռերի ճեղքերում և այլ տեղերում: Հղիության և ձագերի կերակրման շրջանում էգերը կազմում են գաղութներ, որտեղ անհատների քանակը հասնում է մինչև մի քանի հարյուրի: Մյուս տեսակի շղիկների հետ համատեղ չեն հանդիպում: Մայիսի վերջին, հունիսի սկզբներին ծնում են 2, իսկ երբեմն էլ մեկ ձագ: Արուններն այդ շրջանում ապրում են միայնակ, իսկ երբեմն էլ կազմում են փոքր խմբեր: Երկու սեռերը կազմում են զույգեր՝ ձագերի ինքնուրույն կյանքի անցնելուց հետո: Կեր հայթայթելու համար թաքստոցներից դուրս են գալիս ուշ երեկոյան: Թռչում են հավասար, դանդաղ, առանց կտրուկ շրջադարձերի: Ակտիվ գործում են մինչև ուշ աշուն: Ձմեռում են հիմնականում իրենց ամառային թաքստոցներում և ավելի ապահով ապաստաններում:

Օգնևի մշակաշղիկ—*Eptesicus ognevi* Bobr. Մարմնի երկարությունը 5,6 սմ է: Շատ նման է նախորդ տեսակին, բայց ավելի փոքր է: Մեջքը՝ ավազագույն է, որովայնը՝ սպիտակագույն:

Հայտնաբերված է Արարատի շրջանի Գորավան գյուղի շրջակայքից:

Այս կենդանիների համար թաքստոցներ են ծառայում պատերի, ժայռերի և բնական այլ ճեղքվածքները: Կազմում են ոչ մեծ գաղութներ, որոնց մեջ անհատների թիվը հասնում է 10—15-ի, իսկ երբեմն էլ 100-ի: Հղիության և ձագերի կերակրման ժամանակ էգերն ապրում են արուններից առանձին: Ընդհանրապես ծնում են 2, իսկ երբեմն էլ մեկ ձագ: Ծինը տեղի է ունենում հունիսի երկրորդ կեսին: Թաքստոցներից դուրս են գալիս ուշ երեկոյան: Մնվում են տարբեր տեսակի միջատներով:

Սովորական երկառաքև շղիկ—*Miniopterus schreibersi* kuhl. (նկ. 15): Մարմնի երկարությունը 5,6—5,9 սմ է: Թևերն երկար են և վերջանում են սուր ծայրերով: Մորթու գույնը

փոխվում է՝ ըստ տարվա եղանակի: Աշնանը մեջքը մուգ ծխագույն է կամ մոխրադարչնագույն, գարնանն ունի հարդավուն երանգ: Որովայնն ունի ավելի բաց գունավորում:

Տարածված է Երևանի և Մեղրու շրջանի Նյովադի գյուղի շրջակայքում:

Թաքնվում են քարանձավներում, հին շինություններում, ձեղնահարկերում: Ապրում են միայն մեծ գաղութներով, որոնք կազմված են լինում մի քանի հազար անհատներից: Ամռանը՝ բազմացման շրջանում, արուններն անջատվում են էգերից ու ապրում փոքր խմբերով: Ձագերը ծնվում են հունիս-հուլիս ամիսներին: Յուրաքանչյուր էգ ծնում է մեկ ձագ: Թաքստոցներից դուրս են գալիս արևը մտնելուց անմիջապես հետո: Թռչում են արագ և թեթև, իրենց թռիչքով հիշեցնում են ծիծեռնակներին: Ակտիվ գործում են ամբողջ գիշերվա ընթացքում: Թռչում են 2—10 մ բարձրության վրա: Մնվում են տարբեր տեսակի միջատներով՝ հատկապես գիշերային թիթեռներով: Ձմեռում են ցրտից ապահով, խորը քարանձավներում՝ տարբեր տեսակի շղիկների հետ միասին:

Լայնակաճ ծալֆաշուրթ—*Tatarida teniotis* Raf. Մեծ շղիկ է: Մարմնի երկարությունը 8,1-ից մինչև 9,2 սմ է: Մեջքի մետաքսանման մորթու խիտ ու փափուկ մազերի հիմքը սպիտակավուն է, միջին մասը և ծայրերը մուգ մոխրածխագույն: Որովայնի գույնը համարյա չի տարբերվում մեջքի գույնից: Գլուխը և ակտնջները լայն են, թևերը՝ երկար ու նեղ:

Հայտնաբերված է Իջևանի շրջանի Ենոքավան գյուղի և Դիլիջանի շրջանի Հաղարծին վանքի շրջակայքից:

Մյուս շղիկների հետ համեմատած, լայնակաճ ծալֆաշուրթը թռչում է հավասար, ուղիղ գծով, թևերը թափահարում է հաճախ ու թեթևակիորեն: Թվում է, թե նրա մարմինն անշարժ է ու սլաճում է ինքնաբերական: Այս անխոնջ կենդանին ամբողջ գիշերվա ընթացքում ոչնչացնում է մեծ քանակությամբ տարբեր տեսակի միջատներ: Ցերեկը թաքնվում է հին շինությունների, ժայռերի ճեղքերում ու քարանձավներում:

Այս կարգը ընդգրկում է կենդանիների երկու խումբ՝ նապաստակներ և խոտադիրներ կամ ճշաններ: Նապաստակների մարմնի երկարությունը տատանվում է 50-ից 60 սմ-ի, իսկ խոտադիրներինը՝ 12-ից 25 սմ-ի սահմաններում: Նապաստակներին յուրահատուկ է երկար ականջներ և երկար եսփն վերջավորություններ: Խոտադիրների ականջները կլոր են ու կարճ, իսկ ետին վերջավորություններն իրենց երկարությունով չեն տարբերվում առջևիներից: Այս կարգին պատկանող կենդանիներն առջևի ոտքերին ունեն հինգ մատներ, ետինին՝ չորս: Ճանկերը զարգացած են, պոչը կարճ, իսկ որոշ տեսակների մոտ նույնիսկ աննկատ: Վերին ծնոտն ունի երկու զույգ կտրիչներ, որոնք դասավորված են մեկը մյուսի ետևում: Նրանցից առջևի երկուսը մեծ են ու արտաքին մակերեսին ունեն ակոսիկ: Ժանիքները բացակայում են: Կլտրիչների և սեղանատամների միջև ընկած է անատամ տարածություն, որը կոչվում է դիաստեմա: Սեղանատամների ծամող մակերեսը ծալքավոր է: Նապաստականմաններն իրենց կազմվածքով ու ծագումով մոտ են կանգնած կրծողներին:

Կաթնասունների այս խմբի ներկայացուցիչները էվոլյուցիոն զարգացման ընթացքում ձեռք են բերել արագ վազելու և բուսական կոշտ կերով սնվելու ինքնատիպ առանձնահատկություն:

Հաշկական ՄՍՀ-ի տարածքում կատարված հետազոտությունները հնարավորություն են տալիս ենթադրելու, որ մի ժամանակ մեր հանրապետության սահմաններում գոյություն են ունեցել այս կարգին պատկանող փոքրիկ ներկայացուցիչները՝ խոտադիրները կամ ճշանները:

Կարգի միակ ներկայացուցիչը, որը ներկայումս հանդիպում է Հայաստանում, դա եվրոպական նապաստակն է:

Եվրոպական նապաստակ—*Lepus europaeus* Pall. (նկ. 16): Մարմնի երկարությունը տատանվում է 50—60 սմ-ի սահմաններում: Քաշը 4—5 կգ, իսկ երբեմն էլ հասնում է 7-ի: Ականջները երկար են, պոչը՝ կարճ, աչքերը՝ խոշոր,

չարժուն, շրթունքն ունի խորը ձեղքվածք, որի երկու կողքերին դասավորված են երկար բեղիկները: Մորթին ունի զեղնամոխրավունից մինչև դարչնավուն գունավորում՝ գորշագորշնավուն երանգով: Ականջների արտաքին եզրերում ունի սև շերտ: Պոչի վերին մասն ունի սև կամ գորշ գունավորում, ստորին մակերեսն սպիտակ է: Եվրոպական նապաստակը ձմռանը մորթու գույնը չի փոխում:

Տարածված է ամենուր:

Եվրոպական նապաստակները բաց տարածության բնակիչներ են: Նրանք խուսափում են համատարած անտառներից և բարձրադիր լեռների գագաթներից: Ապրում են դաշտերում, տափաստաններում, մարգագետիններում, անտառների եզրերին, թփուտներում, մտնում են այգիները, ցանքատարածությունները, որտեղ փորելով ձյան հաստ շերտը, կեր են փնտրում ցուրտ ձմռանը: Երբեմն մոտենում են գյուղերի շրջակայքում տեղավորված խոտի դեղերին կամ դաշտում մնացած կաղամբի մնացորդներին: Կերի պակասության դեպքում կրծոտում են մրգասու ծառերի կեղևները: Նապաստակները հիմնականում ակտիվ գործում են մթնշաղին ու մասամբ էլ գիշերները, իսկ ցերեկը քնում են իրենց թաքստոցում: Քնած ժամանակ շատ զգոն են, ամենափոքր վտանգի դեպքում պատրաստ են դիմել փախուստի: Անպաշտպան կենդանիներ են, նրանց միակ փրկությունը փախուստն է: Վազում են շատ արագ՝ զարգացնելով մեկ ժամում մինչև 80 կմ արագություն: Թարմ ձյան վրայով նրանք քիչ են ման գալիս, եթե ձյունը դադարում է տեղալ գիշերվա կեսին, ապա շատերը դուրս չեն գալիս կերակրվելու: Այդպիսի օրերին ցերեկները նրանց հետքը չի երևում ձյան վրա: Անբարենպաստ եղանակներին (ցուրտ, քամի, առատ ձյուն) իրենց թաքստոցից դուրս չեն գալիս ու մնում են պառկած երբեմն մեկ-երկու օր: Առհասարակ ամեն անգամ կերակրվելուց հետո նրանք թաքնվում են մի նոր տեղում: Մինչև թաքնվելը նապաստակը խառնում է իր հետքը: Խառնված հետքերի միջից կատարելով մի մեծ թռիչք դեպի մի որևէ կողմ, մնում է անշարժ: Հաճախ մեծ թռիչքը կատարում է մի քանի անգամ: Հետաքրք-

քիր է նշել, եթե նրա պառկած տեղի շրջանում հետք չկա (եթե քամին մաքրել է հետքերը), ապա ամենահոտառու շներն անգամ չեն կարող կողմնորոշվել, որ իրենցից մի քանի քայլի վրա պառկած է նապաստակը: Այս դեպքում որսորդներեմն կասկածում է շան հոտառությանը: Բանն այն է, որ քրտնագեղձերը և ճարպագեղձերը տեղավորված են միայն նրա ութերի տակ: Այս գեղձերի արտաթորանքն ուժեղ հոտ է արձակում և հետքեր թողնում ձյան վրա: Դրա համար էլ նստած նապաստակը վտանգի պահին ամուր հպվում է գետնին՝ արգելակելով հոտի տարածումը, և մնում աննկատ հետապնդող կենդանուց, իսկ նստած նապաստակը երբեք չի թրջում և չի կեղտոտում տակը:

Բազմացման շրջանն սկսվում է փետրվարից, մինչև ամառվա կեսը: Այդ շրջանում նրանք վաղվզում են անգամ ցերեկվա ժամերին: Արունների մոտ տեղի են ունենում ընդհարումներ՝ էգերին տիրելու համար: Հղիությունը տևում է 50—51 օր: Մնում են 3—6 ձագ, իսկ երբեմն էլ՝ ավելին: Ձագերը ծնվում են բավական զարգացած և հասուններից տարբերվում են միայն իրենց չափերով, աչքերը բաց են, ականջները ցցված, մարմինը պատած է խիտ ալիքաձև մոխրագույն մորթով: Մնվելուց անմիջապես հետո նրանք կախվում են մոր կաթնագեղձերից ու ազահաբար ծծում կաթը: Ամեն մի ձագ ծծում է մոտավորապես 40 գրամ կաթ: Ինչպես ցույց են տվել հետազոտությունները, նապաստակն ունի չափազանց սննդարար կաթ, որը 6 անգամ յուղոտ է կովի կաթից: Նրա յուղայնությունը կազմում է 23,6%: Կերակրելով ձագերին, մայրն անմիջապես հեռանում է: Բազմացման շրջանում մայր նապաստակը ծնում է 2—3 անգամ, ձագերին 50—51 օր կերակրելուց հետո, մայրը երկրորդ անգամ է ծնում: Առաջին անգամ կերակրվելուց հետո նորածին ձագերը նստում են միասին՝ միմյանց տաքացնելով, իսկ շորանալուց հետո թաքնվում են խոտերի մեջ կամ մի որևէ փոսում: Նստում են անշարժ 2—4 օր: Նրանց գտնելը դուրսին գործ չէ, եթե ավելացնենք, որ նրանց մորթու գույնը շրջապատից չի տարբերվում: Ամենահոտառու գիշատիչն անգամ նրանց չի կարող

հայտնաբերել՝ անցնելով նրանց մոտից: Ընդունած կաթը լրիվ մարսվում է 3—4 օրվա ընթացքում, որից հետո սովն ստիպում է ձագերին կեր փնտրել: Այդ ժամանակ մայր նապաստակների մոտ արթնանում է կերակրելու բնազդը և բոլոր մայր նապաստակները փնտրում են ձագերին: Գտնելով նրանց հետքը, մայր նապաստակն անմիջապես կերակրում է ձագերին՝ անկախ այն բանից, իր ձագերն են, թե՞ ուրիշինը: Երկրորդ անգամ կերակրելուց հետո նորից է հեռանում: Ձագերը կշտանալուց հետո նորից թաքնվում են մի որևէ հարմար տեղ և նստում անշարժ: 8—9 օրական հասակում արդեն աճում են նրանց ատամները և նրանք ի վիճակի են կերակրվել խոտաբույսերի նուրբ մասերով: Խոտով սնվելու ժամանակ նույնպես շատ զգույշ են. սահմանափակվում են իրենց շրջապատի բուսականությունը: 3 օրական ձագերին, որոնց կշիռը հասնում է մոտավորապես 400 գր, դժվար է բռնել: Սեռահասուն են դառնում 2 տարեկան հասակում: Երիտասարդ նապաստակները շուտ են ընտելանում մարդկանց: Առհասարակ նապաստակներին համարում են վախկոտ կենդանիներ, բայց իրականում այդպես չէ: Գրականություն մեջ նկարագրված են առանձին դեպքեր, թե ինչպես նրանք երբեմն կովի են բռնվում գիշատիչ թռչունների հետ: Օրինակ, բաց դաշտում նկատելով նապաստակին՝ ցախաբլուրաբազեն անմիջապես հարձակվում է իր զոհի վրա: Մի պահ թվում է փրկություն չկա, բայց ամեն անգամ, երբ գիշատիչ սուր ճանկերը պատրաստվում են մխրձվել իր զոհի մարմնի մեջ, նապաստակը շրջվում է ու ինքն է անցնում հարձակման: Նա առջևի թաթերի արագ հարվածներով՝ սուր ճանկերի ճանկոտցով ետ է մղում գիշատիչին, երբեմն հոգնելով նստում են միմյանց դիմաց ու հանգստանում, որպեսզի նորից մարտնչեն: Երբ հաջողվել է սպանել ցախաբլուրաբազեն ու փրկել նապաստակին, ապա գիշատիչ կրծքի վրա նկատվել են նապաստակի ճանկերից առաջացած խորը վերքեր:

Մի այլ դեպքում նապաստակը կովի է բռնվում քարարժվի հետ: Երբ քարարժի վր մեծ բարձրությունից նետվում է գեպի նապաստակը վերջինս պառկում է մեջքի վրա և իր

ետին թաթերով այնպիսի ուժգին հարվածներ է տեղում գիշատչի որովայնին, որ քարարծիվը տապալվում է գետնին: Վրա հասած որսորդը տեսնում է, թե ինչպես թռչունը որովայնը պատռված վիճակում գալարվում է, իսկ նապաստակն առանց շտապելու հեռանում է մարտի դաշտից: Պարզ է, ոչ բոլոր նապաստակներն են կարողանում այդպիսի հաջողութայն հասնել: Մեծամասնությունը զոհվում է գիշատիչների ճանկերի մեջ: Նապաստակներն ապրում են 10—12 տարի, բայց քչերին է հաջողվում մեռնել բնական մահով: Նրանք ունեն շատ թշնամիներ, որոնց թվում և մարդը: Նապաստակներին լուրջ վնաս են հասցնում վարակիչ հիվանդությունները ևս: Սրանց քանակի վրա մեծ ազդեցություն են թողնում գարնանային ցրտահարությունները և ցուրտ անձրևային օրերը, հատկապես այդ շրջանում ծնված ձագերի վրա:

Համարվում է որսարդյունաբերական կենդանի, ունի համեղ միս և էժանագին մորթի:

ԿՐԾՈՂՆԵՐ—RODENTIA

Ներկայումս կաթնասուն կենդանիների ամենաբազմազան ու հարուստ խումբը կրծողների կարգն է, որն ապրում է իր ծաղկման շրջանում: Կարգն ընդգրկում է շուրջ 2800 տեսակ, այսինքն՝ ամբողջ կաթնասունների համարյա կեսը: Սրանք առավելապես բուսական կերով սնվող մանր և միջին չափի կենդանիներ են: Մեծամասնության վերջավորություններն ունեն 5, որոշ մասը 4 և 3 մատներ: Մատներին կրում են սուր ճանկեր: Կրծողների մորթը նույնպես բազմազան է: Մարմինը պատած է մետաքսանման նուրբ և խիտ մազերով, առանձին դեպքերում այն լինում է կոշտ ու սուր փշերի ձևով: Կրծողների կարգի բնորոշ գիծը ատամնային համակարգի առանձնահատկությունն է, մասնավորապես կտրիչների յուրահատուկ կառուցվածքը: Կտրիչներն ամուր են, զարգացած, զուրկ են արմատներից և մաշվելով հանդերձ, անընդհատ աճում են կենդանու ամբողջ կյանքի ընթացքում: Կտրիչների

առջևի մակերեսը պատած է էմալով և մաշվում է ավելի ցանդաղ, քան ետին մասը, որը կազմված է դենտինից: Ահա այդ է պատճառը, որ կտրիչների ծայրերն անընդհատ մաշվելով միշտ սրվում են: Ժանիքներ չունեն: Կտրիչների և սեղանատամների միջև ընկած է անատամ տարածությունը (դիաստեմա):

Կրծողների որոշ մորֆո-ֆիզիոլոգիական և կենսաբանական առանձնահատկությունները թույլ են տալիս նրանց դյուրին հարմարվելու միջավայրի անբարենպաստ պայմաններին, խուսափել վերջինիս կործանիչ ներգործումից և արագ վերականգնել իրենց գլխաքանակը, որին բնորոշակ չեն կաթնասուն կենդանիների մյուս կարգերի ներկայացուցիչները: Կենսաբանական առանձնահատկություններից մեկը նրանց մեծ մասի բազմացման արագ տեմպն է: Որոշ տեսակներ տարվա ընթացքում բազմանում են մի քանի անգամ, իսկ ձագերը կարճ ժամանակից հետո՝ նույն տարում սեռահասուն են դառնում և մասնակցում բազմացմանը: Այդ պատճառով էլ, նապաստավոր պայմանների դեպքում, կրծողների քանակը հասնում է հսկայական չափերի: Այս կարգի ներկայացուցիչները հարմարվել են կյանքի ամենատարբեր պայմաններին: Սրանց մեջ կան վազողներ, ցատկողներ, մագլցողներ, կիսաջրային և սառցեային կյանք վարողներ: Որոշ տեսակներ ապրում են զուգորով, մյուսները՝ ընտանիքներով ու գաղութներով: Վտանգի դեպքում թաքնվում են ապաստաններում: Չմտան համար կուտակում են պաշար: Որոշ տեսակներ քուն են մտնում ամռան շոգերին և ձմռան ցուրտ եղանակներին: Կրծողներն ունեն գործնական մեծ նշանակություն: Նրանց մի զգալի մասը համարվում են օգտակար ու հանդիսանում են մորթու արդյունաբերության կարևոր օբյեկտներ: Որոշ տեսակներ գյուղատնտեսության վնասատուներ են և մարդկանց ու ընտանի կենդանիների մեջ տարածում են վտանգավոր վարակիչ հիվանդություններ (ժանտախտ, տիֆ, տուլարիամիա և այլն):

Կրծողների կարգն իր ծագումով մտն է կանգնած միջատակերներին: Այժմ գոյություն ունի այն տեսակետը, որ

կրծողներն առաջացել են միջատակերներից, իսկ նրանց կապը կաթնասունների մյուս կարգերի հետ դեռ չի լուսաբանված: Իրենց ծագումով սրանց ամենամոտ ցեղակիցներն են նապաստականմանները, որոնք ներկայումս մտնում են առանձին կարգի մեջ:

Այժմ Հայկական ՍՍՀ տարածքում հանդիպում է կրծողների կարգի 27 տեսակ:

Պարսկական սկյուռ—*Sciurus persicus* Erxl. (նկ. 17). Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 25 սմ-ի, պոչինը՝ 17: Մեջքը գորշամոխրավուն է, իսկ դեպի պոչն այն աստիճանաբար դառնում է գորշադարչնավուն, որովայնը շիկակարմիր է:

Տարածված է Կիրովականի, Դիլիջանի, Իջևանի, Շամշադինի, Ալավերդու շրջանների անտառներում:

Սկյուռը հանրածանոթ կենդանի է: Շատերն են նրան տեսել բնության մեջ և հիացել նրա ճարպկությունը, գեղեցիկ կառուցվածքով: Նա օժտված է ծառից-ծառ թռչելու արտակարգ հմտությամբ: Սկյուռն անտառների բնակիչ է: Կյանքի մեծ մասն անցկացնում է ծառերի վրա, չնայած հաճախակի իջնում է ցած՝ կեր փնտրելու կամ առհասարակ վազվզելու նպատակով: Շարժվում է ցատկումներով, հատկապես գետնի վրա կամ մեկ ծառից մյուսը թռչելիս: Ապրում է փշակներում, ծառերի արմատների լայն անցքերում կամ քանդված շինությունների ճեղքերում: Որպես կեր օգտագործում է տարբեր տեսակի խոտաբույսեր, բողբոջներ, կաղին, ընկույզ և այլ մրգեր ու նրանց սերմերը, հատապտուղներ, սունկեր և այլն: Կենդանական կերեր օգտագործում է հազվադեպ: Չմուսնը քուն չի մտնում, ձմռան համար կուտակում է կերի առատ պաշար, նախօրոք չորացնելով սնկեր ծառի ճյուղերի վրա:

Փետրվարի կեսերից, երբեմն էլ ավելի շուտ, երբ արևը տաքացնում է շրջապատը, նրանք աշխուժանում են: Կազմելով զույգեր, սկյուռներն ամբողջ օրը խաղում են դրսում, բներում թաքնվելով միայն արևամուտին: Այդ շրջանում էլ սկսվում է նրանց բազմացումը: Հղիությունը տևում է 35 օր: Յուրաքանչյուր անհատ ունենում է մինչև 3 ձագ: Ձագերը

ծնվում են ամառը, վարդագույն մաշկով, աչքերը փակ վիճակում: Հղիությունը շրջանում է գը ոչ միայն քշում է արուին իր բնից, այլև հաբեկելով հեռացնում է բնի շրջակայքից՝ որբան հնարավոր է հեռու: Արուն չի մասնակցում ձագերի կերակրմանն ու պահպանմանը: Ձագերին խնամում է միայն մայրը, որը կեր փնտրելու նպատակով հաճախ նրանց թողնում է միայնակ:

Փոսֆորի և կալցիումի պարունակությունը կաթում պահպանելու համար կերակրող մայրը հաճախ կրծոտում է անտառում գտած ոսկորի կտորներ, որը նպաստում է փոքրիկների նորմալ աճին: Ձագերի աչքերը բացվում են միայն մեկ ամիս հետո: Վերին ծնոտի ատամները հազիվ նշմարվում են 40 օրեկան հասակում, իսկ ստորին ծնոտինը՝ այդ ժամանակ արդեն ունեն 0,5 սմ երկարություն: 43 օրեկան ձագերն ընդունակ են ինքնուրույն սնվելու, վազվզում ու սուր ճանկերով կախվում են այս ու այն ճյուղից: 52 օրեկան հասակում կարող են կրծոտել ընկույզը:

Սկյուռների բներում շատ արագ բազմանում են մակարույծներ, որոնք մեծ անհանգստություն են պատճառում ամբողջ ընտանիքին: Այդ ժամանակ մայր սկյուռը հաճախակի ձագերին տեղափոխում է մեկ բնից մյուսը: Հոգատար մայրն ունենում է 3—5 այդպիսի պահեստային բներ: Երբեմն տեղափոխումը կատարվում է վտանգի կամ մարդկանց կողմից անհանգստություն կրելու դեպքում: Ձագերը շատ մարդամոտ են, իջնելով ցածր ճյուղերի վրա, իրենց են գրավում մարդկանց ուշադրությունը: Վտանգի դեպքում մայրը կատաղի պաշտպանում է իր ձագերին: Սեռահասուն են դառնում 5—6 ամսական հասակում:

Մագափոխությունն սկսվում է մարտ-ապրիլ ամիսներին, իսկ երկրորդը՝ ամառվա վերջին, որը ձգձգվում է մինչև սեպտեմբեր:

Սկյուռը ՍՍՀՄ-ի ամենատարածված մորթատու կենդանին է: Մասնագետ որսորդները հիմնականում որսի են դուրս գալիս որսի շներով: Սկյուռի որսին առավել ընդունակ են

լայկա ցեղի շները, բայց կարելի է սովորեցնել այլ տեսակի շների ևս:

Սկյուռներն ունեն շատ թշնամիներ: Նրանց վրա հարձակվում են ցախաքլորաբազեն, լորոսբազեն, բվեճը և բվերի մի քանի տեսակներ, իսկ բնտանի կատուն ու աղվեսը նրանց հետապնդում են գետնի վրա: Սակայն սկյուռների ամենավտանգավոր թշնամին կղաքիսն է:

Եվրոպական գետնասկյուռ—*Citellus citellus* L. (նկ. 18): Մարմնի երկարությունը 18,5—29,0 սմ է, պոչը՝ 3,5—5,9: Մեջքը գորշագեղնավուն է:

Տարածված է Ախուրյանի, Կիրովականի, Սպիտակի, Ղուկասյանի, Արթիկի, Արագածի, Ապարանի, Աղինի և Թալինի շրջանների տափաստանային և կիսաանապատային գոտիներում:

Գետնասկյուռներն ապրում են գետնափոր բներում, հիմնականում խոպան սարալանջերում, իսկ հաճախ էլ բները կառուցում են երկաթգծի մոտ քարակույտերի արանքներում, ժայռերի ճեղքերում և այլ տեղերում: Սրանք ապրում են գաղութներով, որտեղ ամեն մի անհատ ունի իր առանձին բույնը, բացառություն են կազմում մայր գետնասկյուռները, որոնք ապրում են իրենց ձագերի հետ միասին: Բնուղին սկզբում իջնում է թեք, ապա ընդունում է ուղղահայաց դիրք, հետո դարձյալ ոչ մեծ թեքով խորանում է և վերջանում նստաբնով: Այստեղ տեղավորված է այսպես կոչված «անկողինը», որը պատրաստված է շոր խոտաբույսերից: Բունը հիմնականում ունի մեկ, իսկ երբեմն էլ 2 բնանցք, որոնք բացվում են անմիջապես քարերի եզրերին: Բները միատիպ չեն, լինում են մշտական և ժամանակավոր: Մշտական բներն ավելի հուսալի են և օգտագործվում են ձմեռման ու բազմացման համար, ժամանակավորը ծառայում է կերի տեղափոխմանը և վտանգի դեպքում՝ որպես թաքստոց:

Ձգույշ կենդանիներ են, ապրելով ոչ բարձր բուսականություններ, բաց տարածություններում գլուխները հաճախակի բարձրացնելով բույսերից վեր, դիտում են շրջապատը, իսկ վտանգի դեպքում անմիջապես թաքնվում բնի մեջ: Ցածրագիր

վայրերում ձմռան քնից արթնանում են մարտի վերջին, ապրիլին, իսկ բարձրագիր շրջաններում՝ 20—25 օր ուշ: Գետնասկյուռների ակտիվ գործունեությունը երկար չի տևում: Նրանք մինչև ամռան կեսը բավականին ճարպ են կուտակում իրենց օրգանիզմում, իսկ երբ շրջապատի բուսականությունը չորանում է և ստեղծվում են անբարենպաստ պայմաններ, ապա գետնասկյուռները քուն են մտնում:

Հանրապետության ավելի տաք շրջաններում քունն սկսվում է հունիսի վերջից մինչև վաղ գարուն, այսինքն 8—9 ամիս, հյուսիսային շրջաններում՝ սեպտեմբերից: Բազմացումն սկսվում է արթնանալուց անմիջապես հետո: Հղիությունը տևում է 28—30 օր: Մնում են 2—10 ձագ: Ձագերը ծնվում են բոլորովին մերկ և աչքերը փակ վիճակում: Մնվում են կաթով մինչև 18 օրեկան հասակը, որից հետո սկսում են սնվել խոտաբույսերով ու նրանց արմատներով: Որոշ վայրերում տարածվելով ցանքատարածություններում՝ մեծ վնաս են հասցնում գյուղատնտեսությանը, հիմնականում հացահատիկային, բանջարաբոստանային կուլտուրաներին և անասնակերին:

Գետնասկյուռների թշնամիներն են աղվեսը, կղաքիսը և մի շարք գիշատիչ թռչուններ, որոնք սպասելով գետնասկյուռների բների մոտ, որսում են նրանց բնից դուրս գալու պահին: Ունեն ցածրորակ մորթի:

Հնդկական վայրենակերպ կամ մացառախոզ—*Hystrix leucura* Syk. (նկ. 19): Մեծ չափի կրծող է: Ունի կարճ պոչ: Առջևի վերջավորություններն ունեն 4, հետինը՝ 5 մատներ: Մաշկը ծածկված է երկար ու սուր փշերով, որոնք ունեն սպիտակ և սև գույնի իրար հաջորդող շերտեր: Մարմնի երկարությունը մինչև 90 սմ է, քաշը՝ մինչև 8 կգ:

Տարածված է Գոբիսի, Ղափանի և Մեղրու շրջաններում:

Հանդիպում է լեռնային, ժայռոտ վայրերում, մացառուներում, կիրճերում, քարանձավներում: Ապրում են բնական վայրերից հեռու գետնափոր բներում: Բներն ունեն բարդ կառուցվածք և շատ խորն են՝ տեղավորված մեծ քարակույտերի արանքներում, ժայռերի ճեղքերում, խիտ, անանցանե-

լի մացառուտներում և այլն: Երբեմն բնանցքները տեղավորված են առանձին հարթ բլրակների թեքությունների վրա: Ելներով տեղանքի պայմաններից, սրանց բները դժվար կամ անհնարին է ուսումնասիրել: Վարում են գիշերային կյանք: Շատ զգույշ են. մինչև բնից դուրս գալը, որոշ ժամանակ սպասում են մուտքի մոտ, ուսումնասիրում շրջապատը՝ համոզվելով, որ իրենց վտանգ չի սպառնում դուրս են գալիս բնից: Օգտվում են հատուկ շավիղներից, որոնք քողարկված են խիտ բուսականությունով: Սնվում են վայրի և կուլտուրական բույսերի արմատներով, սոխարմատներով, ծառերի կեղևներով և հատապտուղներով: Կեր հայթայթելու նպատակով, գիշերն անցնում են մեծ տարածություններ և սնվում ծառերից թափված պտուղներով: Բազմանում են տարին մեկ անգամ, ծնում են 2—4 ձագ:

Պատմում են, որ այս կենդանիներն իրենց փշերը «կրակելով» պաշտպանվում են հետապնդող թշնամուց: Բանն այն է, որ վայրենակերպը, փշերը վեր ցցած, փախչելով հետապնդող թշնամուց, երբեմն հանկարծակի կանգ է առնում և նույնիսկ որոշակի ետ-ետ է գնում՝ հակառակորդին խոցելու նպատակով: Այդ ժամանակ մեկ կամ մի քանի փշեր, դեմ առնելով քարի կամ այլ ամուր մարմնի, ճկվում են ձգված աղեղի պես: Ապա այն ծայրից, որ կպած է մարմնին, ընդ որում ոչ այնքան ամուր, պոկվում են ու թռչում հեռու՝ ստեղծելով նետահարելու պատրանք:

Պետք է նշել, որ հանկարծակի կանգ առնելն իրոք պաշտպանողական միջոց է: Հետապնդող թշնամին, որն արդեն հասնում է վայրենակերպին, դեմ է առնում ցցված փշերին, որոնք խրվում են նրա դեմքի կամ կրծքի մեջ: Ցավոտ ծակոցներն իհարկե ստիպում են թշնամուն փախուստի դիմել, իր վրա կրելով վերքեր, որոնք երկար ժամանակ չեն ապաքինվում:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Ճահնային կուղբ—*Myocastor coypus* Moll. (նկ. 20): Այս կրծողը կլիմայավարժեցված է մեզ մոտ 1940 թ. Այդրլճի շրջակայքում: Խոշոր է, մարմնի երկարությունը 60 սմ է,

բաշը՝ մինչև 8 կգ: Պոչը կլոր է, մարմնից կարճ, ծածկված է նոսր, կոշտ մազերով և խոշոր մաշկային թեփուկներով: Նտին ոտքերը երկար են առջևիներից, ու նրանց 4 մատները միացած են լողաթաղանթներով, իսկ արտաքին մատը ազատ է: Վերին շրթունքի վրա ունի երկար, սպիտակ բեղիկներ: Բերանի խոռոչից դուրս են ցցված 2 զույգ մեծ, վառնարնջագույն կտրիչներ, որոնք ձագերի, ինչպես նաև ծերերի մոտ ունեն սպիտակ գունավորում: Մորթու քիստամազերը կոպիտ են, հարդագույն, որից էլ կենդանին գորշագարշնագույն է: Աղվամաղը խիտ է, նուրբ, հատկապես մարմնի կողքի և որովայնի մասում: Գույնը տասանվում է բաց մոխրավունից մինչև մուգ դարչնավուն, երկնագույն կամ գորշ երանգով: Վերջին տարիներին Սովետական Միությունում արհեստական բուծման ճանապարհով ստացվել են տարբեր գունավորմամբ ճահնային կուղբեր՝ սև, սպիտակ, ոսկեգույն և այլն:

Տարածված է Արարատյան դաշտավայրի Սև Ջուր գետում և նրա շրջակայքում:

Ճահնային կուղբը վարում է կիսաջրային կյանք: Գերազանցում է ապրել դանդաղ հոսող կամ կանգնած ջրավազաններում: Առափնյա եղեգն ու խոտաեղեգը սրանց համար կեր են, և միաժամանակ հուսալի թաքսոց: Որպես կեր, օգտագործում են նաև զանազան ջրային, ինչպես նաև առափնյա բույսերը, մատղաշ ճյուղերը, արմատները, որոնք հարուստ են օսլայով և շաքարով: Երբեմն սնվում են նաև փափկամորթ կենդանիներով: Սնվելիս օգտագործում են առջևի թաթերը, որոնցով բռնած կերը տանում են բերանը: Առջևի թաթերը շատ ճկուն են, նրանցով հաճախակի քորում են մարմինը կամ սանրում մորթը: Ձմռանը կեր չեն կուտակում: Ակտիվ գործում են մթնշաղին, իսկ գիշերները հանգրստանում են: Վախկոտ կենդանիներ են, հանգիստ վերաբերմունք ցուցաբերելու դեպքում, ընտելանում են մարդկանց: Բները կառուցում են հուսալի վայրերում՝ եղեգնի կամ այլ ճահնոտ խոտերի վրա, առափնյա մասերում կամ ջրի մեջ, երբեմն էլ պատրաստում են ստորգետնյա թաքսոցներ: Շատ լավ լողում են սուզվելով, կարող են մի քանի րոպե մնալ ջրի

խորքում: Լողալիս ետին թաթերը ծառայում են որպես թիակներ, պոչը՝ որպես ղեկ: Քթի և ականջների անցքերը սուզվելիս ծածկվում են հատուկ փականներով: Կտրիչները բերանի խոռոչից դուրս են ցցված, շրթունքները հպվում են կտրիչների ետին մասում, որը թույլ է տալի այս կենդանուն ջրի տակ բուսականությունը կրծել բերանի խոռոչը փակած վիճակում: Բազմանում են ամբողջ սարվա ընթացքում: Հղիությունը տևում է 28—33 օր: Մնում են մինչև 12 ձագ: Ձագերը ծնվում են բավական զարգացած, մարմինը ծածկված մազերով, աչքերը բաց վիճակում: Առաջին իսկ օրից սկսում են լողալ: Սեռահասուն են դառնում 5—6 ամսական հասակում: Կյանքի տևողությունը 6—8 տարի է: Բազմանում են նաև արհեստական պայմաններում: Ունի թանկարժեք մորթի:

Մեծ ֆեամոլ կամ շիկառնետ—*Glis glis* L. Միջին չափի, չափազանց շարժուն կենդանի է, ապրում է ծառերի վրա: Մարմնի երկարությունը մինչև 18 սմ է, պոչը՝ 16: Պոչն ամբողջ երկարությամբ ծածկված է խիտ, հավասարաչափ և համեմատաբար երկար մազերով, որն ստորին մասում ունի երկկողմանի սանրվածք: Աչքերը խոշոր են և սև, բեղերը՝ երկար: Ականջները մեծ են, շարժուն, նկատելի կերպով դուրս են ցցված մորթու տակից: Ետին վերջավորությունները քիչ երկար են առջևիներից: Ունեն սուշ ճանկեր: Մորթին շիկակարմիր է, մոխրագույն երանգով: Կենդանու ամբողջ որովայնի մասը, շուրթերը, և թաթերի առջևի կողմը սպիտակավուն է:

Տարածված են հիմնականում հանրապետության հյուսիսային շրջանների՝ Կիրովականի, Իջևանի, Դիլիջանի, Շամշադինի, Ալավերդու, Կրասնոսելսկի, Նոյեմբերյանի, Կալինինոյի անտառներում, մասամբ էլ հայտնի են հարավային շրջաններից՝ Գորիսից:

Գիշերային կենդանիներ են: Ակտիվ գործունեությունը սկսում են մթնշաղիին: Նրանք մազլցում են ծառերի վրա, ցատկում ճյուղից-ճյուղ, ծառից-ծառ: Եթե ծառերը միմյանցից հեռու են, ապա այդ տարածությունը անցնում են գետնի վրայով: Լուսաբացին վերադառնում են իրենց թաքստոցը, որտեղ քնում են ամբողջ օրը: Հատկապես նրանց քանակը մեծ է

կաղնու, ընկուզենու և վայրի մրգատու անտառների շրջաններում: Չմռանը քուն են մտնում ծառերի փշակներում, բներում, որ պատրաստում են ծառերի արմատների արանքների շոր տեղերում և խիտ թփուտներում: Չմեռում են միայնակ կամ փոքր խմբերով, 3—4 կենդանի միասին: Քնելիս կծկվում են՝ գլուխը թաքցնում որովայնի վրա, ետին ոտքերի արանքում, իսկ պոչով ծածկում են գլուխը, ծոծրակը և մեջքի մի մասը: Գարնանը քնից արթնանում են ապրիլին: Քնից արթնանալուց հետո, սնվում են մատղաշ ճյուղերով և կեղևներով, հետագայում՝ մրգերով, կորիզներով, սերմերով և հասապտուղներով, երբեմն էլ միջատներով: Բազմանում են տարին մեկ անգամ՝ հունիս-օգոստոս ամիսներին: Մնում են 3—8 ձագ: Ձագերը ծնվում են անմազ և աչքերը փակ վիճակում: Սեռահասուն են դառնում հաջորդ տարում:

Ունեն էթանագին մորթի: Վնասում են պտղատու այգիներին:

Անտառային ֆեամոլ—*Dyromys nitedula* Pall. (Նկ 21): Մարմնի ու պոչի երկարությունը համարյա հավասար է՝ 11 սմ: Արտաքին տեսքով նման է մեծ քնամուխին: Մորթին ունի դեղնավուն երանգ: Գլխի վրա ունի սև շերտ, որը տեղավորված է դնչի ծայրի և ականջի հիմքի մասում:

Տարածված են Ալավերդու, Իջևանի, Դիլիջանի, Շամշադինի, Կիրովականի, Գորիսի, Ղափանի, Ազիզբեկովի, Արարատի, Արտաշատի, էջմիածնի շրջանների անտառներում և այգիներում, ինչպես նաև Երևանի շրջակայքում:

Ակտիվ գործում են գիշերվա ժամերին: Չմռանը քուն են մտնում ռեպտեմբերից մինչև ապրիլ: Ցերեկը թաքնվում են փշակներում, հին թռչնաբներում կամ իրենք են կառուցում նոր բներ ծառերի ճյուղերի, թփուտների վրա: Հաճույքով զրաղեցնում են արհեստական թռչնաբները: Բազմանում են տարին մեկ անգամ, որը տեղի է ունենում մայիսի վերջին, հունիսի սկզբին: Մնում են 4—9 ձագ: Սնվում են պտուղներով, հասապտուղներով, սերմերով, ծառերի բողբոջներով, միջատներով, թռչունների ձվերով և երբեմն էլ մանր թռչուններով ու այլ կենդանիներով:

Ունեն է ժանագին մորթի: Վնասում են այգիներին՝ կրծելով և ոչնչացնելով պտուղները:

Կովկասյան մկնիկ—*Sicista caucasica* Vinogr. (Նկ. 22): Մարմնի երկարությունը 7,5 սմ է, պոչինը՝ 11: Հազվադեպ հանդիպող կենդանի է: Մարմնի վերին մասն ունի դեղնադարչնավուն գունավորում: Գլխի և մարմնի կողմնային մակերեսները շիկակարմրավուն են:

Հայտնաբերված է Հրազդանի, Գորիսի և Ղափանի շրջաններում:

Սնվում են միջատներով և բուսական կերով:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ-ի Կարմիր գրքում:

Փոֆր նագարամուկ—*Allactaga elater* Licht. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 13 սմ-ի, պոչինը՝ 20-ի: Դունը բույթ է, քիթը՝ տափակ, աչքերը մեծ են: Ականջները և պոչը երկար են: Պոչը վերջանում է սև ու սպիտակավուն երկար մազերի փնջով: Ետին ոտքերը բավական երկար են առջևիններից: Մարմինն ունի դեղնավուն գունավորում:

Տարածված է Վեդիից մինչև Թալինի միջև ընկած կիսասանապատային վայրերում, ինչպես նաև Երևան քաղաքի շրջակայքում:

Ապրում է գետնափոր բներում, որոնք ունեն պարզ կառուցվածք: Բույնն ունի մեկ անցք, բնուղու երկարությունը հասնում է մեկ մետրի, որը վերջանում է լայնացումով: Այստեղ տեղավորված է նրա «անկողինը»: Բույնը գտնվում է հողի մակերեսից 35—80 սմ խորության մեջ: Ապրում են առանձին անհատներով և երբեք գաղութներ չեն կազմում: Վարում են գիշերային կյանք: Յերեկը քնում են, նախօրոք հողով խցանելով բնանցքը: Չմուսնը քուն են մտնում, արթնացումը տեղի է ունենում մարտի կեսերին, որից հետո սկսվում է բազմացումը: Ծնում են 2—6 ձագ: Սնվում են տարբեր խոտաբույսերով, նրանց արմատներով և սերմերով:

Կարող են վնասել բանջարանոցներին:

Փոֆրասիական նագարամուկ—*Allactaga williamsi* Thom. (Նկ. 23): Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 15, պոչինը՝ 24 սմ-ի: Նախորդ տեսակից տարբերվում է իր մեծու-

թյամբ, համեմատաբար կարճ ականջներով և պոչի վրայի կարճ ու սպիտակ մազափնջով:

Տարածված է Կիրովականի, Ախուրյանի, Արթիկի, Ապարանի, Թալինի, Սպիտակի, Աշտարակի, Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Արարատի, Արտաշատի, Աբովյանի, Կրասնոսելսկի, Վարդենիսի, Ազիզբեկովի և Սիսիանի շրջանների լեռնատափաստանային ու կիսասանապատային գոտիներում: Որոշ վայրերում հանդիպում է նախորդ տեսակի հետ միասին: Կենսակերպը նման է նախորդ տեսակին: Չափազանց զգույշ կենդանի է: Վտանգի դեպքում բնից դուրս է նետվում հանկարծակի և փախուստի դիմում մեծ ցատկումներով: Բազմացումը սկսվում է մայիսին: Ծնում է 2—3 ձագ:

Կարող է վնասել հացահատիկային կուլտուրաներին:

Լեռնային կուրամուկ—*Spalax leucodon* Nordm. (Նկ. 24): Մարմնի երկարությունը մինչև 23 սմ է: Լրիվ հարմարված է ստորգետնյա կյանքին: Մարմինը գլանաձև է, առանց արտահայտված պարանոցի: Ոտքերը կարճ են, գլխի վերին մասը տափակ է, քիթը ծածկված է եղջրացած մաշկով, որի եզրերը սրված են: Աչքերը բացակայում են (մանր աչքերը ծածկված են մաշկով): Կտրիչները մեկուսացված են բերանի խոռոչից (շրթունքների գերաճած մասով), որի շնորհիվ փորելիս հողը չի թափանցում բերանի խոռոչը: Մարմինը պատած է կարճ թավշանման մազերով, որն ունի գորշագարչնավուն կամ մոխրավուն գունավորում:

Տարածված է Ղուկասյանի, Կիրովականի, Արթիկի, Ախուրյանի, Սպիտակի և Թալինի շրջաններում:

Կուրամկների բները կարելի է որոշել հողաթմբերի առկայությամբ, որ դուրս է նետում կենդանին բնուղիները փորելիս: Հողը դուրս է նետում գլխի օգնությամբ: Հիմնականում հանդիպում են վարած հողերի շրջաններում, անջրդի հացահատիկային դաշտերում, բանջարանոցներում, ինչպես նաև խոպան հողատարածություններում: Սնվում են ստորերկրյա բուսականությամբ, հիմնականում արմատապտուղներով: Չմուսնը քուն չեն մտնում, հավաքում են ձմռան պաշար: Բազմանում են տարին մեկ անգամ: Ծնում են 2—4 ձագ:

Կուրամկները խոշոր վնաս են հասցնում բանջարաբուստանային կուլտուրաներին, իրենց բներում կուտակելով կարտոֆիլի, ճակնդեղի մեծ պաշարներ, որոնց քանակը երբեմն հասնում է 18 կգ-ի, բայց այդ դետնի երեսին ստեղծելով հողաթմբեր, ծածկում են բուսականությունը և խանգարում բերքահավաքի աշխատանքներին:

Մոխրագույն առնետ կամ պասյուկ—*Rattus norvegicus* Berk. (Նկ. 25): Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 25, պոչինը՝ 12 սմ-ի: Պոչը պատած է նոսր ու երկար մազերով: Դունչը համեմատաբար բութ է ու լայն: Մարմնի վերին մասն ունի բաց շիկակարմիր դարչնավունից մինչև մուգ դեղնադարչնավուն գունավորում: Աչքերը մեծ են, մատները համեմատաբար երկար:

Տարածված է Երևան, Լենինական քաղաքներում, ինչպես նաև էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի, Արաջատի, Աբովյանի, Աշտարակի և Արարատի շրջաններում: Այս կենդանիների տարածումը կատարվում է հիմնականում պասիվ ճանապարհով, այսինքն սարբեր տեսակի տրանսպորտի միջոցներով (ջրային, երկաթուղային և այլն): Ակտիվ տարածվում են կոյուղիների ցանցի և այլ ստորգետնյա ուղիների շնորհիվ:

Ապրում են այգիներում, խոպան հողատարածություններում, պուրակներում, դեզերի մեջ, ջրավազանների ափերին, իսկ բնակավայրերում հիմնականում զբաղեցնում են ներքնահարկերն ու նկուղները, խանութներն ու պահեստները, որտեղ կերի կայուն բազան (մթերքները և թափթփուկները) ապահովում է սննդի պահանջը: Կեր որոնելու նպատակով նրանք թափանցում են մինչև անգամ սառնարանները: Գյուղական վայրերում ապրում են գոմերում, թռչնանոցներում, որտեղ վնասում են թռչուններին, ճագարներին ու նրանց ճագերին: Որպես կեր կարող են ծառայել տարբեր տեսակի բուսական և կենդանական սննդի մնացորդներ: Ակտիվ գործում են թե՛ գիշերվա և թե՛ ցերեկվա ժամերին: Մոխրագույն առնետները շունեն որոշակի բույն, նրանք մասամբ օգտագործում են բնական թաքստոցները՝ քանդած շինություններ, պատերի ճեղքեր, միջհարկային տարածություններ, միջնորմներ և

այլն: Նշված վայրերում բույնը պատրաստում են մարդկանց ու կենդանիների համար անմատչելի տեղերում: Բնության մեջ սպորողներն ընդունակ են սեփական բներ փորելու, որոնք ունեն շատ պարզ կառուցվածք, 1—2 բնանցքներով, բնուղիների երկարությունը հասնում է 135 սմ-ի և գտնվում է 80 սմ խորություն մեջ: Բաղմանում են տարեկան մի քանի անգամ: Ամեն անգամ ծնում են միջինը 7 ձագ (1—15): Չագերն ընդունակ են բազմացմանը մասնակցելու 3—4 ամսական հասակում:

Մեծ վնաս են հասցնում մարդկանց, բացի սննդամթերքներն ուտելուց ու փշացնելուց, կրծոտում են արժեքավոր իրեր՝ մանվածքներ, մորթիներ, զրքեր, թղթեր, փաթեթներ և այլն: Ունեն էպիդեմիոլոգիական նշանակություն՝ տարածելով ժանտախտ, տուլյարեմիա և լեպտոսպիրոզ հիվանդությունների հարուցիչներ: Այդ պատճառով էլ որոշ հիմնարկներ ու կազմակերպություններ սխտեմատիկ կերպով զբաղվում են այս կրծողների դեմ պայքարի աշխատանքներով:

Առ առնետ—*Rattus rattus* L. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 19, պոչինը՝ 22,8 սմ-ի: Դունչն ավելի սուր է, ականջները՝ մեծ և կլոր, իսկ պոչը ծածկված է խիտ մազերով: Մեջքը սև դարչնավուն գույնից մինչև բաց դարչնագույն է, որովայնի գույնը սպիտակավուն կամ դեղնավուն է:

Տարածված է Ալավերդու, Իջևանի, Նոյեմբերյանի, Շամշադինի, Կրասնոսելսկի, Դիլիջանի և Հրազդանի շրջաններում: Բնության մեջ փորում են սեփական բներ, իսկ բնակավայրերում թաքնվում են տարբեր շինություններում, տանիքներում, այգիներում: Բազմանում են ամբողջ տարվա ընթացքում, բայց բազմացման ինտենսիվությունն ավելի ցածր է, քան նախորդ տեսակինը: Ծնում են 1—8 ձագ: Մնվում են մրգերով, կուլտուրական ու վայրի ծառերի սերմերով, միջատներով, խիտնջներով և այլն: Համեմատած նախորդ տեսակի հետ սրանց սննդում կենդանական կերի տոկոսը ցածր է:

Վնասատու է և ունի էպիդեմիոլոգիական նշանակություն: Տնային մուկ—*Mus musculus* L. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 11, պոչինը՝ 10,2 սմ-ի: Դունչը կարճ

է, ականջները՝ երկար: Մորթին միագույն է, մոխրագույն երանգով:

Տարածված է բոլոր շրջաններում և քաղաքներում:

Հանդիպում է հիմնականում բնակավայրերում, իսկ երբեմն էլ բնակավայրերից դուրս: Զբաղեցնում է բնակելի շենքերի նկուղային հարկերից սկսած մինչև ձեղնահարկերը: Շենքերում բնադրվում է միջհարկային տարածությունների, միջնորմների մեջ, պահարաններում և այլ թաքստոցներում: Բույնը պատրաստում է խոտից, թղթից, բամբակից և դանազան փափուկ նյութերից: Բնության մեջ որպես թաքստոց օգտագործում է տարբեր տեսակի կրծողների լքած հին բները, իսկ երբեմն էլ փորում է նորը, որը հիմնականում ունենում է պարզ կառուցվածք: Բարդ բներում հավաքում է մեծ քանակությամբ հացահատիկ, որի քաշը երբեմն հասնում է 10 կգ-ի: Այդպիսի բներում ձմռանը հավաքվում են մի քանի անհատներ: Բնության մեջ տնային մկները ակտիվ գործում են հիմնականում մթնշաղին, իսկ բնակարաններում նրանց ակտիվ գործունեությունը կապված է տան անդրորից: Բնակարաններում, բարենպաստ ջերմաստիճանի և կերի առկայության պայմաններում, բազմանում են ամբողջ տարվա ընթացքում, իսկ բնության մեջ մի քանի անգամ: Մնում են մինչև 12 ձագ: Զագերը սեռահասուն են դառնում 70—75 օրեկան հասակում: Հղիությունը տևում է 20 օր: Մնվում են բուսական ու կենդանական կերերով: Բնության մեջ ոչնչացնում են հացահատիկային կուլտուրաներ, սերմեր և այլն:

Քանակական բարձր աճի դեպքում կարող են մեծ վնաս հասցնել հացահատիկային կուլտուրաներին: Ունեն կարևոր էպիդեմիոլոգիական նշանակություն: Հանդիսանում են ժանջախտի, տուլյարեմիայի և մի շարք այլ վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչների տարածողներ մարդկանց և ընտանի կենդանիների մեջ:

Սովորական անտառային մուկ—*Apodemus sylvaticus* L. (Նկ. 26): Արտաքինով նման է տնային մկներին: Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 11,4 սմ-ի, պոչը համարյա հավասար է մարմնի երկարությանը: Դունչը սուր է, աչքերը՝

մեծ և դուրս ընկած, ականջները՝ երկար: Մեջքը վառ շիկավուն է, որովայնը՝ սպիտակավուն: Կրծքի վրա, առջևի վերջավորությունների միջև, հաճախ նկատելի է կլոր դեղնավուն բիծ:

Տարածված է հանրապետության բոլոր շրջաններում:

Հանդիպում են անտառներում, անապատներում, կիսաանապատներում և այլ գոտիներում, ինչպես նաև քարակույտներում (չինգիլներ), այգիներում, ցորենի դաշտերում, բնակավայրերում և այլն: Ակտիվ գործում են գիշերվա ժամերին: Հիմնականում ապրում են ծառերի արմատների տակ՝ թփուտներում փորելով սեփական բներ: Բներն ունեն պարզ կառուցվածք, մի քանի լայնացումներով, որտեղ պահեստում են կերի պաշարը: Տարվա ընթացքում բազմանում են 2—3 անգամ: Մնում են մինչև 12 ձագ (միջինը 6): Զագերը սեռահասուն են դառնում 80—90 օրեկան հասակում: Մնվում են տարբեր ծառատեսակների ու խոտաբույսերի սերմերով, հացահատիկներով, պտուղներով և միջատներով:

Հանդիսանում են մի շարք վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչների տարածողներ (տուլյարեմիա, պարատիֆ և այլն):

Մոխրագույն համստերիկ—*Cricetulus migratorius* Pall. (Նկ. 27): Մարմնի երկարությունը մինչև 12,6 սմ է, պոչինը՝ մինչև 3,7: Մարմնի վերին մասը մուգից մինչև բաց մոխրավուն է՝ հարդագույն երանգով:

Տարածված են բոլոր շրջաններում և քաղաքներում:

Հանդիպում են բնակավայրերում և բնության մեջ: Բնակելի շենքերում հաճախ հանդիպում են տնային մկների հետ մեկտեղ: Զբաղեցնում են նկուղային հարկերից մինչև ձեղնահարկերը: Գերադասում են թաքնվել միջնորմների, միջհարկային ծածկերի խոռոչներում, մթերքների, կահույքի, թղթերի, պահարանների, դարակների և խոհանոցային կահարասիների մեջ: Մոխրագույն համստերիկն ունի ետայտային պարկեր, որի շնորհիվ կարողանում է հացահատիկային կերերը բերանով տեղափոխել ու կուտակել բներում: Ըստ զրականության տվյալների, մեկ գիշերվա ընթացքում համ-

ստերիկը կարող է 4—5 կգ հացահատիկ տեղափոխել, ամեն անգամ ետայտային պարկերում տեղավորվելով 20 գրամ կեր: Պատրաստում են բարդ բներ, որոնք բաղկացած են բազմաթիվ անցուղիներից ու լայնացումներից: Վարում են միայնակ կյանք: Ակտիվ գործում են գիշերվա ժամերին, ինչպես նաև ձմռանը. բնից դուրս են գալիս նույնիսկ հաստ ձյան շերտի առկայության պայմաններում: Բնակելի տներում բազմանում են ամբողջ տարվա ընթացքում, իսկ բնության մեջ մինչև 3 անգամ: Հղիությունը տևում է 11—13 օր: Ձագերի թիվը հասնում է 3—10-ի, որոնք սեռահասուն են դառնում շատ վաղ հասակում և նույն տարում մասնակցում բազմացմանը: Մեծ վնաս են հասցնում բնակելի շենքերին, պահեստներին:

Հանդիսանում են ժանտախտի ու տուլյարեմիայի հարուցիչների տարածողներ:

Փոֆրասիական համսեր—Mesocricetus brandti Nehr. (Նկ. 28): Առնետների մեծության կենդանիներ են: Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 15, պոչինը՝ 3,9 սմ-ի: Աչքերը փոքր են, ականջները չնայած երկար են, բայց թաքնված են մորթու մեջ: Ունեն լավ զարգացած ետայտային պարկեր: Մեջքը գորշհարդագույն է, որովայնը՝ սպիտակավուն: Այտերի վրա կան դեղնագույն բծեր և երկայնաձիգ ետայտային շերտ, որը միանում է ականջների ետին մասում: Առջևի վերջավորությունների միացման հատվածում, կրծքի վրա ունի սև բիծ: Համսերը արտաքինից թողնում է դանդաղաշարժ, ծուլ կենդանու տպավորություն, սակայն իրականում նա աչքի է ընկնում քաջ, մարտական և ջղային բնավորությամբ: Վտանգի դեպքում երբեմն ոչ թե փախուստի է դիմում, այլ ինքն է անցնում հարձակման: Լինում են դեպքեր, երբ համսերը դեմ-դիմաց դուրս գալով մարդու հետ՝ ձայներ արձակելով, առաջինն ինքն է վրա պրծնում ու հանկարծակիի բերում մարդուն:

Տարածված է Ղուկասյանից մինչև Ղափանի միջև բնկած լեռնատափաստաններում, ինչպես նաև Ալավերդու, Սպիտակի, Աբովյանի, Ապարանի, Հրազդանի, Սևանի, Կրասնոսելսկի

կի, Կամոյի, Մարտունու, Վարդենիսի շրջաններում և Արագած լեռան արևելյան լանջում:

Այս կենդանիներին կարելի է հանդիպել խոպան հողերում, մարգագետիններում, ցանքատարածությունների մոտակայքում: Բույնն ունի բարդ կառուցվածք, որի ամբողջական երկարությունը հասնում է 4 մ-ի: Բնանցքն ուղղահայաց իջնում է ցած, բնուղիներում կամի քանի լայնացումներ, որոնք ծառայում են որպես արտաթորանքի, կերի պաշարի, հիմնական նստատեղի բաժիններ: Համսերը կերը դրսում չի ուտում, այլ իր ետայտային պարկերով տեղափոխում է բույնը: Ամեն մի ետայտային պարկում կարող է տեղափոխել 25 գր հացահատիկ, այսինքն՝ ամեն անգամ 50 գր: Տեղափոխելիս կենդանին հազիվ է շարժվում, իսկ վտանգի դեպքում անմիջապես բեռնաթափվում ու փախուստի է դիմում: Վարում է միայնակ կյանք, իսկ բազմացման շրջանում հանդիպում են զույգերով: Ակտիվ գործում է առավոտյան և երեկոյան ժամերին: Աշնանը կուտակում է կերի մեծ պաշար ու նախապատրաստվում ձմռան քնին: Երբեմն կերի պաշարը հասնում է մինչև 16 կգ-ի: Հացահատիկը կուտակում են հիմնականում մաքրած վիճակում: Ձմռան քունը նախալեռնային շրջաններում սկսվում է հոկտեմբերի երկրորդ կեսից, իսկ լեռնայինում՝ ավելի շուտ: Ձմեռային քնից արթնանում են ապրիլին: Մնվում են տարբեր տեսակի խոտաբույսերով, սերմերով և այլն, բայց հիմնականում հացահատիկով: Ինչպես մյուս կենդանիները, սրանք նույնպես չեն հրաժարվում կենդանական կերից, համենայնդեպս արհեստական պայմաններում հաճույքով սրնվում են մսով: Բազմանում են տարին 1—2 անգամ: Մնում են 3—4, հաճախ 8—10, իսկ երբեմն էլ 14—15 ձագ: Առանձին դեպքերում ձագերի թիվը հասնում է 18-ի:

Մեծ վնաս են հասցնում հացահատիկային կուլտուրաներին: Բնական թշնամիներն են աղվեսը, աքիսը կզաքիսը, գորշուկը և մի քանի տեսակի գիշատիչ թռչուններ: Ունի էժանագին մորթի:

Փոֆրասիական ավազամուկ—Meriones blackleri Thom. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 16,5, պոչինը՝ 17,7

սմ-ի: Արտաքին տեսքով հիշեցնում է մոխրագույն առնետի Դունչը սուր է, աչքերը՝ խոշոր, պոչը վերջանում է վրձնաձև, սև կամ դարչնագույն մազերի փնջով: Մեջքը շիկագույն է, որովայնը՝ սպիտակավուն: Թաթերի ստորին մակերեսը ծածկված է սպիտակավուն կարճ մազերով:

Տարածված է Աբովյանի, Արտաշատի, Արարատի, Հոկտեմբերյանի, Էջմիածնի, Թալինի, Իջևանի, Նոյեմբերյանի, Շամշադինի շրջաններում, ինչպես նաև Երևան քաղաքի շրջակայքում:

Հանդիպում են կավաավաղային, կավահողային, օշինդրային կիսաանապատներում: Բույնն ունի պարզ կառուցվածք, միատիպ չէ, այն պատրաստում են տարբեր խորություններում: Ունենում են կարճ ու մակերեսային ժամանակավոր բներ, որտեղ կենդանին թաքնվում կամ կերակրվում է օրվա ընթացքում: Մշտական բույնն ունենում է մինչև 4 մ երկարություն, խորությունը հասնում է 135 սմ-ի: Բույնն ունենում է մի քանի բնանցք, որոնք բացվում են մեծ մասամբ բարձրադիր տեղերում՝ փոսերի, ցամաքած առունների, հացահատիկային դաշտերի եզրերին, մարգերի թմբերին և այլն: Վարում են առավելապես միայնակ կյանք, բազմացման շրջանում մայրը որոշ ժամանակ ապրում է ձագերի հետ միասին: Չմուսնը քուն չեն մտնում, իսկ տարվա ընթացքում ցուցաբերում են տարբեր ակտիվություն՝ ձմռանը և աշնանը ավելի ակտիվ են ցերեկվա ժամերին, իսկ գարնանը և ամռանը ակտիվ գործում են գիշերը: Չմուսն ցուրտ օրերին որոշ ժամանակ դուրս չեն գալիս բներից և հողով խցանում են բնանցքները: Բազմանում են տարին 2—3 անգամ, որն սկսվում է փետրվարից: Չագերի թիվը տատանվում է 3—8-ի սահմաններում: Մնվում են տարբեր տեսակի բույսերով ու նրանց սերմերով:

Վնասում են հացահատիկային դաշտերին: Հանդիսանում են մարդկանց և կենդանիների միջև մի շարք վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչների տարածողներ:

Պարսկական ավազամուկ—*Meriones persicus* Blanf. (նկ. 29): Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 17,5, պո-

չինը՝ 18,8 սմ-ի: Ի տարբերություն նախորդ տեսակի, ետին թաթի ստորին մակերեսը մերկ է: Պոչը կիսով չափ է ծածկված վրձնաձև մազերով, որոնց փնջի երկարությունը նրա ծայրում հասնում է 3 սմ-ի: Վրձնաձև մազերը մոխրագույն կամ դարչնագույն են: Մարմնի վերին մասը բաց ավազագույն է՝ զանազան երանգներով, որովայնը սպիտակավուն է:

Տարածված է Աբովյանի, Ազիզբեկովի, Աշտարակի, Արարատի, Գորիսի, Ղափանի, Մեղրու, Եղեգնաձորի, Էջմիածնի, Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Թալինի, Անիի շրջանների կիսաանապատային գոտիներում:

Հանդիպում են օշինդրային քարքարոտ կիսաանապատային հողերում, քարակույտերում, հացահատիկային դաշտերում և այլն: Նախորդ տեսակի նման ապրում են միայնակ: Թներն ունեն պարզ կառուցվածք, նրանց երկարությունը հասնում է մինչև 250 սմ, իսկ խորությունը՝ 120 սմ: Տարվա տաք եղանակներին ակտիվ գործում են գիշերվա ժամերին, ձմռան ամիսներին՝ նաև ցերեկը: Մնվում են բնի շրջակայքում եղած տարբեր տեսակի բույսերով ու նրանց սերմերով: Չմուսն համար կուտակում են կերի մեծ պաշար՝ իրենց բնուղիներում և զրսում՝ քարերի արանքում: Բազմացումն սկսվում է մարտի սկզբներին և տևում է մինչև սեպտեմբեր ամսվա վերջը: Բազմանում են 2—3 անգամ, յուրաքանչյուր անգամ ունենալով 3—9 ձագ:

Որոշ վայրերում մեծ վնաս են հասցնում հացահատիկային կուլտուրաներին: Հանդիսանում են ժանտախտի հարուցիչների կրողներ:

Հարավային ավազամուկ—*Meriones meridianus* Pall. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 14,4, պոչը համարյա հավասար է մարմնի երկարությանը: Ետին թաթի ստորին մակերեսը լրիվ ծածկված է մազիկներով: Պոչի ծայրի վրձնաձև փունջը վատ է արտահայտված: Մարմնի վերին մասի գունավորումը ավելի մուգ է, քան նախորդ տեսակներինը:

Տարածված է Արարատի շրջանի Շիղու, Փոքր Վեղու, Գորովան գյուղերի շրջակայքում:

Հարավային ավազամուկն ունի սահմանափակ տարածում: Այն պայմանավորված է ավազուտների առկայությամբ: Ավազուտներում այս կրծողների բները կենտրոնացված են հիմնականում ավազաթմբերում, ուր աճում է այդ տեղանքին յուրահատուկ պսամոֆիլ թուփը՝ գեղածնիկը: Ակտիվ գործում է վաղ առավոտյան և գիշերվա ժամերին: Ձմռանը ակտիվ է նաև ցերեկվա ժամերին: Բները, որոնք լինում են ժամանակավոր և մշտական, պատրաստում է թփուտների արմատների մոտ: Բների խորությունը հասնում է մինչև 2 մ-ի, իսկ երկարությունը՝ 4 մ: Ապրում են գաղութներով: Մնվում են բների շրջակայքում եղած աղքատիկ բուսականություններ: Բազմացումը սկսվում է մարտի վերջից և ավարտվում սեպտեմբերին: Մնում են մինչև 7 ձագ:

Վնասում են ավազները ամրացնող բուսականությունը: Հանդիսանում են մի շարք վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչների կրողները:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Փինոգրադովի ավազամուկ—*Meriones vinogradovi* Heptn. (նկ. 30): Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 17,1, պոչինը՝ 15,3 սմ-ի: Ետին թաթի ստորին մակերեսի մազերը դեղնադարչնավուն են: Պոչի ծայրի վրձնաձև մազերի փունջը սև է: Մարմնի վերին մասի գույնը ավելի մոխրավուն է, քան մյուս տեսակներինը, որովայնի մազերի հիմքը մոխրագույն է, ծայրերը սպիտակ: Գլխի վերին մասը դեղնակարմրավուն է, և խիստ տարբերվում է մարմնի գույնից:

Տարածված է Արտաշատի, Արարատի, Եղեգնաձորի, Թալինի շրջաններում:

Հանդիպում են օշինդրային կիսաանապատային տեղանքներում, ուր աճում է զանազան տեսակի աղուտային, էֆեմերային բուսականություն: Բները առավելապես կենտրոնացված են կավահողային, կավաավազուտային, խճային կառուցվածք ունեցող հողատարածություններում, սարալանջերում, մշակովի ցանքատարածություններում և նրանց միջնակներում: Առանձին բները միանալով միմյանց հետ կազմում են բնուղիների մի բարդ ցանց, որը խիստ ճյուղավոր-

ված է, երբեմն էլ երկհարկանի: Այդպիսի բարդ կառուցվածք ունեցող բներում ու նրանց խոռոչներում կուտակում են մեծ քանակությամբ կերի պաշար, որը երբեմն հասնում է 7 կգ-ի: Ավազակների համար կեր են ծառայում զանազան տեսակի բույսերը և նրանց սերմերը, այդ թվում նաև հացահատիկային կուլտուրաները:

Բազմացումը սկսվում է ավելի վաղ քան մյուս տեսակներինը: Բազմանում են տարին 2—3 անգամ: Ձագերի թիվը հասնում է մինչև 9-ի:

Մեծ վնաս են հասցնում հացահատիկային կուլտուրաներին: Հանդիսանում են ժանտախտի հարուցիչների տարածողներ:

Լեռնային կուրամկնիկ—*Ellobius lutescens* Thom. (նկ. 31): Վարում է ստորգետնյա կյանք: Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 11,5, պոչինը՝ 1,7 սմ-ի: Աչքերը շատ փոքր են: Արտաքին ականջ չունի, այդ մասում մաշկն ունի փոքրիկ ծավալածք: Ստորին և վերին կտրիչները դուրս են ցցված ու մեկուսացված են բերանի խոռոչից: Մորթին ունի դեղնակարմրահերից մինչև մուգ սև գունավորում:

Տարածված է Արավյանի, Հրազդանի, Արարատի, Ազիզբեկովի շրջաններում:

Հանդիպում է լեռնատափաստանային, կիսաանապատային գոտիներում և այլ վայրերում: Այս կրծողների առկայությունը կարելի է որոշել դեռ հեռվից, բնուղիներից դուրս բերված փոքրիկ հողաթմբերի շնորհիվ: Մնվում է բույսերի ստորգետնյա մասերով: Բույնը և պահեստները գտնվում են 1—4 մ խորության մեջ: Պահեստներում կուտակում են կերի մեծ պաշար: Ամեն մի բնում ապրում է մոտ 10 անհատ: Սրանց ակտիվ գործունեությունը գետնի վերին շերտերում սկսվում է գարնանը և աշնանը, երբ հողը փխրուն է: Ամռանը և ձմռանը սրանց գործունեությունը խիստ նվազում է: Բազմանում են տարին մեկ անգամ, ունենում են 3—4 ձագ:

Այս կրծողների նշանակությունը գյուղատնտեսության մեջ, որպես վնասատու կենդանիների, շատ աննշան է՝ սակավաթիվ լինելու պատճառով: Ընդհակառակը, ապացուցված է,

որ նրանց գործունեությունը դրական է, քանի որ դուրս հրած հողակույտերի շուրջը հողի բարձր խոնավությունը նպաստում է բուսականության փարթամ աճին:

Ջրամուկ—*Arvicola terrestris* L. (Նկ. 32): Այս տեսակը դաշտամկների ամենախոշոր ներկայացուցիչն է, որը բացի փոքրելու ընդհանուր ընդունակությունից, հարմարվել է երկկենցաղ կյանքի: Մարմնի երկարությունը մինչև 25 սմ է, պոչը կազմում է նրա 2/3 մասը և ծածկված է կարճ նոսր մազերով: Մորթին ունի դարչնավուն, հաճախ սև գունավորում: Որովայնը մոխրագույն է:

Տարածված է Ամասիայի, Ախուրյանի, Ղուկասյանի, Ստեփանավանի, Կալինինոյի, Ալավերդու, Իջևանի, Շամշագինի, Կրասնոսելսկի, Սպիտակի, Սևանի, Հրազդանի, Մարտունու, Արարատի, Եղեգնաձորի, Ազիզբեկովի, Սիսիանի, Գորիսի շրջաններում, ինչպես նաև Երևան քաղաքի շրջակայքում:

Տիպիկ ապրելատեղերն են հանդիսանում գետերի ու լճերի, բնական ու արհեստական ջրամբարների, ոռոգման ջրանցքների, առվակների առափնյա տարածությունները: Ջրում հիանալի լողում են, սուզվում, կեր փնտրում և միաժամանակ շատ արագաշարժ են ցամաքում: Ապրում են գետնափոր բներում, որոնք տեղավորված են առափնյա մասերում: Բույնն արտաքինից ունենում է մի քանի բնանցքներ, որոնցից մի մասը բացվում է ուղղակի ջրի մեջ, իսկ մյուսները՝ ցամաքում և պատված են խիտ բուսականությամբ: Սովորաբար ստորգետնյա բները գտնվում են 10—15 սմ խորության մեջ: Հազվադեպ այն հասնում է 1 մ-ի: Բազմանում են տարին մի անգամ: Մնում են 6—8 ձագ: Մնվում են հիմնականում ջրային ու առափնյա բուսականությամբ: Որպես կենդանական կեր օգտագործում են խխունջներ, միջատներ, մանր ձկներ և այլն: Ձմռանը սնվում են ծառերի արմատներով: Կուտակում են կերի պաշար:

Կարող են վնասել բանջարաբոստանային, հացահատիկային կուլտուրաներին, այգիներին և ջրափնյա զանազան ծառատեսակների: Ունեն էժանագին մորթի: Հանդիսանում են տուլյարեմիայի հարուցիչների տարածողները:

Սովորական դաշտամուկ—*Microtus arvalis* Pall. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 13, պոչինը՝ 4,9 սմ-ի: Նտին թաթի տակ ունի 6 փոքրիկ կոշտուկներ: Մարմնի վերին մասը գորշադարչնավուն կամ դեղնադարչնավուն է, որովայնը՝ մոխրագույն: Պոչը երկգույն է՝ վերևից մուգ դարչնավուն, ստորին մասում սպիտակավուն կամ դեղնավուն:

Տարածված է Հայաստանի բոլոր շրջաններում:

Հանդիպում են բոլոր գոտիներում: Ապրում են վարելահողերում, ինչպես նաև խոպան հողասարածություններում, բարակույտերում, թփուտներում, այգիներում, հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների ցանքատարածություններում: Մշտական ապրում են փոքր և մեծ գաղութներով: Բները խորը չեն և ունեն բարդ ճյուղավորումներ՝ իրենց պահեստամասերով: Ձմռանը քուն չեն մտնում, բույնը և բնուղիները կառուցում են անմիջապես ձյան շերտի տակ՝ հողի մակերեսին: Այդպիսի բները շրջապատի ձյունը նախ հալում է, հետո սառցակալում և ստացվում է սառցե հաստ պատերով մի տաք անկյուն, որտեղ երբեմն սովորական դաշտամկները ձմռան պայմաններում կարող են բազմանալ: Բազմանում են ս.արեկան 4—5 անգամ: Հղիությունը տևում է 19—20 օր, ամեն անգամ ունենում են մինչև 11 ձագ: Չագերը 12 օրեկան հասակում սկսում են բնից դուրս գալ և սնվել դրսի կանաչով: Նրանք սեռահասուն են դառնում 45 օրեկան հասակում: Այս կրծողները 2—3 տարին մեկ անգամ, նպաստավոր պայմանների դեպքում, բազմանում են զանգվածայնորեն: Երբեմն նրանց թիվը մեկ հեկտարի վրա հասնում է մի քանի հազարի: Այդպիսի տարիներին մեծ վնաս են հասցնում գյուղատնտեսական կուլտուրաներին: Նրանք հանդիսանում են նաև մի շարք վարակիչ հիվանդությունների (ժանտախտ, տուլյարեմիա և այլն) հարուցիչների կրողներ:

Հասարակական դաշտամուկ—*Microtus socialis* Pall. (Նկ. 33): Արտաքինից նման է նախորդ տեսակին, մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 12,6 սմ-ի, պոչինը՝ 3,4: Նտին թաթի տակ ունի 5 փոքրիկ կոշտուկներ: Մարմնի վերին

մասը բաց ավազագույնից մինչև մուգ մոխրագույն է: Պոչը երկգույն է:

Տարածված է Ալավերդու, Իջևանի, Նոյեմբերյանի, Շամշադինի շրջանների կիսաանապատային վայրերում, ինչպես նաև հանրապետության հարավ-արևելյան մի շարք շրջաններում (Արարատի, Ազիզբեկովի, Գորիսի և Ղափանի):

Ի սարբերություն նախորդ տեսակի, այս կրծողները կառուցում են շատ բարդ ու երկար բներ: Բույնը, որտեղ ապրում է մի ընտանիք, երբեմն ունենում է 20-ից ավելի պահեստներ, 10-ից ավելի բնակելի խցիկներ, իսկ բնանցքների թիվը հողի մակերեսին համեմատ է 48-ի: Բնուղիների խորությունը մինչև մեկ մետր է: Այդպիսի բները գրավում են մոտ 10 քառ. մետր տարածություն: Ապրում են գաղութներով: Հանգվածային բազմացման տարիներին առանձին գաղութները միանում են իրար, և այդ դեպքում 1 հեկտարի վրա բնանցքների թիվը անցնում է 1000-ից: Ակտիվ գործում են ամբողջ տարվա ընթացքում: Ամռան շոգ ժամանակ բներից համարյա դուրս չեն գալիս, ակտիվ գործունեությունը սկսվում է երեկոյան և գիշերը:

Մնվում են տարբեր խոտաբույսերով և նրանց սերմերով, կրծում են ծառերի և թփուտների արմատները: Բազմանում են տարին մի քանի անգամ, ամեն անգամ ունենալով 6—8 ձագ, երբեմն էլ ձագերի թիվը հասնում է 18-ի: Հղիությունը տևում է 19—20 օր:

Մեծ վնաս են հասցնում հացահատիկային կուլտուրաներին: էպիդեմիոլոգիայես վտանգավոր են:

Սարահարթային դաշտամուկ—*Microtus güentheri* Danf. et Alst. Արտաքին տեսքով և մեծությամբ նման է նախորդ տեսակին, բայց մորթու գույնը ավելի բաց է: Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 11,5 սմ-ի, պոչինը՝ 3,4:

Տարածված է Լենինականի, Կիրովականի, Սպիտակի, Արթիկի և Թալինի շրջանների լեռնատափաստանային գոտիներում:

Հանդիպում է հացահատիկային և տեխնիկական կուլտուրաների դաշտերում, բանջարանոցներում, այգիներում և

այլն: Այս կրծողների բներն ունեն ավելի պարզ կառուցվածք: Բույնը սովորաբար կազմված է մի ընդհանուր կենտրոնական անցուղուց, որն ունի ճյուղավորություններ: Այդ լաբիրինթոսը կարող է ընդգրկել 3—7 քառ. մետր տարածություն: Բնուղիները գտնվում են մինչև 35 սմ խորության մեջ: Բնանցքների թիվը հողի մակերեսին տատանվում է 3—15-ի սահմաններում:

Բազմանում են տարին մի քանի անգամ, ծնելով մինչև 8 ձագ: Հղիությունը տևում է 19—20 օր: Մնվում են տարբեր տեսակի խոտաբույսերով և նրանց սերմերով:

Վնաս են հասցնում ձահնդեղի, կարտոֆիլի ցանքերին, ինչպես նաև հացահատիկային կուլտուրաներին: էպիդեմիոլոգիական տեսակետից վտանգավոր են:

Թփուտային դաշտամուկ—*Microtus majori* Thom. Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 11, պոչինը՝ 3,5 սմ-ի: Ետին թաթի տակ ունի 5 փոքրիկ կոշտուկներ: Մեջքը՝ գորշադարչնագույն է:

Տարածված է Ստեփանավանի, Կալինինոյի, Կիրովականի, Սպիտակի, Ալավերդու, Իջևանի, Շամշադինի, Սևանի, Հրազդանի, Աշտարակի, Կրասնոսելսկի, Գորիսի, Ազիզբեկովի, Ղափանի շրջանների լեռնային անտառներից մինչև բարձրադիր լեռնամարզագետիները:

Բները, որոնք մակերեսային են և գտնվում են 30—40 սմ խորության մեջ, պատրաստում են ընկած ծառերի, թփուտների տակ: Նրանց երկարությունն երբեմն հասնում է 40 սմ-ի: Մնվում են ծառերի ու թփուտների արմատներով, տարբեր խոտաբույսերով և նրանց սերմերով: Չմոռնր քուն չեն մըանում: Ակտիվ գործում են ամբողջ օրվա ընթացքում: Բազմանում են տարին մի քանի անգամ, ամեն անգամ ունենալով 3—4 ձագ: Նույն տարում ձագերը սեռահասուն են դառնում և մասնակցում բազմացմանը, տալով 1—2 սերունդ:

Վնասում են անտառներին հարակից ցանքատարածություններին, այգիներին և տնկիներին: Հանդիսանում են սուլյարեմիա հիվանդության հարուցիչների հիմնական կրողները:

Ջյան դաշաամուկ—*Microtus nivalis* Mart. (Նկ. 34): Մարմնի երկարությունը հասնում է մինչև 12,6, պոչինը՝ 9 սմ-ի: Մորթին ունի բաց հարդամոխրավուն գունավորում: Ի տարբերություն մյուս տեսակների, սրանց ականջները և պոչը ավելի երկար են:

Տարածված են համարյա բոլոր շրջաններում:

Հիմնականում հանդիպում են քարակույտերի (չինգիլներ) մեջ, ժայռերի, պատերի, փլվածքների ճեղքերում և այլն: Բավականին շատ տարածված են Սևանի ավազանի քարակույտերում: Տարվա տարբեր եղանակներին օրվա ակտիվությունը տարբեր է լինում: Ձմռան ամիսներին վարում են թաքնված կյանք, բներից դուրս չեն գալիս ու սնվում են ի հաշիվ ձմռան պաշարի: Գարնանն ակտիվ գործում են ցերեկվա ժամերին, ամռանը՝ առավոտյան, երեկոյան, գիշերը, աշնանը՝ թե՛ ցերեկը և թե՛ գիշերը: Սրանք բները կառուցում են քարերի արանքներում և այլ բնական ճեղքերում: Սնվում են շրջապատի տարբեր խոտաբույսերով, որոնցից մեծ քանակությամբ պահեստավորում են քարերի արանքներում: Տալիս են երեք սերունդ, մարտից մինչև սեպտեմբեր ամիսը: Ծնում են մինչև 9 ձագ:

Վնասում են մարգագետիններին, ոչնչացնում են շրջապատի բուսականությունը, վտանգավոր են էպիդեմիոլոգիական տեսակետից:

ԳԻՇԱՏԻՉՆԵՐ—CARNIVORA

Այս կարգի մեջ մտնող կենդանիների արտաքին տեսքը և մարմնի չափերը զգալիորեն սարբեր են: Յուրաքանչյուր ոտնաթաթը զինված է սուր ճանկերով և ունի 4-ից ոչ պակաս մատներ, իսկ որոշ տեսակների մոտ այն հասնում է 5-ի: Գիշատիչ կաթնասունները հարմարված են հիմնականում կենդանական կերով սնվելուն: Սրանք մասնավորապես սնվում են սեփական որսի մսով, իսկ առանձին դեպքերում՝ լեշերով: Գիշատիչներն օգտագործում են տարբեր տեսակի և քանակի բուսական կեր: Զգալի քանակությամբ բուսական կեր են օգտա-

գործում արջերը, իսկ ամենաքիչը՝ կատունները: Որոշ գիշատիչների հատուկ է նույնիսկ առատ կերի ժամանակ կերի պաշար թաքցնելու սովորությունը:

Գիշատիչ կենդանիների բնորոշ առանձնահատկություններն է նրանց ատամնային համակարգի կազմությունը: Որպես կանոն լավ են զարգացած ժանիքները, սեղանատամների մակերեսներն առավելապես թմբեկավոր են, սուր կտրող զագաթներով: Վերին ծնոտի վերջին և ստորին ծնոտի առաջին սեղանատամները սովորաբար աչքի են ընկնում իրենց մեծ չափերով և լավ զարգացած կտրող եզրերով: Դրանք այսպես կոչված «գիշատիչ» կամ «գիշակեր» ատամներն են, որոնց զարգացման աստիճանը կապված է սննդի բնույթի հետ:

Գիշատիչների ակտիվ գործունեությունը դրսևորվում է օրվա տարբեր ժամերին: Այս կենդանիների զգալի մասը վերգետնյա կյանք են վարում, մյուս մասը՝ կիսաստորգետնյա, իսկ մի այլ մասը հարմարվել է շրային պայմաններին: Սրանց մեջ կան տեսակներ, որոնք ինքնապաշտպանման նըպատակով, վտանգի դեպքում արձակում են սուր գարշահոտություն՝ ի շնորհիվ գեղձի, որը տեղավորված է ետանցքի շրջանում:

Հայաստանում տարածված է գիշատիչների 15 տեսակ:

Գայլ—*Canis lupus* L. (Նկ. 35): Մարմնի երկարությունը 105—160 սմ է, պոչինը՝ 35—52: Էգերը փոքր են արուններին: Արունների քաշը 34—49 կգ է, էգերինը՝ 30—42: Մազածածկուցը կոշտ է, իսկ գունավորումը՝ տարբեր: Գերակշռում են մոխրագույն, շիկակարմիր և սև երանգները: Հաճախ մեջքի վրա ունենում են երկայնակի սև շերտ: Ոտքերը և որովայնը սպիտակավուն, շիկավուն կամ մոխրագույն երանգավորում ունեն: Գայլերն արտաքինով շատ նման են հատկապես գյուղական շներին, իսկ ավելի դժվար է նրանց տարբերել գերմանական հովվաշներից:

Գայլերի առանձնահատկություններից մեկն այն է, որ պոչը պահում է ցած դիրքով՝ շեքերի միջև, ականջները սրածայր են միշտ ցցված կամ ետ թեքված դիրքով:

Գայլերը տարածված են աշխարհագրական բոլոր գոտի-

ներում, հանդիպում են ամենուր, սակայն խուսափում են լայնասարած անտառների խորքերից: Գերադասում են թափառել ընտանի կենդանիների հոտերից ոչ հեռու: Զգայարաններից լավ է զարգացած լսողությունը: Հեռու տարածությունից, անգամ քնած ժամանակ, ընդունակ են լսելու ամենաանըրջան ձայները: Տեսողությունը զարմանալիորեն թույլ է զարգացած, սակայն նա լավ է տեսնում գիշեր ժամանակ: Գայլերը գիշերներն ակտիվ են նույնքան, որքան ցերեկը՝ մարդկանցից զգուշանում են, սակայն չեն փախչում և քիչ հեռանալով, թաքնվում են մոտակայքում: Գայլերի հոտառությունը վատ է զարգացած, ուստի հետապնդվող կենդանին դուրս գալով նրա տեսողության դաշտից, կարող է անվտանգ մնալ: Գայլերն ապրում են որջերում, որոնք նրանց համար ծառայում են որպես թաքստոց՝ սերունդ ունենալու համար: Բազմացման շրջանն ավարտելուց հետո նրանք թողնում են որջն ու թափառում տեղից-տեղ: Որջերը տեղավորված են լանազան վայրերում՝ մացառուտներում, եղեգնուտներում, ժայռերի ճեղքերում, իսկ բաց տարածություններում փոքրում են բներ կամ զբաղեցնում ուրիշ կենդանիների (աղվեսի, գորշուկի) լքված բները՝ ընդարձակելով այն համապատասխան չափով: Որջերը լինում են մշտական և օգտագործվում են տարիներ շարունակ, սովորաբար պատրաստում են ջրից ոչ հեռու:

Հայտնի է, որ գայլերը բացարձակ մսակեր կենդանիներ են, որսում են եղջերուներ, նապաստակներ, կրծողներ, հաճախակի հարձակվում են շների, մանր և խոշոր ընտանի կենդանիների վրա, կարող են սնվել նաև լեշերով, թռչուններով, սողուններով, երկկենցաղներով, ձկներով, միջատներով, երբեմն էլ որպես կեր օգտագործում են մրգեր և հատապտուղներ:

Միայնակ գայլն իր զոհին հայթայթում է հիմնականում դարանելու միջոցով, իսկ նրանց ոհմակները՝ հետապնդման կամ շուրջկալների միջոցով: Գայլերը կարող են ինքնամոռաց տարվել որսով, իսկ երբ ոհմակը հոշոտում է ինչ որ խոշոր կենդանու, ապա այդպիսի որսը գազանային բնույթ է կրում:

Իրենց առամներով բռնում ու պատառոտում են կենդանու մարմնի տարբեր մասերը, խոշտանգում և ուժասպառ կենդանու գետին տապալում: Այդ միջոցին նրանք չեն զգում վերահաս վտանգը, նույնիսկ որսորդի կրակոցը ոհմակի վրա: Կտողցի շրջանում էգին տիրելու համար, արունների միջև տեղի է ունենում կատաղի պայքար, այն սկսվում է ձմռանը՝ զնկտեմբեր և հունվար ամիսներին: Զուգավորումից հետո մինչև ձագերի կերակրելու շրջանը, արուն և էգը չեն բաժանվում միմյանցից, վարում են նստակյաց կյանք: Հղիությունը սկսում է 62—65 օր: Զագերը ծնվում են փետրվարի կեսից մինչև մայիս: Երիտասարդ էգերը ծնում են 3—5, միջահասակները և հասակավորները՝ 6—8, երբեմն էլ մինչև 13 ձագ: Մայր գայլը ձագերին կաթով կերակրում է 4—6 շաբաթ, որից հետո ձագերն անցնում են մսակերություն: Հետաքրքրական է նշել, որ գայլերի ձագերը ոռնում են:

Աշնանը գայլի ընտանիքը թողնում է որջը և անցնում է թափառական կյանքի: Զմռանը, կերի հայթայթման պայմանների վատանալու պատճառով, գայլերի ոհմակը մասնապարտվում է: Թափառելով միայնակ կամ զուգերով գնում են հեռուները, ընդարձակելով որսի շրջանը, երբեմն կտրելով 100-ից ավելի կիլոմետր տարածություն: Զագերը սեռահասուն են դառնում 2—3 տարեկան հասակում: Ակտիվ գործում են օրվա ցանկացած ժամերին, բայց ավելի ակտիվ են մթնշաղին և գիշերը: Գիշերվա ընթացքում կարող են անցնել 25—40 կմ և ավելի տարածություն: Գայլերի մագափոխությունը կատարվում է տարին 2 անգամ, առաջինը՝ ապրիլից մինչև հունիս, երկրորդը՝ օգոստոսից մինչև նոյեմբեր: Կյանքի տևողությունը 15—16 տարի է:

Գայլերը պատկանում են վտանգավոր գիշատիչների թվին, մեծ վնաս են հասցնում անասնապահությանը, որսորդական տնտեսությանը, ոչնչացնելով որսարդյունագործական կաթնասուններ ու թռչուններ: Կատաղության վիրուսի տարածողներ են, ունեն էպիդեմիոլոգիական նշանակություն: 1973 թ. Ստոկհոլմում գայլերի կենսակերպին նվիրված միջազգային համաժողովի ժամանակ առաջարկվել է վերանա-

յել գայլերի քանակի տատանումների հարցը տարբեր երկրներում և դադարեցնել նրանց անխնա ոչնչացումը, իսկ որոշ երկրներում, որտեղ նրանք ոչնչացված են դեռ վաղուց (Անգլիա, Շոտլանդիա, Գերմանիա, Դանիա, Հոլանդիա, Բելգիա) բազմացնել, որպես անհետացած տեսակ:

Չախկալ—*Canis aureus* L. (նկ. 36): Մարմնի երկարությունը 68—105 սմ է, պոչինը՝ 22—27, քաշը 6—14 կգ: Ընդհանուր առմամբ նման է գայլին, բայց պոչը կարճ է, դունչը՝ սուր, չափերը՝ փոքր: Մազածածկոցը կոպիտ է ու կոշտ, ցածրորակ: Մորթին մոխրաշիկավուն է՝ մեջքի վրա կա երկայնակի շերտ: Դունչը և ոտքերը դեղնաշիկակարմիր են, դնչի տակը սպիտակ է: Ամռանը մազածածկոցը առավելապես կարմրաշիկավուն է:

Տարածված է Արաքս գետի առափնյա եղեգնուտներում, Մեղրուց մինչև Հոկտեմբերյանի շրջանների միջև ընկած հասավածում, ինչպես նաև Իջևանի շրջանում:

Ապրում են ժայռերի ճեղքերում, քարքարոտ ձորակներում, քարանձավներում, բները հաճախ գետնափոր են: Բույնը փորում են արուն և էգը, ծնից մի քանի օր առաջ, երբեմն էլ զբաղեցնում են աղվեսի ու գորշուկի լքած հին բները: Սնվում են կրծողներով, թռչուններով, սողուններով, երկկենցաղներով, ձկներով, միջատներով: Շատ հաճախ որպես կեր օգտագործում են լեջ և տարբեր տեսակի թափթփուկներ: Բուսական կերը սրանց աննդի մեջ կազմում է մեծ տոկոս, առավելապես օգտագործում են մրգեր և հատապտուղներ: Ակտիվ գործում են իրիկնամտին և գիշերները, երբեմն էլ ցերեկները: Որսի դուրս գալու ժամանակ արձակում են յուրահատուկ ուռնոց, որին անմիջապես ձայնակցում են մյուսները: Չախկալները համարձակ կենդանիներ են: Եղել են դեպքեր, երբ նրանք մարդկանց ներկայությամբ հարձակվել են ընտանի թռչունների վրա: Երբեմն գյուղերի շրջակայքից փախցնում են տարբեր իրեր՝ կաշի, երկարաձիթ կոշիկներ, լաթեր և այլն կարծելով, թե դրանք հնարավոր է ուտել: Չախկալները որսի են դուրս գալիս հիմնականում մենակ, երբեմն էլ զույգերով կամ 3—4 անհատ միասին: Միայնակ կենդանի

հաճախ կանգ է առնում՝ սրում լսողությունը, հոտոտում: Նկատելով իր զոհին՝ թաքնվում է, իսկ հետո գաղտագողի մոտենում ու անմիջապես հարձակվում: Խմբակային որսի ժամանակ չախկալները շարժվում են զուգահեռ, իրարից որոշ տարածություն վրա և ստիպում զոհին վազել որսին մասնակցող անհատներից որևէ մեկի վրա: Չախկալները հաճախ հայտնվում են գետերի ու լճերի ծանծաղուտներում, որտեղ ջրային կենդանիների թվում որսում են նաև ձկներ: Չախկալների ընտանեկան զույգերը մնում են անբաժան մինչև կյանքի վերջը:

Կտոցն սկսվում է հունվար—փետրվար ամիսներին: Այդ շրջանում ոռնոցները հաճախակի են դառնում: Այն էգը, որն առաջին անգամ է զուգավորվելու, հետագայում է մի քանի արուններից, որոնց մեջ տեղի է ունենում կատաղի պայքար: Հղիությունը տևում է 60—63 օր: Չագերը, որոնց թիվը տատանվում է 3—9-ի սահմաններում, ծնվում են մարտի վերջին—ապրիլի սկզբներին, փակ աչքերով, թեթևակի մազակալված: Կաթով կերակրվում են 50—70 օր, որից հետո մայրը երիտասարդներին համարելով ինքնուրույն, կծոտելու միջոցով ստիպում է հեռանալ ծնված վայրից: Այդ օրվանից էլ երիտասարդներն սկսում են ինքնուրույն կյանք վարել:

Չախկալների կյանքի տևողությունը 12—14 տարի է: Սրանց թշնամիներն են համարվում հովազը, գայլը և այլ խոշոր գիշատիչներ: Չախկալները վնաս են հասցնում որսորդական տնտեսություններին: Ունեն էժանագին մորթի:

Սովորական աղվես—*Vulpes vulpes* L. (նկ. 37): Մարմնի երկարությունը տատանվում է 60—90 սմ-ի սահմաններում, պոչինը՝ 40—60 սմ-ի, քաշը՝ 5—8 կգ: Ականջների արտաքին մասը սև է: Ի տարբերություն շների, չախկալների, գայլերի, աղվեսների ոտնաթաթերի տակի մասը պատած է մորթով: Հանրապետությունում հանդիպում են 2 ենթատեսակ, որոնք տարբերվում են իրենց գունավորմամբ.

1. Անդրկովկասյան աղվես— մորթին ունի գորշադարչնավուն կամ մոխրաշիկավուն գունավորում, սև և սպիտակ մազերի խառնվածքով: Մեջքի վրայով անցնում է շիկակարմիր երկայնակի շերտ: Ոտքերի վրա ունի սև նախշեր: Տարած-

ված է հանրապետության հարավային շրջաններում, Արար գետի հովտում:

2. Հայկական աղվես— մորթին ունի տարբեր գունավորումներ՝ մուգից դեպի բաց հարդակարմրադեղնավուն: Ունի վիթավ, փափուկ և գեղեցիկ մորթի: Տարածված է Հայաստանի քարձորադիր շրջաններում:

Ապրում է գետնափոր բներում, որը կառուցում է բլուրների կամ նրանց թեքությունների վրա: Յուրաքանչյուր բույն ունենում է մի քանի բնանցք: Հաճախ զբաղեցնում է գորշուկի հին բները, կամ թաքնվում ժայռերի ճեղքերում և այլ բնական թաքստոցներում: Բույնն օգտագործում է մի քանի տարի անընդմեջ:

Մնվում են հիմնականում մկնանման կրծողներով, նապաստակներով, թռչուններով ու նրանց ձվերով, սողուններով, երկկենցաղներով, միջատներով՝ հատկապես մորեխներով: Չնայած աղվեսը գիշատիչ է, բայց բուսական կերը՝ մըրգերը և հատապտուղները, մեծ դեր են խաղում նրա ամառային օրաբաժնում: Հոտառությունը և լսողությունը շատ լավ զարգացած են: Չմուռնը նրանք շատ հաճախ բավականին հաջող որոշում են, թե ձյան տակ ո՞րտեղ են գործում կամ ծվծվում: Ղաշտամկները: Գաղտագողի մոտենալով, մի վայրկյան կանգ են առնում, ուշի ուշով լսողությամբ ճշգրտում որսի տեղը և անսպասելի ու վայրկյանակա՞ռ ոստյունով թռիչք գործում, արագ փորում ձյան շերտը և դուրս հանում մկանը: Այդ շրջանում աղվեսների արտաթորանքի մեջ ամենամեծ տոկոսը կազմում են կրծողների ոսկորներն ու մազերը: Կտղուցն սկսվում է հունվար—փետրվար ամիսներին: Այդ շրջանում արունները կտրուկ, խռպոտ հաչոցով որոնում են էգերին: Արունների միջև տեղի է ունենում կատաղի պայքար՝ էգին տիրելու համար: Մեկ արուն երբեմն ունենում է մի քանի էգ: Հղիությունը տևում է 52—56 օր: Հղի էգերն ակտիվ չեն գործում: Օրվա մեծ մասն անց են կացնում քնած վիճակում կամ տաքանում արևի ճառագայթների տակ: Այդ շրջանում արու աղվեսների մոտ արթնանում է «հայրական» բնազդը: Նա էգի մոտից չի հեռանում, մաքրում է նրա վրայի

մակաբույծները, թարմացնում բույնը, կեր հայթայթում նրա համար և այլն: Չագերի թիվը հասնում է 12-ի, սովորաբար ծնվում են 4—6-ը: Չագերը լույս աշխարհ են գալիս ամրակազմ, աչքերը փակ վիճակում: Ի տարբերություն գայլի ձագերի, սրանց պոչի ծայրը սպիտակ է: Աչքերը բացվում են 17—19-րդ օրը: Այս հասակում կարող են դուրս սողոսկել բնից: Նրանք երկար ժամանակ խաղում են բնի շրջակայքում, մոր հսկողության ներքո, իսկ վտանգի դեպքում անմիջապես թարնվում բնում: Մոտղները դեռ վաղ հասակից ձագերին սովորեցնում են կենդանիներ խեղդել, բերելով նրանց համար վիրավորված թռչուններ ու մկներ: Մայրը կաթով կերակրում է ձագերին 1,5 ամիս, որից հետո վերջիններս թողնում են բույնը: Սեռահասուն են դառնում 9—11 ամսական հասակում: Աղվեսների ձագերն արագ ընտելանում են մարդկանց, բայց չեն մոռանում իրենց գիշատիչ բնավորությունը: Ակտիվ գործում են օրվա բոլոր ժամերին, սակայն հիմնականում որսի են դուրս գալիս լուսաբացին և մայրամուտին: Մազափոխությունը կատարվում է գարնանն ու աշնանը:

Աղվեսներն օգտակար կենդանիներ են, ունեն թանկարժեք մորթի, ոչնչացնում են մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսության համար վնասատու կրծողներ: Մեր հանրապետությունում կազմում են մորթու մթերման հիմնական հումքը: Այդ նպատակով Կիրովական քաղաքից ոչ այնքան հեռու ստեղծվել է սև արծաթափայլ աղվեսների բուծման տնտեսություն, որտեղ արհեստական պայմաններում բազմացնում են մեծ քանակությամբ կենդանիներ: Կյանքի տևողությունը 15 տարի է:

Աղվեսների հիմնական թշնամիներն են հանդիսանում գայլը, խոշոր գիշատիչ թռչունները և մարդը:

Գորշ առչ—*Ursus arctos* L. (նկ. 38): Մեր հանրապետությունում տարածված գիշատիչներից ամենախոշորն է, մարմնի երկարությունը 200 սմ է, քաշը՝ 190—300 կգ: Ունի ամուր ոտքեր, որոնք զինված են մեծ ու կեռ, գորշ գույնի ձանկերով: Գլուխը լայն է, ականջները փոքր, դունչը կարճ: Ավորական պամաններում արջերը դանդաղկոտ, ծանրաշարժ

կենդանիներ են, սակայն վտանգի դեպքում այս կենդանիներն անձանաչելի ճարպիկ ու արագաշարժ են, արագ կողմնորոշվում են և օժտված են ֆիզիկական մեծ ուժով:

Հանդիպում են հանրապետության հյուսիսային շրջանների անտառներում, ինչպես նաև Գորիսի, Մեղրու, Ղափանի, Միսիանի, Արարատի շրջաններում: Արջերը սովորաբար անտառաբնակ կենդանիներ են, սակայն հանդիպում են նաև ժայռերի ու կիրճերի քարալույտերում, քարանձավներում, թփուտներում և այլն: Չմոռանք քուն են մտնում որջերում: Որջերը պատրաստում են տարբեր տեղերում՝ կոտրված հսկա ծառերի տակ, փոսերում, քարանձավներում: Որջի ցամքարը (անկողինը) պատրաստում են ծառերի շոր ճյուղերից ու տերևներից, իսկ առանձին դեպքերում պառկում են նույնիսկ առանց ցամքար՝ ուղղակի հողի վրա: Յուրաքանչյուր որջում քնում է մեկ արջ, միայն մայրն է քնում ձագերի հետ: Չմոռանք ոչ բոլոր արջերն են քնում, կան անհատներ, որոնք թափառում են մինչև գարուն: Այդպիսի արջերը հատկապես վտանգավոր ու ագրեսիվ են այն պարզ պատճառով, որ կերի պահասության հետևանքով միշտ սոված են լինում ու գազազուն: Քնած արջերը շատ զգոն են և ամենվայրկյան կարող են արթնանալ ու ցուցաբերել իրենց ուժն ու ճարպկությունը: Միակ գիշատիչ կենդանին է, որն ի վիճակի է երկար ժամանակ մնալ առանց կենդանական կերի: Արջերը հաճույքով ուտում են թարմ խոտը, կարող են ժամերով արածել ինչպես խոշոր եղջերավոր անասունները: Մնվում են տարբեր խոտաբույսերով, մրգերով, հատապտուղներով, սրնկերով, գերադասում են չհասած ցորեն ու գարի: Երբեմն թափ են տալիս սալորի, տանձի, ընկույզի ծառերը, իսկ հետո հավաքում: Արջի կերաբաժնում առանձին տեղ են գրավում մրրջյունները, նրանց ու այլ միջատների թրթուրները, որոնք դուրս են հանվում կեղևների ու քարերի տակից: Մնվում են նաև գորտերով, մողեսներով, մկներով ու դաշառամկներով թռչուններով ու նրանց ձագերով, ձկներով և այլ խոշոր կաթնասուն կենդանիներով, երբեմն հարձակվում են ընտանի կենդանիների վրա: Արջերը սովորություն ունեն ավելորդ կե-

րը պահեստելու՝ հետագայում օգտագործելու նպատակով: Արջերի տեսողությունը զարգացած է զգալիորեն թույլ, սակայն դրա փոխարեն լավ է զարգացած հոտառությունը:

Կտուցն սկսվում է հունիս-հուլիս ամիսներին: Արունների մեջ պայքար է տեղի ունենում էգին տիրելու համար: Հղիությունը տևում է 7 ամիս: Մնում են 1—2, երբեմն 6 ձագ: Ծինը տեղի է ունենում ձմռանը՝ որջում: Ձագերը կաթով կերակրվում են 5 ամիս ու մնում են մոր մոտ մեկ տարուց ավելի: Սևոահասուն են դառնում 3 տարեկան հասակում: Կյանքի տևողությունը 30—40 տարի է: Մագափոխությունը տեղի է ունենում ապրիլ-հունիս ամիսներին: Ունի համեզ միս, ճարպը օգտագործում են ժողովրդական բժշկության մեջ:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Աֆիս—*Mustela nivalis* L. (Նկ. 39) Նրբակազմ գեղեցիկ կենդանի է: Մեր հանրապետությունում տարածված գիշատիչ կենդանիներից ամենափոքրն է, սակայն զարմանալիորեն կատաղի գիշատիչ է, իսկ առանձին դեպքերում արյունաբերու: Մարմինը երկարավուն է, բարակ: Գլուխը գրեթե նույն հաստությունն ունի, ինչ մարմինը: Մարմնի երկարությունը 13—28 սմ է, պոչինը՝ 1,3—4,0: Դունչը կարճ է, ականջները կլորավուն, ծածկված կարճ մազերով: Ոտքերը և պոչը կարճ են, ունի սուր ճանկեր: Վազում են ցատկումներով: Աքիսն ամռանը ունի մուգ դարչնավուն գունավորում: Չմոռանք որոշ անհատներ լրիվ սպիտակ են, իսկ ոմանց մոտ սպիտակ գույնը նկատվում է միայն մարմնի կողքերին: Հանդիպում են ամենուր:

Աքիսները ճարպիկ ու շարժունակ կենդանիներ են: Ծնորհիվ իրենց մարմնի կառուցվածքի, նրանք կարող են սողոսկել բոլոր տեսակի նեղ ձեղքերով և անցքերով: Բացարձակ մտակերներ են, և գերադասում են որսված կենդանու ուղեղը: Աքիսները որսի մոլուցքով տարված կարող են ոչնչացնել մի քանի տասնյակ անգամ ավելի կրծողներ, հավեր և այլ թռչուններ, քան պահանջվում է սնվելու համար: Ջարմանալի է, որ որսված կենդանիների դիակները, կուտակված թաքստոցներում, երբեք չեն օգտագործում որպես կեր:

Հանգստանալով և նորից սով զգալով նրանք նորից են անցնում իրենց սիրած զբաղմունքին՝ որսին, սնվելով միայն թարմ մսով: Շատ կարճ ժամկետում այդ փոքրիկ, բայց բավական գործունյա և եռանդուն կենդանին կարողանում է ոչնչացնել շրջապատի կրծողների մեծ մասը: Աքիսները հանդիսանում են մարդկանց օգնականներ, քանի որ հայտնվում են այն վայրերում, որտեղ կրծողների քանակը շատ է: Հիմնական ապրելատեղեր չունեն, բազմացման շրջանում զբաղեցնում են ծառերի փշակները, քարակույտերի ճեղքերը կամ կրծողների բները, լայնացնելով ու վերակառուցելով այն: Չագերի թիվը հասնում է 12-ի:

Խայաաֆիս—Vormela peregusna Güld. (նկ. 40): Մարմրնի երկարությունը 27—35 սմ է, պոչինը՝ 12—20: Մազածածկը կարճ է ու հարթ: Գույնը խայտաբղետ է: Դեղին ֆոնի վրա ցրված են շիկակարմիր կամ գորշադարչնագույն մանր ու որոշակի ձև չունեցող բծեր: Թիակների վրա բծերն ավելի մեծ են: Դնչի վերին ծայրը և ականջների միջև մուգ դարչնագույն է: Աչքերի վերին մասը, բերանի շուրջը և ականջների ծայրերն ընդգծված են սպիտակ շերտով: Պոչի միջին մասը բաց, իսկ ծայրը մուգ դարչնագույն է:

Տարածված է Գուգարքի լեռնատափաստանային գոտիներում և Աբովյանի շրջանի կիսաանապատներում:

Զբաղեցնում են տարբեր կենդանիների, հիմնականում ավազամկների, լքած հին բները: Ակտիվ են իրիկնամուտին և լուսաբացին, իսկ ցերեկվա ժամերին թաքնվում են բներում: Սնվում են հիմնականում կրծողներով, որտեղ մեծ տոկոսը կազմում են ավազամկները: Որսը կատարվում է հիմնականում կրծողների բների մեջ:

Խայտաբիսը վտանգի դեպքում ընդունակ է պաշտպանվելու կամ վախեցնելու յուրահատուկ դիրք գրավել. նա ցցում է պոչի մագերը, թեքում մեջքը՝ ինչպես սկյուռները: Կանգնելով ետին ոտքերի վրա, ատամներով շրխկացնում է ու արծակում շան հաշոց հիշեցնող ձայներ: Եթե ավելացնենք նրա մարմնի խայտաբղետ տեսքը, ապա պատկերն ավելի տպավորիչ է դառնում: Բազմացումն սկսվում է վաղ գարնանը:

Մինը տեղի է ունենում մայիսի սկզբներին: Չագերի թիվը տատանվում է 3—8-ի սահմաններում: Օգտակար կենդանի է, ոչնչացնում է վնասատու կրծողներ: Քանակը բավականին պակասել է: Որսը արգելված է:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Քարակաֆիս—Martes foina Erxl. (նկ. 41): Մարմնի երկարությունը տատանվում է 45—54 սմ սահմաններում, պոչինը՝ 27—37: Չմուսնը մորթին մուգ դարչնագույն է, մորթաբույն երանգով: Պարանոցի մասում ունի սպիտակ պայտաձև բիծ: Պոչը և ոտքերն ավելի մուգ են:

Տարածված է հանրապետության բոլոր շրջաններում, առավելապես քարքարոտ վայրերում:

Քարակաֆիսը բույն չի պատրաստում: Բնակվում է ծառերի ճեղքերում, քարերի արանքներում, քարակույտերի մեջ կամ անմարդաբնակ շինություններում, հազվագյուտ դեպքերում փշակներում կամ ուրիշ կենդանիների թողած հին բներում: Ակտիվ գործում է իրիկնամուտին և գիշերը, իսկ երբեմն էլ նրան կարելի է հանդիպել ցերեկվա ժամերին՝ հատկապես ամռանը: Սնվում է կրծողներով, սողուններով, երկկենցաղներով, միջատներով, թռչուններով, նրանց ձվերով ու ձագերով: Հարձակվում է քնած կաքավների վրա: Որսում է նապաստակներ ու սկյուռներ: Սկյուռների տարածման շրջաններում կաֆիսի հիմնական որսը հանդիսանում է սկյուռը: Գտնելով սկյուռի թարմ հետքը նա զգույշ մագլցում է ծառը և բռնում քնած սկյուռին՝ գաղտագողի սողոսկելով նրա բույնը: Վերջինս աղմկելով ցանկանում է դուրս պրծնել գիշատիչի ձեռքից: Հազվագյուտ դեպքում է նրան հաջողվում հենց բնում խեղդել սկյուռին: Հաճախ նրանք միմյանց կառչելով վայր են ընկնում ձյան մեջ, որտեղ հաղթող է դուրս գալիս ինչպես աքիսը, այնպես էլ քարակաֆիսը: Սկզբից ուտում է զոհի ուղեղը, հետո ամբողջ գլուխը, իսկ այնուհետև անցնում է մարմնին: Քանի որ ամբողջ սկյուռին ուտել չի կարող, ուստի մարմնի ետին մասը թաքցնում է ձյան տակ, որպես հաջորդ օրվա պաշար: Եթե այդ շրջանում որսը առատ է, ապա չի անդրադառնում իր պահած մսակտորին: Վերը նկարագրը-

ված երևույթը կարելի է առանց դժվարության «կարողալ» անտառում, ձյան վրա արյան և կենդանիների թողած հետքերով:

Բուսական կեղծ սննդում կազմում է 50 տոկոս, որը հիմնականում կազմված է մրգերից ու հատապտուղներից: Քարակղաքիսը բազմանում է տարին մեկ անգամ: Կտղուցն սկսվում է հունիսին: Զուգավորումը տեղի է ունենում հունիս-հուլիս ամիսներին, երբեմն այն ձգվում է մինչև օգոստոսի վերջը: Հղիության ժամկետը երկար է՝ 236—237 օր: Մինը տեղի է ունենում հաջորդ տարվա մարտի վերջին կամ ապրիլի սկզբներին: Զագերը, որոնց քանակը տատանվում է 3—5-ի սահմաններում, ծնվում են աչքերը փակ, անօգնական, մերկ մաշկի վրա հազիվ նշմարվում է կարճ, սպիտակավուն ազվամազը: Ականջները, որոնք կպած են գլխի մաշկին, անջատվում են 26 օրական հասակում: Աչքերը բացվում են 30—32-րդ օրը: Մայրական կաթով կերակրվում են մինչև 40—45 օրական հասակը: Յոթ շաբաթ հետո բավական դարգացած են ձագերի լսողությունն ու հոտառությունը, և նրանք ընդունակ են ինքնուրույն որս կատարելու: Պետք է նշել, որ ձագերի կերակրման ու դաստիարակման շրջանում մեծահասակների բնավորության գիշատիչ վարքագիծը ավելի խիստ է արտահայտվում: Նրանք հարձակվում են տարբեր տեսակի կենդանիների վրա, սկսած միջատներից մինչև նապաստակները, իսկ երբեմն էլ որսում են ձկներ: Օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին ձագերն անջատվում են ընտանիքից ու վարում ինքնուրույն կյանք: Նրիտասարգները սեռահասուն են դառնում 3 տարեկան հասակում:

Կզաքիսների թշնամիներն են խոշոր գիշատիչ կաթնասունները, հատկապես վայրի կատունները, գայլը, ազվեսը, թափառող շները և այլն:

Մորթարդյունաբերության տեսակետից արժեքավոր կենդանի են, ունեն գեղեցիկ, թանկարժեք մորթի: Մարտ ամսին, երբ սկսվում է մազափոխությունը, մորթին կորցնում է իր տեսքը և հետևաբար արժեքը:

Գորշուկ—Meles meles L. (նկ. 42): Մարմնի երկարությունը 60—90 սմ է, պոչինը՝ 16—20: Աշնանը մեծահասակ-

ների քաշը երբեմն հասնում է մինչև 30 կգ-ի: Ունի մեծ մարմին, կարճ ոտքեր, դունչը սուր է, մազերը կոշտ, սլարանոցը կարճ: Մարմնի վերին մասը մոխրագույն կամ գորշամոխրագույն է, փորը՝ մուգ գորշ: Քթից մինչև ծոծրակը ձգված է սպիտակ կամ դեղնասպիտակ լայն շերտ, այտերը նույն գույնի են, գլխի կողքերից աչքերի և ականջների վրայով անցնում է սևագորշ կամ սև շերտ: Պարանոցի տակը, կոկորդը, կտրծքը և վերջավորությունները սև են:

Ճարածված է հանրապետության բոլոր գոտիներում:

Հիմնականում ապրում են գեանափոր բներում, որոնք փորվում են քարակույտերում, ժայռերի, ձորերի լանջերի տարբեր թեքություններում, բաց տարածություններում, անտառներում և այլն: Ստորգետնյա բներն ունեն բարդ, խորը և լայն բնուղիներ՝ բազմաթիվ լայնացումներով: Բնանցքից սկսած, բնուղին հետզհետե խորանում է դեպի ներքև մինչև 1 մ, որը վերջանում է լայնացումով՝ կենդանու նստատեղով: Բնուղիներում պատրաստում է պահեստներ, որոնց թիվը հասնում է մինչև 5-ի: Նա բնակություն է հաստատում գողտրիկ անկյուններում, մարդկանցից հեռու: Գորշուկը մաքրասեր կենդանի է, նրա բնի շրջանում տեղավորված են մի քանի ոչ մեծ փոսիկներ 10—15 սմ խորությամբ, որոնք օգտագործվում են որպես զուգարաններ, երբ փոսը լցվում է, փորում է նորը: Մնվում է բազմադան կերակրատեսակներով:

Գիշատիչ կենդանիներից գորշուկն առանձին հակում չունի դեպի կենդանական կերը, գերադասում է որսալ միջատներ ու նրանց թրթուրները, մանր կրծողներ, երկկենցաղներ, թռչուններ: Սակայն գլխավորապես սնվում է սերմերով, մրգերով, հատապտուղներով, սոխարմատներով և տարբեր տեսակի խոտաբույսերով: Զուգավորումը տեղի է ունենում գարնանը: Հղիությունը տևում է 271—376 օր: Զագերի թիվը հասնում է 6-ի, բայց հիմնականում ունենում է 3—4 ձագ: Զագերը ծնվում են աչքերը փակ: Բնում երբեմն մայրը պառկում է մեջքի վրա, ձագերը շարում փորին ու տաքացնում նրանց: Մինչև ձագերի աչքերի բացվելը, որը տեղի է ունենում 30—33 օր հետո, երբեմն մայրը ձագերին հանում է բնից՝ արևի տակ

տաքացնելու և նորից տեղափոխում բույնը: Աշնանը, ձագերն իրենց մեծությամբ չեն զիջում ծնողներին: Շատ հաճախ էգը ձագերին իր հետ տանում է որսի և սովորեցնում կեր հայթայթել: Աշնանը երիտասարդները բաժանվում են ծնողներից, բայց երբեմն մնում են նրանց հետ ձմեռելու: Սեռահասուն են դառնում 2—3 տարեկան հասակում: Գարնանը, հյուծված կենդանին, արթնանալուց հետո կեր է հայթայթում բնի շրջակայքում: Գորշուկը շատ արագ վերականգնում է ձմռանը նվազեցրած կորցրած իր ուժն ու վերանորոգում բույնը: Հավաքելով քանդված հողը փորի տակ, բնից տանում է դուրս 5—10 մ հեռավորության վրա: Գարնանը էգն իր հին «անկողինը» (ցամքարը) դուրս է գցում, տեղը նորը պատրաստում: Ակտիվ գործում է հիմնականում գիշերվա ժամերին, բայց հաճախակի բնից դուրս է գալիս և ցերեկները: Կավ լողում է ջրում: Աշնանը գիրանում է և ենթամաշկային ճարպաշերտի հաստությունը հասնում է 4—5 սմ-ի: Քայլելիս լայն մեջքը գերությունից օրորվում է: Այդ շրջանում կենդանու քաշն ավելանում է ավելի քան 2 անգամ: Գորշուկն օժտված է ֆիզիկական մեծ ուժով: Նրա լայն, կարծես վերևից սեղմված մարմինը, որը հենվում է ամուր ոտքերի վրա, շատ լավ հարմարվել է նեղ բնանցքներում արագ շարժվելուն: Գորշուկները խուսափում են պայքարի մեջ մտնել շների հետ, բայց հարկ եղած դեպքում նրանք հերոսաբար պաշտպանվում են, վախեցնելով թշնամուն հաշոցով ու ֆշշոցով:

Որոշ շրջաններում թեթևակի վնաս են հասցնում խաղողի այգիներին, եգիպտացորենի դաշտերին, բանջարաբուստանային կուլտուրաներին: Միսը, որն ունի յուրահատուկ համ, երբեմն օգտագործվում է մարդկանց կողմից: Գորշուկների պոչի տակ գոյություն ունի գեղձ, որի դեղնագույն արտադրանքը, սուր և անդուր հոտ է արձակում: Եթե որսված գորշուկի այդ գեղձը նախօրոք չի հեռացվում, ապա եփելուց հետո ամբողջ մսից անդուր հոտ է գալիս:

Ջրասամույր—*Lutra lutra* L. (Նկ. 43) Մարմնի երկարությունը 70—75 սմ է, պոչինը՝ 50, քաշը 5—6, երբեմն էլ մինչև 10 կգ է: Մարմնի վերին մասն ունի մուգ դարչնավուն

գունավորում, իսկ որովայնի կողմից՝ արծաթափայլ երանգ: Ունի կարճ ոտքեր, թաթերը մերկ են: Մատները միմյանց հետ միացած են լողաթաղանթով: Ականջների ներսում կան փականներ՝ արտաքին լսողական անցքը ջրում փակելու համար, որն օգտագործում է սուղվելու ժամանակ: Քիստամազը կուպիտ է, իսկ ազվամազը՝ նուրբ և բավականին խիտ: Պետք է նշել, որ ջրասամույրի օրգանիզմը և մարմնի կազմվածքը լավ հարմարվել են ջրում ապրելու պայմաններին: Ցամաքում յրասամույրը քայլում է դանդաղ, քարշ տալով իր ծանր ու ճաստ պոչը, բայց ջրում արագության ու ճարպկության տեսակետից շուրջ իրեն հավասար մրցակից: Նա մինչև անգամ կարող է մրցել ամենաարագընթաց ձկների հետ:

Տարածված է հանրապետության շրջանների գետերում և լճերում: Արաքս գետի և նրա մերձակա ջրերում հանդիպող անհատներն ունենում են բացդարչնավուն գունավորում՝ հարգույն երանգով:

Ջրասամույրին որսում են նրա թանկարժեք մորթու համար, ուստի նա հանդիպում է միայն խաղող, անմարդաբնակ վայրերում, դանդաղ հոսող քաղցրահամ ջրերում, որտեղ կան ձկան մեծ պաշարներ: Հիմնականում բները կառուցում են գետերի ափերին, որոնց անցքերը բացվում են ջրի մեջ: Ուսանցքը թեքություն բարձրանում է դեպի վեր, որը վերջանում է լայնացումով՝ կենդանու նստատեղով: Բնի ցամքարը բաղկացած է չոր խոտաբույսերից, տերևներից, ջրիմուռներից և այլ բուսական մնացորդներից: Օդափոխության համար նա փորում է իր նստատեղից դեպի վեր 2—3 նեղ անցուղիներ, որոնց անցքերը բացվում են ծառերի արմատների, թփուտների, քարերի տակ, որոնք խնամքով քողարկված են: Ոսցի հիմնական բնից ունենում է նաև ժամանակավոր թաքսոցներ դանազան փոսերի ձևով, առափնյա ծառերի փշակներում, կուտակված չոր խոտերի և ձյուղերի տակ և այլն: Մնվում է հիմնականում ձկներով, միջատներով, ջրային ու առափնյա բուսականություններ: Բավմանում է գարնանը, ունենում է մինչև 5 ձագ, հիմնականում 2—3: Չագերը սեռահասուն են դառնում 2—3 տարեկան հասակում: Չագերը

մնում են մոր մոտ մինչև մյուս տարվա գարնանը, մի հանգամանք, որն այս ընտանիքի մյուս ներկայացուցիչների համար հատկանշական չէ: Դա բացատրվում է այս կենդանիների կենսաբանական հատկություններով, քանի որ ձմռանը, երբ ջրավազանը սառչում է, երիտասարդ կենդանին ընդունակ չէ ինքնուրույն որս կատարելու: Նրա գլխաքանակի ավելացման համար մեծ դեր են խաղում այն ջրամբարները, որոնք ձմռանը չեն սառցակալում: Այստեղ են հավաքվում ջրլող թռչունները, գորտերը, որոնք առատ կեր են այս կենդանիների համար: Արուն սովորաբար հեռու է մնում իր ընտանիքից, բայց, երբ մայրն իր ձագերի հետ որսի է դուրս գալիս, նա միանում է վերջիններին: Վտանգի դեպքում մայրը կատաղի կերպով պաշտպանում է փոքրիկներին: Հետապնդվելով մարդկանց կողմից, նրանք ամենուր անցել են գիշերային կյանքի, ուստի նրանց կարելի է տեսնել միայն վաղ առավոտյան և երեկոյան ժամերին կամ գիշերները՝ լուսնի լույսի տակ, այն էլ պատահամաբ, իսկ առհասարակ ջրասամույրների ներկայությունը կարելի է որոշել միայն ավազի կամ ձյան վրա նրանց թողած ոտքերի հետքերով: Հաճախ ձյան վրա վազելուց հետո, սահում են փորի վրա 4—5 մ, իսկ սարալանջից ընդունակ են սահել 40—50 մ:

Բնից դուրս է գալիս ջրի տակի բնանցքով՝ անձայն, հաճախակի արձակելով ուժեղ, կտրուկ սուլոց: Ջրի տակ լողալով նա բաց է թողնում պղպջակներ, որով կարելի է որոշել նրա շարժման ուղղությունը: Որպեսզի նորից վերցնի օդի պաշար նա լողում է ջրի երեսին, դուրս է ցցում քթի ծայրը, որը գիշերվա մթնում տեսնել հնարավոր չէ: Ձկներին հիմնականում հետևում է իր թաքստոցից, թաքնվելով առափնյա թփուտներում, քարերի կամ ջրերի վրա կախված արմատների վրա, նկատելով իր զոհին արագ ու անձայն մտնում է ջուրը, հետապնդում նրան կամ մխրձվում ձկների վտառի միջին մասը: Մեծ ձկներին բռնում է փորից, հարձակվելով նրանց վրա տակի կողմից, օգտվելով նրանից, որ ձուկը ներքև չի տեսնում: Այդ ժամանակ նրանք մոտենում են ձկանը հաճախ լողալով մեջքի վրա: Փոքրիկ ձկներին ուտում են տեղում, ջրի մեջ,

մեծերին հանում են ծանծաղուտ կամ ափ: Երբեմն հարձակվում են ափում բնադրվող ջրլող թռչունների կամ նրանց ձագերի վրա: Ջրասամույրը դյուրին ընտելացող կենդանի է, հատկապես երիտասարդները: Հայտնի են դեպքեր, երբ ընտելացրած ջրասամույրին օգտագործում են ձուկ որսալու նպատակով:

Հանրապետությունում սրանց գլխաքանակը շատ ցածր է: Պատկանում է թանկարժեք մորթատու կենդանիների թվին: Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Վայրի կամ անտառային կառու—*Felis silvestris* Schreb. (Նկ. 44): Մարմնի երկարությունը 63—75 սմ է, պոչինը՝ 30—34, քաշը՝ մինչև 6 կգ: Իրենց արտաքին տեսքով նման են ընտանի կատուներին, բայց շափով ավելի մեծ են: Ունեն տարբեր գունավորումներ: Հանդիպում են համարյա սև գույնի, բայց հիմնականում ունենում են շիկամոխրագույն գունավորում, դեղնավուն երանգով, որովայնի կողմից երբեմն ունենում են միահավասար դասավորված բծեր: Գլխի և պարանոցի վերին մասով անցնում են 4 սև գույնի շերտեր, որոնցից միջին երկուսը շարունակվում են մեջքի վրայով մինչև պոչի հիմքը: Սև շերտեր երբեմն նկատվում են ոտքերի վրա: Պոչի վրա ունեն 4—6 հատ լայն սև գույնի օղակներ: Մորթին ունի խիտ և փափուկ մազեր:

Տարածված է հյուսիսային և հարավ-արևելյան շրջանների անտառներում, ընդգրկելով Մեղրու, Ղափանի, Իջևանի, Կրասնոսելսկի, Արավերդու և Ստեփանավանի շրջանները:

Ապրում են ծառերի փշակներում, ժայռերի ձեղքերում, դեռնափոր բներում, որ կառուցում են մեծ քարերի տակ և այլ բնական թաքստոցներում: Սնվում են գլխավորապես մանր կրծողներով, թռչուններով, որպես կեր ոչ մեծ քանակությամբ օգտագործում են խոտաբույսեր և մրգեր: Ակտիվ գործում են մայրամուտից մինչև կես գիշեր, իսկ հանգստանալուց հետո նաև լուսաբացին: Ամռանը երբեմն որսի են դուրս գալիս ցերեկվա ժամերին: Վայրի կատուն անվախ ու զգույշ կենդանի է: Մարդուն տեսնելիս, հանգիստ հեռանում է: Շատ լավ լողում է ջրում, իսկ տնային պայմաններին

գծվար է ընտելանում: Նա երբեմն բարձրանում է ծառերը և այնտեղից ցատկում որսի վրա, իսկ երբեմն էլ թաքնվում, երկար ժամանակ սպասելով իր զոհին: Ցատկերը հասնում են մինչև երեք մետրի: Կողմնորոշվում է լսողությամբ և տեսողությամբ, հոտառությոնը թույլ է զարգացած: Մի քանի ցատկից հետո, եթե որսին չի բռնում, այլևս նրան չի հետապնդում: Գործում է միայնակ:

Կողուցն սկսվում է հունվար-մարտ ամիսներին, իսկ հաճախ այդ ժամկետը խախտվում է: Այդ շրջանում ինչպես արուն, այնպես էլ էգերն սկսում են մլավել: Արունների միջև տեղի է ունենում կատաղի պայքար՝ էգին տիրելու համար: Հղիությունը տևում է 63—68 օր (ընտանի կատուներինը 55—68 օր է): Չագերը ծնվում են մարտ-մայիս ամիսներին, որոնց թիվը հասնում է մինչև 7-ի, իսկ հաճախ 3—5: Չագերը ծնվում են աչքերը փակ ու անօգնական: Կաթով կերակրվում են մինչև 3—4 ամսական հասակը, բայց 1—1,5 ամսական հասակից սնվում են նաև մսով: Վտանգի դեպքում մայրը ձագերին տեղափոխում է մեկ ուրիշ ապահով վայր:

Մազափոխությունը տեղի է ունենում տարին երկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը: Օգտակար կենդանիներ են, ոչընչացնում են մեծ քանակությամբ վնասատու կրծողներ: Ունի էժանագին մորթի:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Տափաստանային կառու—*Felis libiycia* Forst. (Նկ. 45):

Մարմնի երկարությունը 53—70 սմ է, պոչինը՝ 23—35, քաշը՝ 3,4—5,0 կգ: Մեջքը մոխրադեղնագույն է սև բծերով, որովայնը՝ սպիտակավուն: Ծոծրակի վրա կա սև շերտ, իսկ պոչի վրա 6—8 սև օղակներ, որի ծայրը վերջանում է սև գույնով: Ամռանը մորթին ունի ավելի մուգ գունավորում:

Տարածված է լեռնատափաստաններում, նախալեռնային կիսաանապատներում և ոչ մեծ քանակությամբ Արաքս գետի հովտում: Բները ստորգետնյա կառույցներ են, ապրում են նաև ժայռերի ճեղքերում ու ծառերի փշակներում: Տափաստանային կատուն սեփական բներ չի փորում, այլ զբաղեցնում է աղվեսի, գորշուկի և այլ կենդանիների հին բները:

Սնվում է ավազամկներով ու դաշտամկներով, թռչուններով, նրանց ձվերով ու ձագերով, երկկենցաղներով, միջատներով և երբեմն էլ նապաստակներով: Որսի է դուրս գալիս հիմնականում մայրամուտին և լուսաբացին: Կավ են զարգացած հոտառությունը և լսողությունը: Որսի ժամանակ դարանակալում է ոչ մեծ կենդանիների, մասնավորապես կրծողներին: Երբեմն էլ թաքնվելով թփուտներում, սպասում է նապաստակների հայտնվելուն: Թռչունների բներն ստուգելու նպատակով անվախ մագլցում է ծառերի վրա: Հանդիպելով շնորին, նրանք անմիջապես թաքնվում են բներում, իսկ եթե դա հնարավոր չէ, բարձրանում են մոտակա ծառը, հակառակ դեպքում պառկում են մեջքի վրա ու թաթերով պաշտպանվում թշնամուց: Տափաստանային կատուները երբեք ձայներ չեն արձակում, առհասարակ նրանց ձայները լսվում են հազվադեպ:

Կողուցն սկսվում է հունվար-փետրվար ամիսներին: Հղիությունը տևում է 62 օր: Չագերը՝ թվով 3—5, ծնվում են աչքերը փակ: Մինը տեղի է ունենում ապրիլ-մայիս ամիսներին: Կաթով կերակրվում են 2—2,5 ամիս, իսկ օգոստոսից արդեն վարում են ինքնուրույն կյանք: Այս կատուները հաճախակի բեղմնավորվում են ընտանի կատուների հետ և տալիս խառնածին (հիբրիդ): Մազափոխությունը կատարվում է տարին 2 անգամ՝ գարնանը և աշնանը: Սրանց թշնամիներն են շները, գայլերը, շախկալները, աղվեսները, իսկ երբեմն էլ եղեգնակատուները: Մորթին էժանագին է: Որսը խստիվ արգելված է:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Նդեգնակառու—*Felis chaus* Güld. (Նկ. 46): Մարմնի երկարությունը 57—90 սմ է, պոչինը՝ 21—31, քաշը հասնում է 12 կգ: Արտաքին տեսքով նման է ընտանի կատվին: Վայրի կատուներից ամենամեծն է: Մարմինը համեմատաբար կարճ է, ոտքերը երկար: Ականջների ծայրերը վերջանում են վրձնաձև մազերի փնջով (ամռանն այն կարող է բացակայել): Մարմնի վերին մասը դեղնադարչնամոխրագույն է, երբեմն մեջքի վրա ունի սև շերտ: Բերանի շուրջը, ծնոտի և կոկորդի

ըրջանն սպիտակավուն է: Ականջների ետին մասը շիկավուն, իսկ ծայրերը սև:

Տարածված է Արաքս գետի հովտում՝ Արագոյանից մինչև Հոկտեմբերյանի շրջանը:

Հանդիպում են եղեգնատներում, խիտ թփուտներում և նրանց շրջակայքում: Բույնը պատրաստում են թփուտների, շոր ճյուղերի մեջ կամ ուղղակի գետնի վրա, երբեմն զբաղեցնում են տարբեր կենդանիների հին բները: Մնվում են ջրլող թռչուններով, կրծողներով, նապաստակներով, սողուններով և այլ մանր ողնաշարավոր կենդանիներով, երբեմն՝ կողբերով: Քիչ քանակությամբ օգտագործում են նաև բուսական կեր: Հիմնականում որսի են դուրս գալիս գիշերը, բայց տարվա տաք եղանակներին ակտիվ գործում են նաև ցերեկվա ժամերին, իսկ առհասարակ ցերեկները թաքնվում են եղեգնի թփուտների մեջ կամ ժայռերի ճեղքերում, ծառերի փշակներում: Եղեգնակատուն ուժեղ և վայրագ կենդանի է: Որսի ժամանակ շարժվում է հավելով գետնին, գաղտագողի, զգույշ ու անձայն: Երբեմն կանգ է առնում՝ դիտելով շրջապատը: Զգայարաններից լավ են զարգացած լսողությունը, տեսողությունը և հոտառությունը: Հետապնդելով որսին՝ մոտենում և անսպասելի ցատկումով բռնում է նրան: Անհաջող ցատկի ժամանակ այլևս չի հետապնդում փախչող կենդանուն: Երբեմն հոտոտելով շրջանցում է որսորդների դրած թակարդները: Հաճախ եղեգնակատունները հավաքվում են այն վայրերում, որտեղ տեղի է ունենում ջրլող թռչունների որսը: Նրանք շեն վախենում կրակոցներից, իսկ հետո հավաքում են վիրավորված, որսորդների չգտած թռչունները:

Բազմացման շրջանում, գիշերը, կարելի է լսել եղեգնակատունների ձայնը, որը տարբերվում է ընտանի կատունների ձայնից (ուժեղ, խռպոտ): Կտղուցքի շրջանում արունների մեջ տեղի է ունենում պայքար: Հղիությունը տևում է 60 օր: Մնում են մինչև 6 ձագ: Ձագերը ծնվում են թավ մորթով պատած, սակայն աչքերը փակ և անօդնական: Կաթով կերակրվում են 2 ամիս: Ամռան վերջում հեռանում են մորից, որի հետևանքով էլ աշնանը և ձմռանը նրանք միշտ միայնակ են հանդիպում:

Հոկտեմբեր ամսին, իրենց մեծությունը, ձագերը շեն զիջում հասուններին: Մազափոխությունը տեղի է ունենում տարին 2 անգամ՝ գարնանը և աշնանը: Գալնանը մազափոխությունը սկսում է փետրվարին և վերջանում ապրիլի վերջին, աշնանը՝ սեպտեմբերից նոյեմբեր:

Ունի է ժանազին մորթի: Մեծ վնաս է հասցնում ջրլող թռչուններին:

Լուսան—*Felis lynx* L. (Նկ. 47): Մարմնի երկարությունը 82—107 սմ է, պոչինը՝ 18—31, քաշը՝ 8—17 կգ: Մարմինը կարճ է, ոտքերը երկար, թաթերը լայն են: Մատները միացած են թաղանթներով: Ականջների ծայրերից դեպի վեր է ցցված երկար վրձնաձև մազերի փունջը: Գլխի կողքերում ունի լավ արտահայտված այտամորուտներ: Մեջքի գույնը տատանվում է սկսած հարդածխագույնից մինչև շիկակարմրագույն: Որոշ անհատներ մարմնի վրա ունեն պարզ արտահայտված բծեր, իսկ ոմանց մոտ այն բացակայում է:

Տիպիկ անտառային գիշատիչ է: Տարածված է Արարատի, Ալավերդու, Իջևանի, Կիրովականի, Կրասնոսելսկի, Հրազդանի, Ղափանի, Մեղրու շրջաններում:

Լուսաններին հաճախ կարելի է հանդիպել անտառների մոտ գտնվող ժայռերում ու շինգիլներում: Ընտրում են այնպիսի թաքստոցներ, որտեղից կարելի է ընդգրկել մեծ տեսողաշտ: Այդպիսին են անտառի բացատները, ճահճուտները, կտրված անտառի եզրերը, որտեղ գլխավորապես վազվզում են նապաստակներն ու այծյամները: Մնվում են հիմնականում նապաստակներով, կրծողներով, թռչուններով, աղվեսներով, գորշուկներով, այծյամներով, վայրի խոզի ձագերով և այլն: Հարմար առիթի դեպքում լուսանները որսում են նաև ընտանի կենդանիներ (ուլեր, հորթեր): Ակտիվ գործում են հիմնականում մթնշաղին ու գիշերը, բայց կտղուցքի շրջանում ձագերին կերակրելիս կամ կերի պահասության դեպքում, որսի են դուրս գալիս նաև ցերեկը: Նապաստակներին որսում են իրենց թաքստոցից, հաճախ օգտվելով տեղանքի նպաստավոր դիրքից զոհին մոտենում են գաղտագողի: Ընտրելով հարմար պահ, մի քանի խոշոր ցատկումներով (4 մ) բռնում են կենդանուն: Անհաջող

ցատկի դեպքում անմիջապես թողնում են հետապնդումը, քանի որ փախչող կենդանու ետևից կտրուկ շրջադարձեր կատարել նրանց համար դժվար է: Ձյան հաստ շերտի մեջ լուսանը հեշտությամբ է որսում աղվեսներին, քանի որ վերջիններս դժվար են շարժվում ձյան միջով: Այծյամներին հետապնդելիս լուսանը ցուցաբերում է մեծ համառություն: Եթե չի հաջողվում բռնել որսին առաջին իսկ հարձակումից, ապա հետապնդում է նրան երբեմն մի քանի օր, մինչև հասնում է իր նպատակին:

Լուսանները որսի են դուրս գալիս նաև զույգերով կամ ամբողջ ընտանիքով: Այդպիսի դեպքում նրանք քայլում են իրար զուգահեռ կամ շրջաձև՝ հանդիպակած մեկը մյուսին՝ իրար վրա քշելով կենդանիներին: Հարձակվելով մեծ կենդանու վրա, լուսանը ճանկերով կառչում է կենդանու առջևի մասից, իսկ աստամներով կրծում հիմնականում պարանոցն ու ծոծրակը, երբեմն էլ կոկորդը: Այդպիսի դեպքում կենդանին վազում է մինչև ուժասպառ լինելը՝ իր վրա կրելով լուսանին: Լուսանը որսի դիակն աշխատում է քարշ տալ որևէ ապահով տեղ, նախ կրծոտում է կոկորդը, ճաշակում արյունը, իսկ հետո ներքին օրգանները (լյարդը, սիրտը և այլն): Փոքրիկ կենդանիներին, օրինակ նապաստակներին որսալիս, սկզբում ծծում է արյունը, ուտում է լյարդն ու սիրտը, իսկ հետո անցնում է գլխին: Սառած միսն օգտագործում է հազվադեպ: Ի տարբերություն մյուս կատունների, լուսանը հաճախ որսում է ավելին, քան կարող է ուտել, իսկ ավելորդ որսը թաքցնում է: Նա խնամքով իր զոհին ծածկում է ծառերի ճյուղերով կամ չոր տերևներով, իսկ ձմռանը՝ ձյան հաստ շերտով: Երբեմն թաքնվում է իր պահեստի մոտ և մի քանի օր շարունակ ճաշակում այն, բայց շատ հաճախ որսն օգտագործվում է այլ կենդանիների կողմից:

Լուսանը շատ զգույշ ու համարձակ կենդանի է, լսելով որևէ կասկածելի ձայն անմիջապես հեռանում է, հաճախակի կանգ առնելով և ուշադրություն դարձնելով ձայներին: Քայլելիս երբեք ոտքը չի դնում չոր ճյուղերի վրա, իսկ վտանգի դեպքում փախչում է մեծ ցատկերով կամ մագլցում ծառերի ու

ժայռերի վրա: Առհասարակ ջրից խուսափում է, սակայն հարկ եղած դեպքում կարող է լողալ: Քայլում է անձայն, զսպանակաձև, թեթև քայվածքով: Որսաշներով շրջապատված և փախչելու հնարավորությունից զրկված լուսանը պառկում է մեջքի վրա և պաշտպանվում ճանկերով, գործի դնելով բոլոր վերջավորությունները: Վիրավորված կենդանին կարող է հարձակվել մարդու վրա: Լավ են զարգացած լուսանի լսողությունը, տեսողությունը և հոտառությունը:

Փետրվար-մարտ ամիսներին, կտղուցքի շրջանում, արուններն ու էգերը ձայներ են արձակում: էգերի ձայնը նման է թավ մշավոցի: Արունները պատասխանում են խուպոտ գոմոցով: Մեկ էգի ետևից գնում են մի քանի արու, որոնց միջև տեղի է ունենում պայքար: Հղիությունը տևում է 67—74 օր: Մնի շրջանը տևում է ապրիլից մինչև հունիս ամիսը: Մնում են 1—4, երբեմն մինչև 6 ձագ: Ձագերը ծնվում են աչքերը փակ և անօքնական: Առաջին 2 ամիսը կերակրվում են միայն կաթով, հետագայում մայրը նրանց համար բերում է մկներ, թռչուններ և այլ կենդանիներ: Ձագերը ընդհանուր առմամբ կաթով կերակրվում են 85 օր, իսկ 3 ամսական հասակից թողնում են որջը և գնում մոր հետևից, որից չեն հեռանում երկար ժամանակ: Սեռահասուն են դառնում 2 տարեկան հասակում: Ձագերը և երիտասարդ լուսանները արագ ընտելանում են ու համերաշխ ապրում մարդկանց ու ընտանի կենդանիների հետ: Կյանքի տևողությունը 25 տարի է: Մազափոխությունը տեղի է ունենում տարին 2 անգամ՝ գարնանը և աշնանը: Լուսանների թշնամիներն են գայլերը, որոնցից պաշտպանվում են արագ մագլցելով ծառերի ու ժայռերի վրա: Մորթին թանկարժեք է:

Մանուկ—*Felis manul* Pall. (նկ. 48): Մարմնի երկարությունը 52—65 սմ է, պոչինը՝ 21—25: Չափերով և արտաքինով նման է ընտանի կատուններին: Ունի մեծ մարմին և կարճ, ամրակազմ ոտքեր: Ականջները կարճ ու կլորավուն են: Այտամորուքները մեծ չեն: Մորթումազերը երկար ու խիտ են: Մեջքը դեղնամոխրագույն է՝ սև երանգով, ետին մասում լայնակի մուգ շերտերով: Գլուխը սպիտակա-

մոխրագույն է՝ պատած մուգ բծերով: Ոտրովայնը գորշ է, սպիտակ երանգով: Պոչի վրա ունի սև գույնի օղակներ, ծայրը սև է:

Նկատվում է Վեդիի և Արագոռայանի շրջակայքում:

Ապրում է տափաստանային գոտու քարքարոտ վայրերում: Ձագերը ծնվում են մայիսի վերջին: Ակտիվ են գիշերվա ժամերին: Ձայնը խոպոտ է: Սնվում են մանր կրծողներով: Մորթին գնահատվում է ավելի թանկ, քան մյուս կատուներինը:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Հովազ—*Panthera pardus* L. (Նկ. 49): Ինձ կամ ընծառյուծ, երբեմն անվանում են հովազառյուծ: Հատկապես մեծ համբավ ունի սև մորթով հովազառյուծը: Մարմնի երկարությունը 107—160 սմ է, երբեմն այն հասնում է 180-ի, պոչինը՝ 75—110, բարձրությունը՝ 50—75, քաշը՝ 32—40 կգ և ավելի (աֆրիկյան հովազները ամենամեծն են, հասնում են մինչև 100 կգ): Մարմինը համաչափ է, գեղակազմ, ոտքերը ամուր են, թաթերը լայն, սուր ճակներով: Ականջները կարճ են ու կլոր: Մեջքի գունային ընդհանուր ստոնը, առհասարակ, դեղին է կամ դեղնակարմրավուն՝ մոխրագույն երանգով: Այդ ֆոնի վրա համատարած ցրված են վարդանախշաձև սև բծեր: Երբեմն մարմնի կողերի ու ետին մասի բծերը ձուլվում են և վերածվում շերտերի: Այդպիսի վառ գունավորում ունեցող կենդանիներից երբեմն ծնվում են սև գունավորումով ձագեր, որոնց կոչում են հովազառյուծ (պանտերա), որը Հայաստանում դեռ չի գտնված:

Տարածված են Մեղրի-Արարատ շրջանների միջև ընկած հատվածում, իսկ երբեմն հանդիպում են հյուսիսային շրջանների անտառներում և այլ տեղանքում: Սակայն վերջին ապրիներս մթերման կայան են հանձնված հովազի մորթիներ Իջևանի, Շամշադինի, Վարդենիսի, Սևանի, Կամոյի, Հրազդանի, Արովյանի, էջմիածնի, Հոկտեմբերյանի շրջաններից:

Ի տարբերություն կատվազգիների մյուս ներկայացուցիչների, հովազները մեծ վարպետությամբ մազլցում են ծառեր

և այնտեղ իրենց զգում են ինչպես գետնի վրա: Ծառերի վրա որսում են տարբեր կենդանիներ, դարանակալում են ու թաքցնում իրենց որսը, հանգստանում ու քնում այնտեղ: Համեմատած մյուս գիշատիչների՝ հովազները բավական ագրեսիվ են, վիրավորվելու դեպքում անմիջապես անցնում են հարձակման: Մարդկանց ու կենդանիների համար հատկապես վտանգավոր են հովազի ճանկերով հասցրած քերծվածքները, քանի որ ճանկերը պատած են լինում նեխված կերի մնացորդների շերտով, որը կարող է վարակման պատճառ դառնալ: Հովազը վտանգավոր է նաև նրանով, որ դարանակալում է ծառերի վրա: Որսորդը, որը հետապնդում է հովազին, պետք է ուշադիր դիտի ոչ միայն թփուտները, այլև ծառերը: Հովազը զգույշ ու համարձակ կենդանի է, մարդուն հանդիպելիս անմիջապես չի փախչում, նույնիսկ, անհաջող կրակոցից հետո, հեռանում է դանդաղ, չտապելով:

Հիմնական կերը հանդիսանում են վայրի ամբակավոր կենդանիները՝ բծավոր եղջերուն, բեզոարյան այծը, մուֆլոնը, այծյամը, վայրի խոզը: Որսում է նաև նապաստակներ, կաքավներ, մինչև անգամ գորտեր և մկնակերպ կրծողներ: Սընվում են նաև ձկներով ու լեշերով: Ընտանի կենդանիների վրա հարձակվում է ծայրագույն դեպքում, երբ շրջապատում կերը շատ քիչ է: Երբեմն հարձակվում է վայրենակերպի վրա: Փորսողին նա որսում է ոչ միայն ամռանը, այլև ձմռանը: Ձմռանը քնած փորսողին կարող է հանել բնից:

Այս կենդանիներն իրենց որսը կատարում են 2 եղանակով՝ գաղտագողի ու դարանակալելով: Առաջին դեպքում նրանք մոտենում են զոհին զգույշ՝ դիտելով ու լսելով շրջապատը, սողալով հպվելով գետնին այնպիսի հմտությամբ, որ նրան նկատել հնարավոր չէ մանավանդ աշնանը, երբ շրջապատի բնության գույնը համընկնում է նրա մորթու գույնին: Եթե խոտի բարձրությունը հասնում է 50 սմ, ապա հովազը մնում է աննկատ: Երբ երկու կենդանիների միջև տարածությունը կրճատվում է ու մնում մի քանի տասնյակ մետր, գիշատիչը վեր է թռչում տեղից ու նետվում դեպի զոհը: Նրա ցատկերի մեծությունը հասնում է 7—8 մ-ի: Այծյամը հովա-

զի հարձակումից շփոթվում է ու հասցնում է 4—5 մ թոփշը կատարել: Եթե հարձակումը անհաջող է, հովազը մեծ մասամբ չի հետապնդում փախչող կենդանուն, իսկ երբեմն հետապնդում է ու կարճ տարածությունում բռնում նրան: Երկրորդ դեպքում հովազը դարանակալում է հիմնականում ջրի մոտակայքում, աղբակույտերի մոտ, կամ էլ կենդանիների շավիղներում ու հարձակվում անցնող կենդանիների վրա: Որոշ հովազներ մասնագիտանում են ձուկ որսալու մեջ, կանգնելով ափին կամ քարի վրա, նրանք համբերությամբ սպասում են ձկան ջրի երես դուրս գալուն, որպեսզի թաթի արագ ու ուժեղ հարվածով դուրս հանեն նրան ջրից:

Հովազը փոքրիկ կենդանիներին սատկացնում է թաթի հարվածով, իսկ մեծերին նախ վայր է գցում՝ թռչելով նրանց վրա: Որոշ դեպքում հետապնդվող կենդանուն վայր է գցում հոգնեցնելով՝ վազելով նրա ետևից ժամում 60 կմ արագությամբ: Տապալելով իր զոհին և խուսափելով նրա սմբակների ու եղջուրների հարվածից, բռնում է կոկորդից և խեղդում: Եթե կենդանին մնում է կանգնած, ապա գիշատիչը բռնում է նրա ծոծրակից: Վայրի խոզերի որսը, որոնք զինված են սուր ու մեծ ժանիքներով, հովազից պահանջում է զգուշություն: Սրանց որսում են փորձվածները: Անփորձ հովազները կարող են ստանալ ծանր վնասվածքներ: Վայրենակերպին որսալու ժամանակ մոտենում են կողքից՝ վախենալով նրանց փշերից: Փնտրելով հարմար առիթ՝ թաթով հարվածում են նրանց թույլ տեղին՝ դնչին:

Հովազները հիմնականում որսի են դուրս գալիս միայնակ, երբեմն ձագերի հետ: Հետաքրքիր է նրանց որսը ծառերի վրա: Մեկը բարձրանում է ծառը ու քշում զոհին (սկյուռներ, կապիկներ), իսկ մյուսը որսում նրանց գետնի վրա: Կուշտ լինելու դեպքում խաղում են որսի հետ:

Հովազներն աչքի են ընկնում մեծ ուժով: Հայասնի են դեպքեր, երբ նրանք քարշ են տվել ձիու դիակը 50 մ: Նրանք ընդունակ են բարձրացնել ծառի անձյուղ բնի վրայով մինչև 45 կգ քաշ ունեցող կենդանուն: Հովազների ուժի մասին կարելի է դատել հետևյալ փաստից: Մի անգամ մարդակեր արու

հովազը, սպանելով մեծահասակ տղամարդու, քարշ է տվել նրան 3,5 կմ սարն ի վեր անտառածածկ տեղանքով, հետո խիտ ջունգլիների միջով դեպի ցած՝ մոտ 3 կմ: Կերի պահասության դեպքում հովազները կարող են սոված մնալ 7—11 օր:

Հովազներն օժտված են լավ լսողությամբ և սուր տեսողությամբ: Լավ են տեսնում նաև գիշեր ժամանակ: Հիմնականում որսի են դուրս գալիս գիշերվա առաջին կեսին և լուսաբացից առաջ: Յերեկը թաքնվում են: Լուսնյակ գիշերներին նույնպես զգուշ են, ինչպես ցերեկվա ժամերին: Հոտառությունը թույլ է զարգացած: Այդ իսկ պատճառով ավելի փորձառու կենդանիները որսի ժամանակ նկատի են առնում քամու ուղղությունը, իսկ երիտասարդները հաշվի չառնելով այն՝ տուժում են: Բացառիկ դեպքում հովազը կարող է մարդակեր դառնալ: Օրինակ, Հնդկաստանի Հյուսիսում՝ Կամաոնում, երկու հովազ ոչնչացրել են 525 մարդ: Շատ երկրներում տեղական բնակիչները սարսափից խուճապի ենթարկվելով, հովազին ինչպես և վագրին համարում էին գերբնական էակ, կենդանուն հաճախ դարձնում պաշտամունքի առարկա, ծունկի գալիս նրա պատկերի առաջ: Որոշ երկրներում, օրինակ Ջինաստանում, մինչև վերջին տարիներս հովազի ոսկորները, արյունը և ներքին օրգանները օգտագործում էին բժշկության մեջ որպես դեղամիջոց: Աշխարհի ավելի քան 32 երկրներում հովազը, որպես ուժի կենդանական աշխարհի սիմվոլիկ մարմնացում, պատկերվել է դրոշմանիշերի, դրամների, պետական գերբերի վրա:

Հովազը լուսկյաց կենդանի է: Սարերում մի քանի կիլոմետր տարածվող նրա հզոր ձայնը կարելի է լսել միայն կտրուցքի շրջանում՝ գիշերները: Դրանք կարճ, ցածր, միմյանց հաջորդող, ոչ մեծ ընդհատումներով, իսկ երբեմն երկար, միալար ձայներ են, որոնք նման են ծանր հոգոցի վերածվող շան հաշոցի կամ բարձր մլավոցի: Բազմացման սեզոնում, էգին տիրելու նպատակով, արունքը հաճախ հեռանում են իրենց որսի շրջաններից: Յուրաքանչյուր անհատ ունի իր որսի որոշակի տարածքը: Երբեմն մի քանի հովազներ օգտվում են

միևնույն շրջանից: Առհասարակ միմյանց հանդիպելիս առանձին անհատներ միշտ չէ, որ խաղաղ են հեռանում իրարից: Նրանց միջև տեղի է ունենում պայքար, որի ընթացքում մենամարտող կողմերը կարող են լուրջ վնասվածքներ ստանալ: Հովազները կարող են հեռանալ իրենց զբաղեցրած տեղանքից նաև խիստ ձմեռներին, կերի պակասության և անտրոպոգեն տարբեր գործոնների ազդեցություններից: Հետաքրքրական է նշել, որ հովազները Սովետական Հայաստան են թափանցել նաև Թուրքիայից և Իրանից:

Անդրկովկասում հովազի կողուցքը տեղի է ունենում հունվար ամսին: Կողուցքի տևողությունը սովորաբար 12—20 օր է, երբեմն կարող է ձգվել մինչև 25 օր: Այդ շրջանում էլ զհաճախակի միգում է, թավալվում է մեջքի վրա, ծովում է մեջքը, բարձրացնում է ետին մասն ու արձակում յուրահատուկ գոմոց ու մլավոց, քիչ է ուտում, լրիվ հրաժարվում է կերից: Մեկ էգին հեսպապնդում են մի քանի արուններ, որոնց մեջ տեղի է ունենում կատաղի պայքար: Հովազներն իրենց որջը կառուցում են քարանձավներում, ժայռերի ճեղքերում, հաստ ծառերի փշակներում, իսկ երբեմն էլ վայրենակերպի հին բներում: Հղիությունը տևում է 90—105 օր, հաճախ 92—95 օր: Մնից առաջ մայրը չոր տերևներից ու խոտերից պատրաստում է ցամքար, երբեմն էլ ծինը տեղի է ունենում փխրեցրած հողի վրա: Մինը տևում է 6—10 ժամ: Ձագերի թիվը հասնում է 1—4-ի, երբեմն 6-ի: Եթե ձագերը տարբեր պատճառներով սատկում են, ապա մայրը նրանց անմիջապես ուտում է: Ձագերը ծնվում են բաց աչքերով, մազապատ նրանց քաշը հասնում է 500—700 գր-ի, իսկ մարմնի երկարությունը 15 սմ-ի: 15 օրական ձագերը հենվում են վերջավորությունների վրա անվստահ ու քայլում են երեքալուծ:

Երկու ամսական հասակում նրանք դուրս են գալիս որջից ու խաղում շրջակայքում: Այդ հասակում կարող են որսալ մորեխներ, գորտեր և այլն: Կաթով կերակրվում են 3 ամիս, իսկ երբեմն էլ մինչև 6—8 ամսական հասակը: 6—8 շաբաթական հասակում սկսում են ուտել մոր փխսած կերը: Հինգ ամսական հասակում նրանք բավական ճարպիկ են և կարող

են որսալ մանր կենդանիներ: Մեկ տարեկան հովազները որսի են դուրս գալիս մոր հետ: Արդեն մեկ կամ մեկուկես տարեկան հասկում մայրը թողնում է ձագերին: Մայրը կարող է ձագերին լքել ավելի վաղ հասակում, կապված հաջորդ կողուցքի ժամկետից: Կողուցքի շրջանում արուն էգի մոտ հանդուրժում է միայն նրա էգ ձագի ներկայությունը: Արու ձագերը սեռահասուն են դառնում մոտ 3 տարեկանում, էգերը՝ 2: Եթե ձագերին կամ բնին վտանգ է սպառնում՝ մայրը բերանով մեկական ձագ վերցրած տեղափոխում է մեկ այլ վայր: Արուններն ու ամուրի էգերը ցերեկվա ընթացքում հանգստանում են քարանձավներում, ժայռերի ճեղքերում, ծառերի ճյուղերին: Ամռան շոգ կամ անձրևոտ օրերին հովազները թաքնվում են ծածկոցների տակ, իսկ ցուրտ օրերին սիրում են տաքանալ արևի տակ, պառկելով մերկ քարերի կամ ծառերի հորիզոնական եզրերի վրա:

Այս ուժեղ ու ճարպիկ գիշատիչը կարծես թե հակառակորդներ չպետք է ունենա, սակայն արևադարձային երկրներում նրա թշնամիներն են համարվում վագրը, առյուծը, մոխրագույն ու կարմիր գայլերը, բորենու ու բորենանման շների ոճմակները: Առանձին դեպքերում հովազը կարող է զոհ դառնալ խոշոր կոկորդիլոսներին: Որսի ժամանակ երբեմն հովազն ինքն է զոհ դառնում ուժեղ թշնամուն, ինչպես վայրի խոզերի, շնագլուխ կապիկների վրա հարձակվելու դեպքում, քանի որ վերջիններս պաշտպանվում են խմբերով: Եվ վերջապես նա կարող է սատկել վայրենակերպի փշերի վերքերից:

Երբ մի շարք երկրներում ու Աֆրիկայում հովազներին ոչնչացրին՝ նրա մոզայիկ մորթու համար, ապա նոր միայն պարզ դարձավ, որ նա ավելի օգտակար էր, քան վնասակար: Այս գիշատիչ գլխաքանակի խիստ անկումը հասցրեց նրան, որ արագ աճեց, հովազների հիմնական կերը հանդիսացող՝ վայրի խոզերի, սմբակավորների, ինչպես նաև կապիկների գլխաքանակը: Պարզվեց, որ ցանքերին հասցրած վնասը այս կենդանիների կողմից ավելի մեծ է, քան հովազի կողմից հասցրած վնասը անասնապահությանը: Հովազը օգտակար է այն պատճառով, որ ոչնչացնում է հիվանդ ու թույլ կենդա-

նիններին: Հայտնի է, որ գիշատչի ու զոհի փոխհարաբերությունը կենդանական աշխարհի էվոլյուցիոն զարգացման կարևորագույն գործոններից մեկն է: Օրինակ. պարսկական Կեբադան կղզում ասիական մուֆլոններն այնքան բազմացան, որ բուսականության վիճակը կղզում դրվեց վտանգի տակ: Սակայն հովազի վերակլիմայավարժեցումից հետո կրճատվեց մուֆլոնների քանակը և բարելավվեց բուսականության վիճակը: Հաշվի առնելով հովազի օգտակար գործունեությունը, ինչպես նաև նրա քանակի խիստ անկումը միշտ քսիական, աֆրիկյան երկրներում, այս գիշատիչը վնասակար կենդանիների ցուցակից տեղափոխվել է օրենքով պահպանվող կենդանիների ցուցակը: Հովազները, այդ թվում և անդրկովկասյան հովազը, մտցված են միջազգային և Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Հովազի կյանքի տևողությունը արհեստական պայմաններում 21 տարի է:

ԵՐԿՍՄԻԱԿՍՎՈՐՆԵՐ—ARTIODACTYLA

Մեծ մասամբ գեղակազմ, երկար ոտքերով, խոշոր կենդանիներ են: Այս խմբի մի քանի ներկայացուցիչների արուններն ունեն գեղեցիկ եղջյուրներ (մարալ, բծավոր եղջերու, այծյամ, բեղոարյան այծ, հայկական մուֆլոն):

Մարմնի համաչափ կառուցվածքը և եղջյուրների առկայությունը մի առանձին հմայք են տալիս այս կենդանիներին:

Ականջները լավ են զարգացած: Վերջավորությունների մատները երկու կամ չորս են: Կալ են զարգացած նաև միջին մատները (երրորդ և չորրորդ), երկրորդը և հինգերորդը թերած են, իսկ երեքմյն էլ բացակայում են: Մատները վերածվել են սմբակների, բացառություն են կազմում միայն ուղտերը: Մազածածկոցն ունի տարբեր աստիճանի կոշտություն՝ կախված տեսակի պատկանելիությունից: Ինչպես օրինակ՝ վայրի խոզի մազերը, չափից ավելի կոշտ լինելով, կոշվում

են խոզամազ: Սեղանատամների ծամող մակերեսը գնդափուկավոր են:

Երկամբակավորները համարվում են միամբակավորների նախահայրերը և իրենց ծագումով մոտ են կանգնած գիշատիչներին: Նրանք հարմարվել են ընդարձակ տարածություններում արագ տեղաշարժվելու և բուսական կերով սնվելու պայմաններին: Բոլոր երկամբակավորները խոտակերներ են, բացառությամբ խոզերի, որոնք ամենակեր են: Այս կենդանիները, ի տարբերություն շատերի, չեն բավարարվում կերի հետ ընդունած աղի քանակով և հաճախում են բնական աղուտները՝ լիզելով հողը կամ ապառները, լրացնում են աղի իրենց պահանջը: Բազմացման շրջանում արուների միջև տեղի ունեցող պայքարն ընթանում է ինքնատիպ և չափազանց կասկաղի, որի ժամանակ հնարավոր են զոհեր:

Համարվում են կարևոր որսարդյունագործական կենդանիներ: Երկամբակավորների մորթը ցածրարժեք է մուշտակագործության բնագավառում:

Հայաստանում տարածված են երկամբակավորների 6 տեսակ:

Վայրի խոզ—*Sus scrofa* L. (նկ. 50): Մարմնի երկարությունը մինչև 200 սմ է, պոչինը՝ 20—25, որը վերջանում է երկար մազերի փնջով, էգերի կենդանի քաշը հասնում է 125 կգ-ի, արուներինը՝ 250-ից 300 կգ-ի: Համարվում են ընտանի խոզերի նախահայրերը: Նրանցից տարբերվում են մարմնի ամուր կառուցվածքով, ավելի մեծ գլխով, սուր սեպաձև երկար դնչով: Վայրի խոզերի ստորին ծնոտի երկու կողքերից դուրս են ցցված երկու սուր եռանկյունաձև ժանիքներ: Մազային ծածկոցը զարգացած է և ունի խոզան ու ենթաբուրդ: Մարմնի վերին մասը դարչնագույն է տարբեր երանգներով: Չագերը, մինչև 3 ամսական հասակը, իրենց մարմնի շիկադարչնագույն ֆոնի վրա կրում են բաց գույնի երկայնակի շերտեր:

Տարածված են Ղափանի, Մեղրու, Գորիսի, Սիսիանի, Արարատի, Եղեգնաձորի, Գիլիջանի, Իջևանի, Նոյեմբերյանի շրջանների անտառներում: Հանդիպում են նաև Արաքս գետի

առափնյա եղեգնուտներում, Արտաշատի և Հոկտեմբերյանի շրջանների միջև ընկած հատվածում:

Ապրում են ջրից ոչ հեռու անտառային գոտու խիստ մաքրանքներում, փշոտ թփուտներում, եղեգնուտներում: Գերազանցում են խոնավ ճահճոտ վայրերը, որոնք անհրաժեշտ են լողալու և ամռան շոգին ցեխի լողանք ընդունելու համար: Երբեմն խոզերի երամները ցերեկվա մեծ մասն անց են կացնում մաքրապատ, կարծր ու փշոտ թփուտներում, որտեղ ոչ միայն պատսպարվում են թշնամիներից այլև հանգստանում և պաշտպանվում զանազան միջատներից: Նրանց սեպածե մեծ գլուխը, սեղմված կողերով իրանի առջևի մասը և կաշվի զգալի հաստութունն այդ մասում, հնարավորութուն են տալիս ճեղքելու խիտ մաքրապատները և ճանապարհ բացել այնպիսի տեղերում, ուր հաճախ չեն կարող անցնել մյուս կենդանիները:

Ամենակեր կենդանիներ են, սնվում են անտառային մրգերով՝ խնձորով, տանձով, սալորով, հոնով և այլն: Շատ են սիրում կաղին, հաճար և շագանակ: Հաճույքով սնվում են անձրևաորդերով, խխունջներով, միջատներով և նրանց թրթուրներով, կրծողներով, սողուններով, երկկենցաղներով և այլն:

Հաճախ մտնում են մերձակա արտերն ու այգիները և մեծ վնաս հասցնում գյուղատնտեսական կուլտուրաներին՝ իրենց սուր դնչով գութանի պես ակոսելով բավականին մեծ տարածութուններ: Կտղուցքի շրջանը տեղում է մոտ երկու ամիս (նոյեմբեր-հունվար), որը կախված է մի շարք գործոններից: Այդ շրջանում վարազների՝ արունների մարմնի վրա առաջանում է կոշտուկանման ամուր մարմին (կալկան), որը սկսում է պարանոցի ետին մասից և ձգվում մինչև թիակները: Կալկանի հաստութունը հասնում է 2—3 սմ, որին երբեմն գնդակն անգամ չի կարող վնասել: Այդպիսի զրահով ընդունակ են զինվել բոլոր արունները, սկսած երկու տարեկան հասակից: Կալկանը պաշտպանում է կենդանիներին հակառակորդի ժանիքների հարվածից արունների միջև տեղի ունեցող կատաղի պայքարի ժամանակ: Այդ շրջանում արունները

փնտրում են էգերին, լինում են գրգռված, ոչնչով չեն սնվում, լողում են ցեխաջրերում ու հաճախակի միզում: Մեկ արուն ընդունակ է կազմել 8 էգից բաղկացած հարեմ: Հակառակորդի մոտենալու ժամանակ, հարեմի տերը ընդունում է սպառնալից դիրք, շխշկացնում ատամները, մեջքի մազերը ցցում վեր, բերանը փրփրոտում և եթե հակառակորդը չի հեռանում, ապա նրանց միջև տեղի է ունենում ասեղ պայքար, որի ժամանակ թույլ արուն ստանում է լուրջ վնասվածքներ, մինչև անգամ կողերի ջարդվածքներ ու մահացու վերքեր:

Երիտասարդ արունները սեռահասուն են դառնում երկու տարեկան հասակում, բայց բազմացմանը չեն մասնակցում: Էգերը նույնպես սեռահասուն են դառնում երկու տարեկան հասակում: Հղիութունը տևում է 3—4,5 ամիս: Մնից առաջ մայր խոզը ապահով վայրում շոր խոտերից պատրաստում է «անկողին», որտեղ և տեղի է ունենում ծինը: Սովորաբար ծնում են 4—8 ձագ, առանձին դեպքերում 12—16-ը, չնայած մայրն ունի 5 դույզ կաթնագեղձեր և կարող է կերակրել 10-ից ոչ ավելի ձագերի: Երիտասարդ մայրը ծնում է ավելի քիչ ձագեր, քան 4—7 տարեկանը: Մինը տեղի է ունենում մարտ ամսին, իսկ որոշ անհատներ ծնում են հունիսին: Նորածինները կշռում են 1—1,7 կգ: Աճում են շատ արագ և մինչև տարվա վերջը հասնում են 40 կգ-ի: Առաջին 7—10 օրերում ձագերը սնվում են բացարձակապես կաթով ու դուրս չեն գալիս բնից: Հետագա երեք ամիսների ընթացքում բացի կաթից ձագերը կարող են սնվել նաև բուսական կերով: Տաս օրական ձագերն արդեն վազում են մոր ետևից: Առաջին երկու-երեք շաբաթն ընտանիքը մնում է բնի մոտակայքում, իսկ հետագայում հեռանում է այդ վայրերից: Առաջին երկու շաբաթվա ընթացքում մայրը համարձակ ու ինքնագոհ կարող է պաշտպանել ձագերին: Այդ շրջանում հատկապես վտանգավոր են մայր խոզերը կամ վիրավորված անհատները, որոնք կարող են հարձակվել նույնիսկ մարդկանց վրա: Հետագայում պաշտպանողական բնազդը հետզհետե թուլանում է և վտանգի պահին ավելի ու ավելի հաճախակի մայր խոզերն առաջինն են փախուստի դիմում: Լավ են զարգացած

հոտառությունն ու լսողությունը: Վայրի խոզերը զգուշ ու արագաշարժ կենդանիներ են: Սրանց որսը հետաքրքիր ու գրավիչ է. այն որսորդից պահանջում է մեծ փորձ, համբերություն, արագ կողմնորոշում: Այդ նպատակով կենդանիներին պետք է մոտենալ քամու հակառակ ուղղությամբ: Վայրի խոզերի որսը կարելի է կազմակերպել հետևյալ ձևերով՝ խմբակային, որի ժամանակ կենդանիներին քշում են թաքնված որսորդների վրա, և որսորդական շների միջոցով, որի ժամանակ օգտագործում են ինչպես ցեղական, այնպես էլ հասարակ շներ:

Վայրի խոզերը համարվում են կարևոր որսարդյունաբերական կենդանիներ, ունեն համեղ միս ու ճարպ: Խոզամսագերն ու կաշին օգտագործում են թեթև արդյունաբերության մեջ: Սրանց թշնամիներն են հովազներն ու գայլերը. եղել են դեպքեր, երբ գայլերը և անգամ հովազները, իրենք են զոհ դարձել վարազների ժանիքներին: Գիշատիչներից առեւտրում են հիմնականում խոճկորներն ու թույլ խոզերը: Չագերի վրա հարձակվում են նաև եղեգնակատուն ու լուսանը: Վայրի խոզերն ընտանի խոզերի նման վարակվում են մի շարք պարազիտար և վարակիչ հիվանդություններով: Մարդկանց համար հատկապես վտանգավոր է ֆինոզով և տրիխինելոզով վարակված կենդանու միսը, որը անհրաժեշտ է վնասազերծել եռացման միջոցով:

Այծյամ—*Capreolus capreolus* L. (նկ. 51): Ոչ մեծ, բարեկազմ, գեղեցիկ մարմնով, սլացիկ ու երկար վերջավորություններով կենդանի է: Մարմնի երկարությունը 100—150 սմ է, պոչինը՝ 3, որն արտաքինից չի երևում (թաքնված է մազերի մեջ): Կենդանի քաշը մինչև 41 կգ է: Գլուխը փոքր է, ականջները լայն ու սրածայր են, աչքերը՝ մեծ: Արունների եղջյուրները հասնում են 40 սմ-ի, որոնք սովորաբար ունենում են երեք ելուստ: Էգերը եղջյուրներ չունեն (հազվադեպ հանդիպում են եղջերավոր էգեր): Ձմռանը մորթին մոխրագույն է՝ տարբեր երանգներով, դարչնագույնից մինչև շիկավուն, մազերը՝ ալիքաձև են ու դյուրաբեկ: Ամռանը մորթին ունի շիկակարմիր գույն, մազերը՝ բարակ են ու սոսնձակալի:

Հետույքի մազերն սպիտակ են և այդ շրջանում առաջացնում են շրջանակաձև մեծ բիծ, որը այլ կերպ կոչվում է «հայելի»: Տարածված է Ստեփանավանի, Ալավերդու, Կիրովականի, Իջևանի, Գիլիջանի, Շամշադինի, Կրասնոսելսկի, Նոյեմբերյանի շրջանների անտառներում: Հատկապես շատ է Ղափանի, Գորիսի, Սիսիանի և Մեղրու շրջաններում:

Անտառային վայրերում այծյամը գերադասում է ապրել հարթ, փարթամ թփուտներով շրջապատված, լուսավոր բացատներում, որտեղ կա կանաչ կերի առատ պաշար: Գերադասում է գետերի առափնյա շրջանները և նրանց վտակներն ու անտառային աղբյուրների մոտակայքը: Խուսափում է խիտ անտառներից, մեծ թեքություններից և քարքարոտ վայրերից: Հիմնականում սնվում է տարբեր տեսակի խոտաբույսերով, ծառերի, թփուտների տերևներով և դալար ճյուղերով: Որպես կեր օգտագործում է նաև սնկեր, մրգեր, հատապտուղներ: Ձմռանը սնվում է ջրիմուռներով, քարաքոսներով: Ձմռանը կեր հայթայթում է ձյան տակից՝ ոտքերով բանդելով 10—15 սմ և ավելի հաստություն ունեցող ձյան շերտը: Այծյամները, ինչպես մյուս վայրի կճղակավորները, օգտագործում են զգալի քանակությամբ աղ, որն ավելի նրկասելի է գարնանը: Այս կենդանիներն առհասարակ մեծ հոտեր չեն կազմում, շրջում են փոքրիկ երամակներով, որոնք մեծ մասամբ բաղկացած են լինում մեկ ընտանիքից՝ հայրը մեկ կամ երկու մայրեր, որոնք իրենց ձագերով ընդհանուր թվով կազմում են 10—12 գլուխ: Ամռանը այծյամներն արածում են առավոտյան, երեկոյան և գիշերվա ժամերին, իսկ ցերեկվա շոգ ժամերին հանգստանում են ապահով ստվերոտ վայրերում: Հանգիստ ժամանակ ժամերով որոճում են, մառախլապատ ու զով եղանակին ակտիվ գործում են, մաքրվում: Ձմռանը սնվում են օրվա ցանկացած ժամին, իսկ վատ եղանակներին՝ հատկապես ձմեռվա բքին, թաքնվում են անտառի խորքում կամ խիտ ծառերի արանքում: Ձմռանը ձյան հաստ շերտը խիստ բացասաբար է ազդում նրանց վրա, դժվարանում են տեղափոխությունները, կեր հայթայթելը,

թշնամիներից պաշտպանվելը և այլն: Դրա համար էլ հաճախ դուրս են գալիս բանուկ ճանապարհների վրա:

Զգայարաններից լավ են զարգացած հոտառությունը և շտղությունը: Համեմատաբար վատ է զարգացած տեսողությունը: Այծյամների՝ թշնամիներից պաշտպանվելու միակ միջոցը փախուստն է: Վազում են թեթև ցատկումներով, որի ընթացքում կարող են կատարել մինչև 8 մ երկարության և 2,2—2,5 մ բարձրության թռիչքներ: Մազափոխությունը տեղի է ունենում գարնանը: Դիտումները ցույց են տվել, որ այծյամների կտղուցքը ունենում է երկու շրջան և տևում է 4—5 օր՝ օգոստոսին և լրացուցիչ՝ դեկտեմբեր—հունվար ամիսներին: Երկրորդ շրջանում զուգավորվում են այն էգերը, որոնք ինչ-որ պատճառով չեն բեղմնավորվել: Այծյամները մշտական զույգեր չեն կազմում և շունեն մեծ հարեմներ: 4—5 օրից հետո արուն թողնում է իր էգին և փնտրում մեկ ուրիշին: Կբված էգը փնտրում է իր անցյալ տարվա ձագերին ու նրանց հետ մնում է մինչև նոր սերնդի երևան գալը: Որպես կանոն զուգավորմանը մասնակցում են ուժեղ և իշխող արունները: Զուգավորման շրջանը վերջանալուց հետո, որոշ արուններ մնում են էգերի հետ ու նրանց են միանում անցյալ տարվա ձագերը: Այդպիսի խմբերը ձմեռում են միասին: Հղիությունը տևում է 9 ամիս: Այծյամի հորթուկները լույս աշխարհ են գալիս ամռան սկզբներին, երբ կերակրող մոր համար թարմ կերի պաշարը բավականին շատ է: Կաթը շատ աննդարար է ու հարուստ սպիտակուցներով, ճարպերով, շաքարով ու զարգացման համար անհրաժեշտ օգտակար նյութերով: Միջահասակ այծյամներն ունենում են երկու ձագ: Զագերին կերակրում են կաթով մինչև 6—8 ամսական հասակը: Ինչպես վերը նշեցինք, մայրը ձագերից բաժանվում է այն ժամանակ, երբ նորից պետք է մասնակցի զուգավորմանը: Մեկուկես տարեկան հասակում էգ այծյամները մասնակցում են զուգավորմանը և տալիս են մեկական ձագ: Առաջին շաբաթվա ընթացքում ձագերը լինում են թույլ ու անօգնական:

Մեկ տարեկան արունների գլխի վրա, կաշվի տակ առաջանում են բլթակներ՝ սաղմնային եղջյուրներ: Սկզբնական

ըջանում նրանք այնքան դանդաղ են աճում, որ մինչև հունվար նրանք մնում են աննկատ: Հետագայում նրանց աճն արագանում է, ու ապրիլին եղջյուրները հասնում են իրենց վերջնական մեծություն: Այդ ժամանակ նրանց ծայրերը դեռ փափուկ են: Եղջյուրները բարակ են և ունեն 10—20 սմ երկարություն: Շատ քչերի մոտ այն ունենում է նորմալ տեսք՝ 3 ելուստներով: Հետագայում եղջյուրները լրիվ ոսկրանում են: Ոսկրացումից հետո կենդանիները եղջյուրները քսում են ծառերի բներին պոկելով նրանց վրայից մաշկի մնացորդներն ու միաժամանակ կոկում ու փայլեցնում ծայրերի մակերեսը, որից էլ եղջյուրների հիմնային մասը մնում է մուգ գույնի, իսկ ծայրերինը՝ սպիտակավուն: Ուշ աշնանը եղջյուրները թեթևակի հարվածից ընկնում են, քանի որ եղջյուրների հիմքի ու գանգի միացման մասում ոսկորները թուլանում են՝ շնորհիվ ոսկրային նյութի ներծծման: Նոր եղջյուրներն սկսում են աճել հաջորդ տարվա հունվարին: Եղջյուրներ են ունենում երբեմն նաև էգ այծյամները, ինչպես օրենք ունենում են անկանոն տեսք:

Նույն տարվա ձագերին իրենց մեծությունը համեմատաբար հեշտ է տարբերել մեծահասակներից: Բավականին դժվար է որոշել 1,5 տարեկաններին: Այդ հասակի արուն ունենում է սրածայր եղջյուրներ կամ էլ մի եղջյուր երկու ծայրով, իսկ այդ հասակի էգերի մոտ ձագեր չեն լինում և նրանք արածում են փոքրիկ խմբերով: Մեկուկես տարեկանների ու մեծահասակների միջև հիմնական տարբերիչ նշանները կայանում են նրանում, որ երիտասարդների վիզը ավելի կարճ է, իսկ գլուխը փոքր:

Արու այծյամները, շնայած ոչ մեծ չափերին ու քաշին աչքի են ընկնում ճարպկությամբ և ուժով: Նրանք լավ լողում են: Այծյամների ձայնը նման է շան կոպիտ հաչոցի: Անփորձ որսորդները երբեմն այն կարող են շփոթել արջի ձայնի հետ: Վախի կամ կասկածելի ձայնի դեպքում, կամ զգալով վերահաս վտանգը, այծյամներն սկսում են բառաչել: Տագնապահաս վտանգը, այծյամներն սկսում են բառաչել: Ծագնապահաս վտանգը, այծյամներն սկսում են հառուկ ցածր ձայնով՝ «էմէմէ»: Զագերը, գերին կանչում է հատուկ ցածր ձայնով՝ «էմէմէ»:

որոնք կորցնում են իրենց մորը, նվժում են աղիողորմ: Այդ ձայնին մոտենում են ոչ միայն մայրը, այլև մյուս մեծահասակ այծյամները: Հետաքրքիր է նշել, որ նրանք ունեն ազդանշանային դոփշուններ, որ կատարում են վտանգի ժամանակ և զգուշացնում հոտի մյուս անդամներին: Փախուստի ժամանակ կարող են դարգացնել 60 կմ ժամ արագություն: Այս արագությունը մեծ է քան գայլի, լուսանի վագրի արագությունը, որոնք համարվում են սրանց թշնամիները: Սրանց մեծ վնաս է պատճառում նաև հովազը: Ձագերի վրա կարող են հարձակվել աղվեսը, խայտաքիսը և այլն: Համարվում են որսարդյունաբերական կենդանիներ, ունեն համեղ միս, եղջյուրներն օգտագործում են թեթև արդյունաբերության մեջ: Ապրում են մինչև 15 տարի:

Բծավոր եղջերու—*Cervus nippon* Temm. (նկ. 52): Բծավոր եղջերուն գեղեցիկ կենդանի է: Մարմնի երկարությունը 90—119 սմ է, բարձրությունը՝ 85—118, քաշը 93—143 կգ: Պոչը կարճ է, էգերը փոքր են արուններից: Արունները, իսկ հազվադեպ նաև էգերը, կրում են եղջյուրներ: Եղջյուրներն ունեն 3—4 ելուստներ, որոնցից մեկն ուղղված է դեպի առաջ, եղջյուրների լայնակի կտրվածքն ունի կլոր տեսք: Ձմռանը պարանոցի մազերն ավելի երկար են, քան մարմնինը: Մարմնի վերին մասն ունի գորշ մոխրագույն գունավորում՝ շիկակարմիր երանգով, որը պատած է ոչ մաքուր սպիտակավուն բծերով: Բծերը դասավորված են շարքերով և, երբեմն միանալով միմյանց, կազմում են սպիտակ երկայնակի շերտ:

1954—58 թվականներին Հայաստանի անտառատնտեսության գլխավոր վարչության և գիտությունների ակադեմիայի կենդանաբանության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ, հանրապետության որսարդյունաբերական կենդանիների կազմը համալրելու և ֆաունայի հարստացման նպատակով, Ուսուրական երկրամասից Երևան են բերվել 39 գլուխ ուսուրական բծավոր եղջերուներ, որոնք բաց են թողնվել Արարատի շրջանի Խոսրովի պետական արգելանոցում: Համարյա 10 տարի ընդմիջումից հետո, 1969 թ. մայիսին, նորից բերվել է 102 գլուխ ուսուրական եղջերու: Այդ կենդանիներից 51

գլուխ բաց է թողնված Հրազդանի շրջանի Արզաքանդ գյուղի, 25 գլուխ Գիլիջանի շրջանի Պարզ լճի, իսկ 26-ը՝ Հաղարծինի շրջակայքի անտառներում: Հետագայում՝ 1970 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին, բերվել են համապատասխանաբար 49—51 գլուխ (ընդամենը 100) բծավոր եղջերուներ, որոնք բաց են թողնվել դարձյալ Հրազդանի շրջանի Արզաքանդ գյուղի և Գիլիջանի շրջանի Հաղարծինի շրջակայքի անտառներում:

Վերը նշված շրջաններում կլիմայավարժեցված բծավոր եղջերուներն արագ հարմարվեցին տեղանքին ու կլիմայական պայմաններին և իրենց լավ են դգում: Գերադասում են ապրել անտառների այն մասերում, որտեղ կան բացատներ, մայրեր, առվակներ: Մնվում են տարբեր տեսակի խոտաբույսերով, ծառերի ու թփուտների տերևներով, դալար ճյուղերով: Համույթով օգտվում են արհեստական աղուտներից: Ամռանը արածում են առավոտյան և երեկոյան ժամերին, իսկ օրվա միջին ժամանակ թաքնվում են խիտ ծառերի ու թփուտների միջև, պաշտպանվելով միջատներից: Ձմռանը կերը հայթայթում են ձյան շերտի տակից: Լավ են դարգացած լսողությունը:

Կտղուցքը սկսվում է սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, իսկ երբեմն էլ ձգձգվում է: Այդ ժամանակաշրջանում արունները լինում են շափաղանց անհանգիստ, վարում են միայնակ կյանք: Ընտրելով անտառի խիտ մասերում խոնավ, խոնավ ցեխաջրի մեջ: Վաղ առավոտյան և երեկոյան, իսկ երբեմն էլ ցերեկը, սկսում են ուժգին բառաչել: Օրվա ընթացքում անվում են շատ քիչ, որից էլ նիհարում են: Արունները միմյանց հեռու հազվադեպ են պայքարում, իսկ այդպիսի դեպքում երբեմն ստանում են մարմնական վնասվածքներ: Կտղուցքին անհանգիստ են 3—4 և ավելի տարեկան արունները: Մեկ արուն կարող է ծածկել 10—20 էգի, բայց առահասարակ այդ թվը չի անցնում 5-ից: Հղիությունը տևում է 7,5 ամիս: Կլիմայավարժեցված բծավոր եղջերուների ծինն սկսվում է ամիս-հուլիս ամիսներին: Մնի շրջանում մայր եղջերուն անսնձնանում է հոտից և թաքնվում մի հարմարավետ տե-

ղում: Հիմնականում բծավոր եղջերուները ծնում են մեկ, իսկ հազավաղեպ՝ 2 ձագ: Նորածինը լինում է թույլ ու անօգնական: Սկզբնական շրջանում մնում է պառկած վիճակում, իսկ մայրն արածում է մոտակայքում: 10—20 օր հետո, ձագերն սկսում են արածել, բայց շարունակում են կաթով կերակրվել մինչև 5 ամսական հասակը: Ձագերը մորից չեն հեռանում մինչև գարուն, երբեմն էլ ավելի: Տասը ամսական հասակում արու ձագերի գլխի վրա եղջյուրների տեղում, նկատվում են փոքրիկ ուռուցքներ, որից հետո աճում են անելուստ եղջյուրներ, որոնք կրում են մեկ տարի (մինչև հաջորդ տարվա մայիս-հունիս ամիսները), իսկ դրանց ընկնելուց հետո աճում են առաջին ելուստներով եղջյուրները, որոնք կոչվում են առաջին պանտեր: Ամենամեծ եղջյուրներն ունենում են 10—12 տարեկան արուները: Հիմնականում հասունները իրենց եղջյուրները գցում են ապրիլի վերջին, մայիսին Մայիսի վերջին-հունիսին աճում են պանտերը, որոնք ոսկրանում և ազատվում են մաշկից սեպտեմբերին:

Կյանքի տևողությունը 21 տարի է: Հիմնական թշնամիներն են գայլը, հովազը, լուսանը, իսկ երբեմն էլ թափառական շները: Բծավոր եղջերուները տալիս են համեղ միս և կաշի, բայց հիմնականում թանկարժեք է համարվում սրան դալար շոսկրացած պանտերը, որից պատրաստում են դեղեր (պանտոկրին դեղը): Բծավոր եղջերուների պանտոկրինը համարվում է ավելի արժեքավոր, քան մյուս եղջերուներինը: Սրանց որսը խիստ արգելված է:

Ազնիվ եղջերու *Cervus elaphus* L. (Նկ. 53): Խոշոր կենդանի է: Մարմնի երկարությունը 185—240 սմ է, պոչինը՝ 8-10 բարձրությունը՝ 115—155, քաշը՝ 130—320 կգ: Եղջյուրներն ունեն 5 ելուստ, որոնցից 2-ն ուղղված է դեպի առաջ: Եղջյուրները լայնակի կտրվածքը կլոր է: Մարմնի վերին մասն ունի ավազամոխրագույնից մինչև դարչնագույն գունավորում, շիկա կարմիր երանգով: Գլխի գույնն ավելի բաց է մարմնից: Դնդր տակ, բերանի ու աչքերի շուրջը սպիտակավուն է: Պարանոց ու մեջքի միջին մասով անցնում է սև շերտ: Հասուն կենդանի

ներերը բծեր չունեն, իսկ ձագերի մոտ առաջին ամիսներին նկատվում են սպիտակ բծեր: Պոչի շրջանում «հայելին» մեծ է:

Հանրապետության որսարդյունաբերական ֆաունան հարստացնելու նպատակով, 1970 թ. հունիսին Հայաստան են բերվել 20 (7 արու, 13 էգ) գլուխ ազնիվ եղջերվի ձագեր: Սկզբնական շրջանում նրանք պահվել են Խոսրովի արգելանոցում, որտեղ կերակրվում էին թարմ կաթով և մասամբ էլ կանաչ խոտով և ծառերի ճյուղերով: 1971 թ. նրանց տեղափոխել են Դիլիջանի արգելանոց, որտեղ կլիմայավարժեցված կենդանիներն արագ հարմարվեցին տեղանքի պայմաններին: Վերջին տվյալների համաձայն նրանք բազմացել են:

Ամռան արածում են առավոտյան ու երեկոյան ժամերին: Ամպամած ու հով եղանակներին նրանց կարելի է հանդիպել ամբողջ օրվա ընթացքում: Ձմռանը կեր են հայթայթում ցեղեկվա ժամերին: Մնվում են տարբեր տեսակի խոտաբույսերով, ծառերի ու թփուտների տերևներով ու ճյուղերով, ձմռանը՝ ծառերի կեղևներով, չոր ճյուղերով և խոտաբույսերով, որ հայթայթում են ձյան տակից:

Կտղուցն սկսվում է աշնանը: Սեպտեմբերի սկզբին արուներն սկսում են բառաչել ոչ երկար, ցածր ձայնով: Սեպտեմբերի երկրորդ կեսին բառաչին մասնակցում են համարյա բոլոր արուները, որոնց ձայնն ուժեղ է ու երկարատև: Այդ ժամանակաշրջանում նրանց կարելի է լսել մի քանի կիլոմետր տարածությունից: Երբեմն կտղուցքը տեղի է ունենում հոկտեմբերի կեսին: Իսկ նույն ամսվա երկրորդ կեսին կտղուցքը դադարում է, բայց առանձին անհատներ կարող են բառաչել մինչև դեկտեմբեր-հունվար ամիսները: Արուների բառաչն օգնում է էգերին գտնել նրանց և հարեմներ կազմել: Հղիությունը տևում է 34—35 շաբաթ: Ծինը տեղի է ունենում մայիսի վերջին, հունիսի սկզբներին: Ծնում են հիմնականում մեկ, իսկ երբեմն էլ՝ 2 ձագ: Նորածինը լինում է թույլ և անօգնական: Առաջին երկու օրը մնում է պառկած վիճակում, միայն կանգնում են կաթով կերակրվելու ժամանակ: Հինգից յոթ օրական ձագերը գնում են մոր ետևից: Այդ շրջանում նրանք մնվում են կաթով 4—6 անգամ: Երկու շաբաթից հետո

վազվզում են ու թռչկոտում: Խոտով սնվում են մեկ ամսական հասակից:

Եղջյուրները գցելուց հետո անմիջապես սկսվում են նոր պանտերի աճը: Մեծամասնությամբ մոտ եղջյուրները վերջնականապես ձևավորվում են հուլիսի սկզբներին, իսկ ոսկրանում են կտղուցքից 3—4 շաբաթ առաջ:

Ազնիվ եղջերվի հիմնական թշնամիները հանդիսանում են գայլերը, հովազները, երբեմն էլ՝ լուսանը: Որսը խստիվ արգելված է:

Բեգոարյան այծ—*Capra aegagrus* Erxl. (նկ. 54): Ընտանի այծերից մեծ են: Մարմնի երկարությունը մինչև 150 սմ է, քաշը՝ 35—38 կգ և ավելին: Արուններն ու էգերն ունեն եղջյուրներ: Էգերի եղջյուրները փոքր են ու թերաճ, աղեղնաձև թեքված դեպի ետ և դեպի դուրս, արուններինը՝ ավելի մեծ են, առջևի մասը սուր է, որի վրա կան մի շարք դուրս ցցված բլթեր: Եղջյուրների լայնակի կտրվածքը տանձաձև է, կողքերից սեղմված: Պոչը կարճ է: Արունները դնչի տակ ունեն երկար մազերի փունջ՝ մորուք, որը հասնում է մինչև 20 սմ: Ամռանը մորթին ունի կարմրավուն կամ շիկակարմիր գունավորում՝ գորշադարչնագույն երանգով, ձմռանն ընդունում է բաց գորշամոխրագույն գունավորում: Պոչը և մորուքը սև են, պարանոցի ու մարմնի երկայնքով ձգվում է գորշադարչնավուն շերտ, իսկ կրծքի ու թիակների մոտից անցնող սև շերտը կարծես գրկում է պարանոցը օղակով:

Տարածված է Մեղրու, Ղափանի, Գորիսի, Միսիսների, Արարատի, Կիրովականի և Եղեգնաձորի շրջաններում: Ապրում են լեռնային վայրերում, ժայռերում, կիրճերում և այլ քարքարոտ տեղանքներում: Գերազատում են թփուտներով ծածկված, խիստ թեթևություն ունեցող սարալանջերը, իսկ երբեմն էլ դուրս են գալիս լեռնատափաստանային մարգագետինները: Սնվում են թփուտների տերևներով ու դալար ճյուղերով, տարբեր տեսակի խոտաբույսերով: Երբեմն լիզում են կրաքարերը և կավահողերը, որոնց մեջ կան մեծ քանակությամբ նատրիումի և կալցիումի աղեր: Ամռանը հիմնականում արածում են առավոտյան և երեկոյան ժամերին, իսկ

օրվա շոգ ժամանակ թաքնվում են քարերի, ժայռերի, ծառերի ու թփուտների ստվերներում կամ քարանձավներում: Մեծ վարպետությամբ վազում են կամ փախչում հետապնդող թշնամուց նեղ, դժվար անցանելի ապառաժների վրայով ու թեթևություններով: Սրանց մոտ շատ լավ զարգացած է հոտառությունը, լսողությունը և տեսողությունը:

Կտղուցքն սկսվում է նոյեմբերին և շարունակվում է երկու շաբաթ: Կտղուցքի ժամանակ արուններն ու էգերը միասին են լինում, արունների մեջ տեղի է ունենում կատաղի պայքար: Հղիությունը տևում է հինգ ամիս: Ծնի շրջանում էգերը հեռանում են ու հարմարավետ թաքստոցում ծնում մեկից երկու, հազվադեպ՝ երեք ձագ: Նորածինը երկու երեք օր մնում է անօգնական վիճակում, ամբողջ օրը պառկում է, իսկ հետո գնում է մոր ետևից: Մորից հեռանում է 7—12 ամսական հասակում: Ձագերը սեռահասուն են դառնում երկու տարեկանում, իսկ երիտասարդ արունները մասնակցում են բազմացմանը 3—4 տարեկան հասակում: Հիմնականում տարվա մեծ մասը ման են գալիս 3—7 անհատ միասին, իսկ աշնանը և ձմռանը կազմում են մեծ հոտեր, կախված տվյալ վայրի նրանց քանակից:

Կյանքի տևողությունը 10—12 տարի է: Սրանց թշնամիներն են գայլը, հովազը, լուսանը: Վայրի այծերի ապրելատեղի դժվարության պատճառով նշված կենդանիները էական վնաս չեն կարող պատճառել նրանց: Լուսանը թաքնվելով վայրի այծերի կողմից օգտագործվող արահետներում, մեծ անհանգստություն է պատճառում վերջիններին: Բեգոարյան այծն ընտանի այծերի նախահայրերից մեկն է: Որսը խիստ արգելված է:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

Մուֆլոն կամ վայրի ոչխար—*Ovis orientalis* Gm. (նկ. 55): Մարմնի երկարությունը 121—147 սմ է, պոչինը՝ 13—15, քաշը՝ 46—75 կգ: Մարմինն ունի գեղեցիկ կառուցվածք: Արունների եղջյուրները երկար են ու հաստ, իսկ արտաքին ձևը խիստ փոփոխական է՝ աղեղնաձև ծայրերը թեքված են ետ և ունեն խիստ չաճաճ տեսք, երբեմն էլ ուղղված են վեր և դուրս:

էգերն առհասարակ ունեն ոչ մեծ աղեղնաձև թեքությամբ եղջուրներ, իսկ որոշ անհատների մոտ այն բացակայում է: Արուններն ունեն մորուք: Մարմնի վերին մասն ունի կարմրադարչնավուն, իսկ ձմռանը դեղնաշիկակարմրավուն գունավորում՝ դարչնագույն երանգով: Մեջքի վրա սև շերտ չունի: Որովայնն սպիտակագույն է: Ճակատը մուգ է:

Տարածված է Ազիգբեկովի, Արարատի, Մեղրու շրջաններում, ինչպես նաև Ուրցի լեռնաշղթայում: Ձմռան ամիսներին նրանց կարելի է հանդիպել Արտաշատի շրջանի բարձր սարալանջերին, ինչպես նաև Խոսրովի արգելանոցում: Ի տարբերություն վայրի այծերի, վայրի ոչխարներն ապրում են բաց, լեռնային տափաստաններում, հարթ սարալանջերում, ընդգրկելով բավականին մեծ տարածություններ: Մեր հանրապետությունում վերը նշված տեղանքի խիստ սահմանափակության հետևանքով նրանք ստիպված պատսպարվում են նաև ժայռոտ լեռներում ու խորը ձորերում: Մնվում են բազմատեսակ խոտաբույսերով, ծառերի ու թփուտների տերևներով և բարակ ճյուղերով: Ամռանն ակտիվ գործում են առավտայան և երեկոյան ժամերին, իսկ երբեմն էլ, որոշ ընդհատումներով, արածում են գիշերները: Օրվա շոգ ժամերին թաքնվում են ժայռերի, քարերի, ծառերի ու թփուտների ստվերում, իսկ բարձրադիր վայրերում ուղղակի պառկում են թեք սարալանջերին կամ այդ վայրերում գտնվող քարակոյտերում: Աշնանը և ձմռանը կազմում են մեծ հոտեր, կախված տվյալ վայրում նրանց գլխաքանակից: Երբեմն կատարում են մեծ տեղաշարժեր: Կտղուցքն սկսվում է նոյեմբերի երկրորդ կեսից մինչև դեկտեմբեր, որի ժամանակ մեծ հոտերը մասնատվում և կազմում են փոքր խմբեր՝ 1—3 արուններ և նույնքան էլ էգեր: Այդ շրջանում արունների միջև տեղի է ունենում պայքար, որը սուր բնույթ չի կրում: Հղիությունը տևում է հինգ ամսից ավելի: Ձագերը, որոնց թիվը հասնում է մինչև երեքի, ծնվում են գարնանը: Էգերը ծնից առաջ անշատվում են խմբից և մեկուսանում քարերի ճեղքերում, թփուտների տակ և այլն, որտեղ ծնում են և ոտքի կանգնեցնում իրենց ձագերին: Մի քանի շաբաթ հետո մայրերն իրենց

ձագերի հետ կազմում են խմբեր: Ձագերը ծնվում են անօգնական և առաջին օրերում մնում են պառկած վիճակում: Մայրն արածում է շրջակայքում, իսկ կերակրում է կաթով առավոտյան և երեկոյան ժամերին: Չորս օր հետո նրանք քայլում են մոր հետևից: Բուսական կերով սնվում են մեկ ամսական հասակից, իսկ կաթով կերակրվում են մինչև ամսավա վերջը, երբեմն ավելի երկար: Կտղուցքի շրջանից հետո ձագերը նորից միանում են մայրերին մինչև նոր ձագերի երևան գալը, երբեմն էլ մինչև աշուն: Լրիվ հասունանում են երեք տարեկան հասակից: Եղջուրներն աճում են ձագերի ծնվելուց քիչ հետո և շարունակում են աճել ամբողջ կյանքի ընթացքում: Նրանց ինտենսիվ աճը տեղի է ունենում առաջին երկու տարում, որից հետո աճը դանդաղում է: Մազափոխությունը տեղի է ունենում տարին մեկ անգամ՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին և վերջանում է հուլիսի վերջին:

Կյանքի տևողությունը 12—13 տարի է: Սրանց թշնամիները հիմնականում գայլերն են: Մուֆլոնների միակ փրկությունը փախուստն է: Նրանք վազում են շատ արագ՝ ժամում 60 կմ, իսկ գայլերը վազում են ժամում 45 կմ արագությամբ: Հիմնականում զոհվում են ձմռանը, երբ ձյան շերտը հաստ է: Սրանց վնասում է նաև հովազը:

Մուֆլոնները հանդիսանում են ընտանի ոչխարների նախահայրերից մեկը:

Գլխաքանակի անկման պատճառով, որսը խիստ արգելված է:

Գրանցված է Հայկական ՍՍՀ Կարմիր գրքում:

ՈՐՈՇԻՉ ԱՂՅՈՒՍԱԿ

ՈՐՈՇԻՉ ԱՂՅՈՒՍԱԿԻՑ ՕԳՏՎԵԼՈՒ ԿՍՐԳԸ

Կենդանին որոշել նշանակում է գտնել նրա անունը կամ պարզել նրա պատկանելությունը այս կամ այն տեսակին: Կենդանու տեսակը որոշելու համար պետք է ձեռքի տակ ունենալ նրա սեռահասուն անհատը կամ լցամորթիկը (ТУШКА), հակառակ դեպքում մորթին գանգի հետ միասին: (Որոշելում չեն նշվում երիտասարդ կենդանիների հատկանիշները): Յուրաքանչյուր տեսակ բնութագրվում է մեկ կամ մի քանի, միայն նրան հատուկ հատկանիշներով: Որոշելում այդ հատկանիշները խմբավորվել են այսպես կոչված «որոշիչ աղյուսակներում», որոնց օգնությամբ հնարավոր է հաջորդաբար որոշել Հայաստանում տարածված կաթնասուն կենդանիների կարգը, այնուհետև ընտանիքը և սեռը:

Որոշ կենդանիների, ինչպիսիք են՝ շղիկները, սրբնչակները, դաշտամկները, տեսակների որոշիչ աղյուսակը կաղմելու համար անհրաժեշտ է կատարել մանրակրկիտ չափումներ, որոնք պահանջում են նեղ մասնագիտական մոտեցում: Դրա համար էլ եթե միևնույն կարգը, ընտանիքը կամ սեռն ընդգրկում է մեկ կամ մի քանի տեսակներ, ապա այստեղ էլ նշվում է այդ տեսակների անվանումը, իսկ նշված էջում նկարագրվում է տվյալ տեսակի բնութագիրը:

Որոշիչ աղյուսակները կազմված են այնպես, որ որոշողին առաջարկվում է ընտրել հակադիր, միմյանց ժխտող, երկու համարակալված 1(2) հատկանիշների խմբերից մեկը՝ թեզը կամ անտիթեզը: Եթե թեզի (1) հատկանիշները չեն համապատասխանում կենդանուն, այդ դեպքում պիտի համապատասխանի մյուսը՝ անտիթեզը (2): Այստեղ մենք սկզբից կգտնենք կարգի անունը կամ այն համարը, որով պետք է շարունակել որոշումը: Օրինակ. ենթադրենք մեր ձեռքի տակ

ունենք սրբնչակ, բայց չգիտենք ինչ կենդանի է: Սկզբում պետք է որոշենք, թե ո՞ր կարգին է պատկանում սրբնչակն ըստ կարգերի որոշիչ աղյուսակի: Այստեղ 1 համարի տակ գրված է հետևյալ թեզը. «Առջևի վերջավորությունները ձևափոխվել են թևերի...» և այլն: Դրանից անմիջապես հետո 2 համարի տակ տրված է անտիթեզը. «Առջևի վերջավորությունները չեն ձևափոխվել թևերի...» և այլն: Թե՛ թեզը և թե՛ անտիթեզը ուշադրությամբ կարդում ենք մինչև վերջ և այնտեղ նշված հատկանիշները համեմատում ենք մեր կենդանու հատկանիշների հետ: Տեսնում ենք, որ համապատասխանում է անտիթեզը: Այդ դեպքում շարունակում ենք կարգալ հաջորդ համարի՝ 3-ի տակ գրված հատկանիշները, տեսնում ենք, որ այդ հատկանիշները նույնպես համապատասխանում են մեր կենդանուն: Կարդում ենք հաջորդ թեզը՝ 4-ը ու որոշում, որ մեր կենդանին պատկանում է միջատակերների կարգին: Դրանից հետո որոշիչի մյուս թեզը չենք կարդում: Եթե կարգն ընդգրկում է մի ընտանիք, մեկ սեռ, ապա այստեղ էլ նշվում է տեսակի անունը և այն էջը, որտեղ նկարագրված է տվյալ տեսակը, իսկ եթե տեսակը նշված չէ, ապա կարգի մեջ մտնում են մի քանի ընտանիքներ, ուստի պետք է որոշել ընտանիքը, օգտվելով ընտանիքների որոշիչ աղյուսակից: Որոշումը պետք է կատարել այնպես, ինչպես որ որոշեցինք մինչ այդ նրա կարգը՝ կարգալ թեզը և անտիթեզը ու համեմատելով կենդանու հետ որոշել ընտանիքը՝ սրբնչակներ: Եթե առհասարակ ընտանիքն ընդգրկում է մեկ սեռ, ապա այստեղ էլ նշվում են տեսակների անունը, իսկ եթե ընտանիքն ընդգրկում է մեկից ավելի սեռ, ապա պետք է անցնել սեռերի որոշիչ աղյուսակին: Այստեղ նույնպես, որոշիչից պետք է օգտվել այնպես, ինչպես նախորդներից: Սեռերի որոշիչ աղյուսակում նշվում է, թե այդ սեռից քանի տեսակ սրբնչակներ են հանդիպում, որոնց դիմաց գրված է տեսակի նկարագրման էջը:

Նկարագրված այս եղանակով բավական հեշտ է որոշել Հայաստանում տարածված կաթնասուն կենդանիների տեսակները:

Մարմնի երկարությունը (մարմինը՝ գլխի հետ միասին) —

1. Փոքրիկ կաթնասունների չափումը կատարվում է քթի ծայրից մինչև ետանցքը: Չափման համար կենդանին դնում են մեջքի վրա, ողնաշարն ուղղում: Չափումը կատարում են շափակարկինով կամ քանոնով: 2. Խոշոր կենդանիների այլ նույն չափումը կատարում են մեջքի կողմից, ողնաշարի թեթևություններով՝ թելով կամ ժապավենով:

Պոչի երկարությունը — հետանցքից մինչև պոչի ծայրը, առանց ծայրամասի մազերի:

Ետին քաքի երկարությունը — կրունկի ետին մասից մինչև ամենաերկար մատի ծայրը, առանց ճանկի: Չափումը կատարվում է մանր կաթնասուններին՝ շափակարկինով, խոշորներին՝ ժապավենով:

Ականջախեցու երկարությունը (կամ բարձրությունը) — Ականջի հիմքից մինչև ծայրը, առանց ծայրամասի մազերի, եթե ականջի կտրվածքը (դրսի և ներսի մասերի միացման տեղը) չի համապատասխանում նրա հիմքի մասին (նապաստակներ, սմբակավորներ), ապա ականջը չափում են հիմքից մինչև ծայրը՝ նրա ետին մասով:

Կաթնասունների կարգերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Առջևի վերջավորությունները ձևափոխվել են թևերի: Առջևի վերջավորությունների մատները, բացառությամբ առաջինից, համեմատաբար երկար են և ծառայում են հենարան թռիչքաթաղանթի համար. Չղջիկներ — Chiroptera (էջ 24):

2(1) Առջևի վերջավորությունները չեն ձևափոխվել թևերի: Թռիչքաթաղանթը բացակայում է 3:

3(10) Մատներն ունեն ճանկեր 4:

4(5) Դնչի ծայրը ձգված է, շարժուն կնճիթի ձև ունի. Միջատակերներ — Insectivora (էջ 14):

5(4) Դնչի ծայրում կնճիթը բացակայում է 5:

6(9) Ժանիքները բացակայում են: Կտրիչները թեք են, ծայրերը սուր: Կտրիչների և սեղանատամների միջև գոյություն ունի անատամ տարածություն (դիաստեմա, նկ. 56) 7:

7(8) Կտրիչները վերին և ստորին ծնոտում մեկ զույգ են. Կրծողներ — Rodentia (էջ 40):

8(7) Կտրիչները վերին ծնոտում երկու զույգ են՝ դասավորված մեկը մյուսի հետևում. Նապաստակամաններ — Lagomorpha (էջ 36):

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ եվրոպական նապաստակ — Lepus europaeus Pall. (էջ 36):

9(6) Ժանիքներ ունեն, որոնք իրենց չափերով մեծ են կտրիչներից:

Կտրիչները թեք չեն: Կտրիչների և սեղանատամների միջև անատամ տարածությունը (դիաստեմա) բացակայում է, իսկ եթե կա, ապա այն երկար չէ կտրիչ ատամնաշարի երկարությունից (նկ. 57). Վիշապիչներ — Carnivora (էջ 66):

10(3) Մատների վրա ճանկերը բացակայում են: Միջին երկու մատները կրում են սմբակներ. երկամբակավորներ — Artiodactyla (էջ 96):

Միջատակերների կարգի բնաանիքների որոշիչ աղյուսակ

1(2) Մարմինը ծածկված է սրածայր փշերով. Ողնիներ — Erinaceidae (էջ 15):

2(1) Մարմինը ծածկված է փափուկ մազերով 3:

3(4) Արտաքին ականջը բացակայում է: Թաթերը լայն են, ակերը շուտ եկած դեպի դուրս: Ճանկերը տափակ են. Խլուրդ — Talpidae

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ Փոֆր խլուրդ — T. Coeca Savi. (էջ 18):

4(3) Արտաքին ականջ ունեն: Թաթերը լայն չեն, ամբողջում չի եկած դեպի դուրս: Ճանկերը սեղմված են կողքերից. Սրբնչակներ—Soricidae (էջ 20):

Չղջիկների կարգի բնաանիքի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Դնչի ծայրին, թթանցքների շուրջը գոյություն ունեն մերկ կաշվի բարդ գոյացություններ (նկ. 8): Կոպելոկը (նկ. 58) բացակայում է. Պայտաֆիք շղջիկներ—Rhinolophidae

Հանդիպում է շորս տեսակ.

1. Փոքր պայտաքիթ—Rh. Hipposideros Bach. (էջ 26):
2. Հարավային պայտաքիթ—Rh. Euryale Blas. (էջ 27):
3. Մեհելիի պայտաքիթ—Rh. Mehelyi Matsch. (էջ 27):
4. Մեծ պայտաքիթ—Rh. Ferrumequlnum Schreb. (էջ 27):

2(1) Դնչի ծայրին, թթանցքի շուրջը բացակայում են մերկ կաշվի բարդ գոյացությունները: Կոպելոկը զարգացած է. Սովորական կամ հարթաֆիք շղջիկներ—Vespertilionidae (էջ 120):

Կրծողների կարգի բնաանիքների որոշիչ աղյուսակ

1(2) Մեջքը ծածկված է երկար փշերով (նկ. 19). Վայրենակերպեր—Hystricidae
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ հնդկական վայրենակերպ—H. Leucura Syk. (էջ 45):

2(1) Մեջքը ծածկված է մաղերով 3:

3(4) Աչքեր չունեն (դրանք գտնվում են մաշկի տակ). Կուրամկներ—Spalacidae
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ լեռնային կուրամուկ—S. Leucodon Nordm. (էջ 51):

4(3) Աչքեր ունեն (երբեմն շատ փոքրիկ) 5:

5(6) Վերին ծնոտում ունեն 5 սեղանատամներ, ստորինում՝ 4, Իսկ եթե 4/4 են, ապա մարմնի կողքի և որովայնի գույնը դեղնաշիկակարմրավուն է. Սկյուռներ—Sciuridae

6(5) Սեղանատամները 5—4-ից պակաս են: Մարմնի կողքի և որովայնի գույնը այլ է 7:

7(10) Սեղանատամները 4/4 են 8:

8(9) Մարմնի երկարությունը 50սմ-ից ավելի է: Պոչը ծածկված է նոսր մաղերով: Ետին թաթերի մատների արանքում ունեն լողաթաղանթներ. Կուղբեր—Myocastoridae
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ նահնային կուղբ կամ նուտրիա—M. Coypus Moll. (էջ 46):

9(8) Մարմնի երկարությունը 50 սմ-ից կարճ է: Պոչը բրդոտ: Ետին թաթերը լողաթաղանթներ չունեն. Քնամկներ—Myoxidae

10(7) Սեղանատամները 3/3 են 11:

11(12) Ետին վերջավորությունները մոտավորապես 4 անգամ երկար են առջևի վերջավորություններից. նագարամկներ—Dipodidae

12(11) Ետին վերջավորությունների երկարությունը 2-2,5 անգամ ավելի չեն առջևիինից 13:

13(14) Վերին ծնոտի առջևի 2 սեղանատամների ծամող մակերեսը թմբկավոր է, թմբուկները դասավորված են երկայնակի՝ 3 շարքով (նկ. 59, 1, 2), որոնք մաշվելուց հետո ընդունում են ընդլայնակի եռաթև տեսք. Մկնամմաններ—Muridae

14(13) Վերին ծնոտի առջևի երկու սեղանատամների ծամող մակերեսները թմբկավոր կամ հարթ են: Առաջին դեպքում թմբուկները դասավորված են երկայնակի՝ երկու շարքով և մաշվելուց հետո ընդունում են ատամնավոր պատկեր (նկ. 60): Երկրորդ դեպքում, ծամող մակերեսը կազմված է մեկը մյուսին հաջորդող կամ հակադիր կողմերով դասավորված եռանկյունաձև օղակներից (նկ. 61 ա, բ). Համստերանմաններ—Cricetidae

Գիշատիչների կարգի բնաանիքների որոշիչ աղյուսակ

1(4) Ետին թաթի մատները չորսն են 2:

2(3) Գլուխը երկարավուն է: Պոչի վրա մաղերը դասավորված են անհավասարաչափ: Նրա հիմքի մոտ ավելի կարճ են, քան միջին մասում, որի հետևանքով պոչի հիմքի մասն ավելի բարակ է թվում: Քթանցքերը շրջապատված են մերկ

կաշվի շերտով: Ճանկերը բուժ են, թեթևակի կլորացած. Ծներ—Canidae

3(2) Գլուխը կլորավուն է: Պոչի վրա մազերը դասավորված են հավասարաչափ: Քթանցքերը շրջապատված են մազերով, ճանկերը սուր են, խիստ կլորացած. Կատուներ—Felidae

Հանդիպում է վեց տեսակ.

1. վայրի կառու—F. Silvestris Schreb. (էջ 83):
2. ապփաստանային կառու—F. Lybica Forst. (էջ 84):
3. լուսան—F. Lynx L. (էջ 87):
4. եղեգնակառու—F. Chaus Güld. (էջ 85):
5. մանուլ—F. Manul Pall. (էջ 89):
6. հովազ—F. Pardus L. (էջ 90):

4(1) Ետին թաթի մատները հինգն են . . . 5:

5(6) Մարմնի երկարությունը մինչև մեկ մետր է, պոչը երկար է ոտնաթաթից և մարմնի մազերից անշատ, լավ արտահայտված է. Կապիսներ—Mustelidae

6(5) Մարմնի երկարությունը 1,5—2 մետր է: Պոչը կարճ է ոտնաթաթից և այն թաքնված է մարմնի մազերի մեջ. Առջեր—Ursidae

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ գորշ առջ—U. Arctos L. (էջ 73):

Երկամբակավորների կարգի ընտանիքների որոշիչ աղյուսակ

1(2) Դուռնը ձգված է, կոնաձև, մերկ կնճթածայրի վրա բացվում են քթանցքները: Վերին ժանիքները դուրս են գալիս շրթունքի տակից և թեքվում դեպի վեր: Մարմինը պատած է խողամազերով. Խոզեր—Suidae

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ վայրի խոզ կամ վարազ—S. Scrofa L. (էջ 97):

2(1) Դուռնը կոնաձև չէ: Մարմինը խողամազերով պատած չէ 3:

3(4) Եղջյուրները, եթե ունեն, ճյուղավորված են: Նախագարշապարի արտաքին մասում կան գեղձեր, որոնք աչքի

են ընկնում նրանց վրա առաջացած բարձրիկներով կամ մազերի փնջով. Եղջերուներ—Cervidae

4(3) Եղջյուրները, եթե ունեն, ճյուղավորված են: Նախագարշապարի գեղձերը բացակայում են. Սնամեջ եղջերավորներ—Bovidae

Ոգնիների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Ականջները թեքված դեպի առաջ, հասնում են մինչև աչքի ետին ծայրը: Մարմնի կողքերը և որովայնը ծածկված են խողամազերով: Փշերի վրա հազիվ նկատելի երկայնակի ակոսիկներ կան. Սովորական ոգնի—Erinaceus Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ սովորական ոգնի—E. Europaeus L. (էջ 15):

2(1) Ականջները թեքված դեպի առաջ՝ հասնում են աչքի առջևի ծայրին և նույնիսկ անցնում նրանից: Մարմնի կողքերն ու որովայնը ծածկված են նուրբ մազերով: Փշերն ունեն լավ արտահայտված երկայնակի ակոսիկներ. Լայնականջ ոգնի—Hemiechinus Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ լայնականջ ոգնի—H. Auritus Gm. (էջ 17):

Սրբնչակների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(4) Պոչը ծածկված է կարճ մազերով, իսկ եթե կան երկար մազեր, ապա նրանք դասավորված են պոչի ստորին մասում՝ ժապավենաձև (նկ. 62ա): Փոքրիկ ականջները հազիվ են երևում մազերի տակից 2:

2(3) Պոչը ծածկված է միայն կարճ ու կոշտ մազերով (նկ. 6բ).

Կորչատամ սրբնչակներ—Sorex

Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. սովորական կորչատամ սրբնչակ—S. Araneus L. (էջ 20):

2. փոքր կորչատամ սրբնչակ—S. minutus L. (էջ 21):

3(2) Պոչը վերևից ու կողքերից ծածկված է կարճ մազերով, իսկ նրա ստորին մասում կան ժապավենաձև երկար մազեր (նկ. 62ա). Կուտոռա—Neomys

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ սովորական կուտորա—N. Fodiens Penn. (էջ 22):

4(1) Պոչը ծածկված է կարճ մազերով, որոնց արանքում դասավորված են նոսր, երկար խողամազեր (նկ. 62գ): Ականջները բավական դուրս են ցցված մազերի տակից 5:

5(6) Մարմնի երկարությունը մինչև 5 սմ է. Պստլիկ սպիտակատամ—Suncus

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ պստլիկ սպիտակատամ սրբնչակ—S. Etruscus Sav. (էջ 22):

6(5) Մարմնի երկարությունը 5 սմ-ից ավելին է. Սպիտակատամ սրբնչակներ—Crocidura

Հանդիպում է չորս տեսակ.

1. փոքր սպիտակատամ սրբնչակ—C. Suaveolens Pall. (էջ 23):

2. սպիտակափոր սպիտակատամ սրբնչակ—C. Leucodon Herm. (էջ 23):

3. կովկասյան կամ երկարագի սպիտակատամ սրբնչակ—C. Güldenstaedti Pall. (էջ 24):

4. հայկական սպիտակատամ սրբնչակ—C. Armeniaeca Gureev (էջ 24):

Սովորական կամ հարթափիչ շղջիկների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Ականջների ներքին եզրերը հիմքային մասում միացած են իրար: Դնչի մաշկը, սկսած քթից մինչև աչքերը, զուրկ է մազերից (նկ. 9). Լայնականներ—Barbastella Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ ասիական լայնականը շղջիկ—B. Darjelingensis Dobs. (էջ 31):

2(1) Ականջներն իրարից անջատ են: Քթի և աչքերի միջև եղած անմազ տարածությունը բացակայում է 3:

3(6) Ականջները երկար և լայն են, ականջի երկարությունը հավասար կամ մեծ է նախաբազկի կեսից 4:

4(5) Ականջների ներքին եզրերից միմյանց ձգվում են

ու մեծ մաշկային ելուստներ (նկ. 8): Ականջների երկարությունը 3 սմ-ից ավելի է. Ականջավորներ—Plecotus Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ լայնականը շղջիկ—P. Auritus L. (էջ 30):

5(4) Ականջների ներքին եզրերում մաշկային ելուստները բացակայում են (նկ. 7): Ականջների երկարությունը 3 սմ-ից պակաս է. Գիշերայիններ—Myotis Հանդիպում է չորս տեսակ.

1. սրականը գիշերային շղջիկ—M. Oxygnathus Mont. (էջ 28):

2. նատերերի գիշերային շղջիկ—M. Natereri Kuhl. (էջ 28):

3. եռագույն գիշերային շղջիկ—M. Emarginatus Geoffr. (էջ 29):

4. բեղու գիշերային շղջիկ—M. Mystacinus Kuhl. (էջ 29):

6(3) Ականջի երկարությունը նախաբազկի կեսից կարճ է 7:

7(8) Թևը ծալելու դեպքում, ծայրը թեքվում է դեպի ներս (նկ. 63). Երկարաթևեր—Miniopterus Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ սովորական երկարաթև շղջիկ—M. Schreibersi Kuhl. (էջ 34):

8(7) Թևը ծալելու դեպքում, ծայրը չի թեքվում դեպի ներս 9:

9(10) Թևաթաղանթի տակը ծածկված է մազերով, որը նեղ ու նոսր շերտով ձգվում է նախաբազկի երկարությամբ (նկ. 58). Իրիկնայիններ—Nyctalus

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ շիկակարմիր իրիկնային շղջիկ—N. Noctula Schreb. (էջ 31):

10(9) Թևաթաղանթի տակը զուրկ է մազերից . . . 11:

11(12) Միջազգրային թաղանթը ընդգրկում է ամբողջ պոչը, իսկ երբեմն էլ պոչի ծայրը դուրս է մնում 1,0—2,5 մմ: էպիբլեման լավ է զարգացած և ունի լայնակի միջնորմ (նկ. 64). Նտոպիրներ—Pipistrellus

Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. գաճաճ չղջիկ—P. Pipistrellus Schreb. (էջ 32):

2. միջերկրածովյան չղջիկ—P. Kuhlī Natt. (էջ 33):

12(11) Պոչի ծայրը 4—7 մմ դուրս է մնում միջազգրային թաղանթից (նկ. 64): էպիբրեման զարգացած չէ և չունի լայնակի միջնորմ կամ այն առհասարակ բացակայում է 13:

13(14) Մեջքը երկգույն է, էպիբրեման լավ է զարգացած և ունի ընդլայնակի միջնորմ (նկ. 65ա): Ականջի ետին եզրի ներքևի մասը լայն է ու կլորացած և թեքվում է դեպի դուրս (նկ. 66ա):

14(13) Մեջքը միագույն է, իսկ եթե երկրագույն է, ապա էպիբրեման համարյա զարգացած չէ և չունի ընդլայնակի միջնորմ (նկ. 65բ): Ականջի ետին եզրի ներքևի մասը լայնացած չէ և չի թեքվում դեպի դուրս (նկ. 66բ). Մշկաչղջիկներ—Eptesicus

Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. ուշաթռիչք մշկաչղջիկ—E. Serotinus Schreb. (էջ 33):

2. օգնևի մշկաչղջիկ—E. Ognevi Bobr. (էջ 34):

Սկնանմանների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Մարմնի երկարությունը 150 մմ-ից ավելի է: Պոչը մարմնի երկու երրորդից երկար է: Ետին ոտնաթաթի ներսի կողտուկը ձգված է առջևից դեպի ետ, իսկ հաճախ ունի ստորակետի ձև (նկ. 67). Առնետներ—Rattus
Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. մոխրագույն առնետ կամ պայուկ—R. Norvegicus Berk. (էջ 52):

2. սև առնետ—R. Rattus L. (էջ 53):

2(1) Մարմնի երկարությունը 150 մմ-ից կարճ է 3:

3(4) Վերին կտրիչները ետին մասում ունեն կտրվածք, որը պարզ երևում է կողքից դիտելիս (նկ. 68բ). Մկներ—Mus
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ աճային մուկ—M. Musculus L. (էջ 53):

4(3) Վերին կտրիչների ետին մասում եղած կտրվածքը բացակայում է (նկ. 68ա). Անտառային մուկ—Apodemus
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ սովորական անտառային մուկ—A. Sylvaticus L. (էջ 54):

Սկյուռների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Մարմնի երկարությունը մինչև 29 սմ է, պոչինը՝ 21,5: Պոչը ծածկված է խիտ երկար մազերով, որը ստորին մասում ունի երկկողմանի սանրվածք: Ականջները երկար են. Մեջքը գորշադեղնագույն կամ գորշագույն է, որովայնը՝ դեղնակարմրահեր. Սկյուռ—Sciurus
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ պարսկական սկյուռ—S. Persicus Erxl. (էջ 42):

2(1) Մարմնի չափերը փոքր են: Պոչի երկարությունը մարմնի կեսից պակաս է: Պոչի մազերը երկար են, առանց սանրվածքի: Ականջները կարճ են և դուրս չեն գալիս մազերի տակից: Մարմինը դեղնագույն է. Գետնասկյուռ—Citellus
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ եվրոպական գետնասկյուռ—C. Citellus L. (էջ 44):

Քնամուկների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Գլխի վրայի սև շերտն անցնում է դնչի կողքերով, սկսած քթից աչքի վրայով դեպի ականջը (նկ. 69). Անտառային ֆնամուկ—Dyromys
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ անտառային ֆնամուկ—D. Nitedula Pali. (էջ 49):

2(1) Դնչի կողքերի սև շերտը բացակայում է. Քնամուկ—Glis
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ մեծ ֆնամուկ կամ շիկառնետ—G. Glis L. (էջ 48):

Ճագարամկների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Մարմնի երկարությունը մինչև 8 սմ է: Դունչը սուր է: Պոչը ծածկված է կարճ, հավասար, նոսր մազերով: Մեջքը գորշագույն է: Մկնիկ—Sicista

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ կովկասյան մկնիկ—S. Caucasica Vinogr. (էջ 50):

2(1) Մարմնի երկարությունը 8 սմ-ից ավելի է: Դունչը բութ է: Քիթը տափակ: Պոչը վերջանում է սև ու սպիտակ, երկար մազերի փնջով, որն ստորին կողմից ունի երկկողմանի սանրվածք (նկ. 70ա, բ): Մեջքը մոխրագույն է, դեղնավուն երանգով. Ճագարամկներ—Allactaga

Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. փոքրասիական լեռնային ճագարամուկ—A. Williamsi Thom (էջ 50):

2. փոքր ճագարամուկ—A. Elater Licht. (էջ 50):

ՀԱՄՍՏԵՐԱՆՄԱՆՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔ

Համստերամանների ընտանիքը բաժանվում է 3 ենթաընտանիքի:

1. Համստերների ենթաընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Մարմնի կողքերին, առջևի թաթերի մոտ ունեն մեկական սպիտակ բծեր, որոնք անջատված են միմյանցից սև շերտով: Պոչը կարճ է (նկ. 71բ): Մարմնի երկարությունը 13 սմ-ից ավելի է: Մեջքը գորշահարդագույն է. Համստեր—Mesocricetus

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ փոքրասիական համստեր—M. Brandti Nehr. (էջ 56):

2(1) Մարմնի կողքերին չունի սպիտակ բծեր: Պոչը երկար է (նկ. 70ա): Մարմնի երկարությունը մինչև 13 սմ է: Մեջքը մոխրագույն է. Մոխրագույն համստերիկ—Cricetulus

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ մոխրագույն համստերիկ—C. Migratorius Pall. (էջ 55):

2. Դաշտամկների ենթաընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Վերին կտրիչները բերանի խոռոչից դուրս են ցցված և ուղղված են դեպի առաջ: Ետին թաթի նրբանը զուրկ է մազային ծածկույթից: Ականջ չունի, իսկ եթե կա, ապա այն արտահայտվում է մաշկային ծալվածքի ձևով. Կուրամրկներ—Ellobius

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ լեռնային կուրամկնիկ—E. Lutenscens Thom. (էջ 61):

2(1) Վերին կտրիչները բերանի խոռոչից դուրս չեն ցցված, ետին թաթի նրբանը ծածկված է մազային ծածկույթով: Ականջ չունի 3:

3(4) Մարմնի երկարությունը 15 սմ-ից ավելի է: Ետին թաթի երկարությունը 3 սմ-ից ավելի է. Զրամուկ—Arvicola

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ ջրամուկ—A. Terrestri L. (էջ 62):

4(3) Մարմնի երկարությունը մինչև 15 սմ է, ետին թաթի երկարությունը՝ մինչև 3 սմ. Մոխրագույն դաշտամուկ—Microtus

Հանդիպում է հինգ տեսակ.

1. սովորական դաշտամուկ—M. Arvalis Pall. (էջ 62):

2. հասարակական դաշտամուկ—M. Socialis Pall. (էջ 63):

3. սարահարթային դաշտամուկ—M. Güntheri Danf et Alst. (էջ 64):

4. թփուտային դաշտամուկ—M. Majori Thom. (էջ 65):

5. ձյան դաշտամուկ—N. Nivalis Mart. (էջ 65):

3. Ավազամկների ենթաընտանիքի բնութագիրը (Meriones)

Միջին չափի կենդանիներ են, արտաքինով նման առնետներին: Դունչը սուր է, աչքերը՝ մեծ: Ականջները լավ են դար-

գացած: Ետին վերջավորությունները երկար են առջևիններից: Պոչը երկար է, ծածկված կարճ մազերով, որը վերջանում է երկար մազերի փնջով: Մեջքը միագույն է, որովայնի գույնն ավելի բաց է կամ բոլորովին սպիտակ (նկ. 72):

Հանդիպում է չորս տեսակ.

1. պարսկական ավազամուկ—M. Persicus Blanf. (էջ 58):

2. վինոգրադովի ավազամուկ—M. Vinogradovi Heptn. (էջ 60):

3. փոքրասիական ավազամուկ—M. Blackleri Thom. (էջ 57):

4. հարավային ավազամուկ—M. Meridianus Pall. (էջ 59):

Շների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Պոչի երկարությունը, մազերի հետ միասին, կարճ է մարմնի երկարության կեսից: Ետին ոտնաթաթերի տակ կան չորսական մեծ, կլոր, անմազ կոշտուկներ և մեկական կրնկային կոշտուկ: Աչքերի բիբերը կլորավուն են. Գայլեր—Canis

Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. գայլ—C. Lupus L. (էջ 67):

2. չախկալ—C. Aureus L. (էջ 70):

2(1) Պոչի երկարությունը, մազերի հետ միասին, երկար է մարմնի երկարության կեսից: Ետին ոտնաթաթի միայն 4 անմազ կրնկային կոշտուկները ձգված են, իսկ ոտնաթաթի մյուս մասերը պատված են մազերով: Աչքի բիբերը կլորավուն չեն, ունեն ձգված, նեղ, ուղղահայաց դիրք. Աղվեսներ—Vulpes

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ սովորական աղվես—V. Vulpes L. (էջ 71):

Կզաֆիսների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Որովայնը համարյա սև է, մեջքը և կողքերը՝ մոխրագույն, առանց դեղնագույն երանգի: Գլխի կողքերին կան մուգ շերտեր, դուռը ձգված է: Մարմինը մեծ է, առջևի մասում նեղանում է: Գորշուկներ—Meles
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ գորշուկ—M. Meles L. (էջ 78):

2(1) Գունավորումը այլ է, եթե մեջքի գույնը որովայնի հետ ունի համեմատած բաց գունավորում, ապա նկատվում է դեղնագույն երանգ: Մարմինը ձգված է, դուռը բութ . . . 3:

3(4) Մատները միացած են լողաթաղանթներով: Պոչը մկանոտ է, հիմքային մասը լայն, ծայրը սրված: Ունի թավ մորթի. Ջրասամույրներ—Lutra
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ ջրասամույր—L. Lutra L. (էջ 80):

4(3) Լողաթաղանթները բացակայում են: Ետին ոտնաթաթի սակ, մատների արանքում կան մազեր: Պոչի հիմքը լայնացած չէ: Ունի թավ մորթի, որը երկգույն է կամ խայլաբեղաձև բծերով, իսկ ձմռանը որոշ տեսակների մորթին սպիտակ է . . . 5:

5(6) Գլխի վերին մասը և կողքերը, երբեմն վերին շերտերի 2/3-ը գորշ կամ դարչնագույն է: Ականջները մեծ են, եռանկյունաձև. Կզաֆիսներ—Martes
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ ֆառակզաֆիս—M. Martes L. (էջ 77)

6(5) Դնչի ծայրը կամ ամբողջ վերին շերտերն սպիտակ կամ սպիտակագույն է: Ականջները փոքր են, կլորավուն 7:

7(8) Մեջքը խայտաբեղա է. խայտաֆիսներ—Vormela
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ խայտաֆիս—V. Peregusna Güld. (էջ 76):

8(7) Մեջքի գույնը այլ է, առանց բծերի. Աֆիսներ—Mustela
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ աֆիս—M. Nivalis L. (էջ 75):

եղջերուների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Պոչը կարճ է, արտաքինից չի երևում, երկարությամբ մինչև 3 սմ է: Նախաականային գեղձեր չունեն, նրանց տեղում երևում է նեղ, երկար, անմազ մաշկի շերտ: Քթանցքերի արտաչին և վերին շրթունքի ներքևի եզրից սկսած երկու կողքերում ունի սև բծեր: Եղջյուրները դեպի առաջ ուղղված (վերականային) ճյուղավորում չունեն. Այծյամներ—Capreolus

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ այծյամ—C. Capreolus L. (էջ 100):

2(1) Պոչը երկար է, արտաքինից նկատվում է, երկարությամբ 3 սմ-ից ավելի է: Նախաականային գեղձեր ունեն, որոնք երևում են խորը փոսիկների ձևով: Քթանցքների և շրթունքների կողքերում սև բծերը բացակայում են: Եղջյուրներն ունեն մեկ կամ երկու (վերականային) ճյուղավորումներ: Իսկական եղջերուներ—Cervus

Հանդիպում է երկու տեսակ.

1. բծավոր եղջերու—C. Nippon Temm.(էջ 104):

2. ազնիվ եղջերու—C. Elaphus L. (էջ 106):

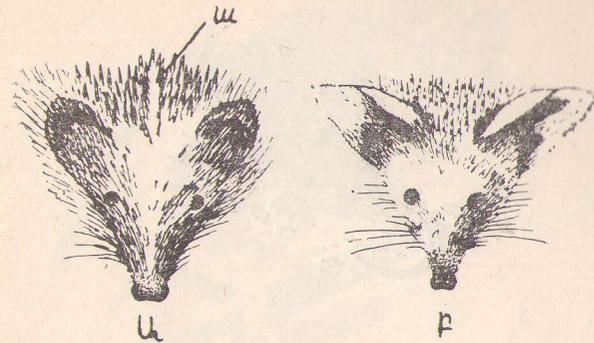
Սնամեջ եղջրավորների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ

1(2) Ունեն «մորուք»: Նախաականային և նախազարշապարային գեղձերը բացակայում են: Առջևի ոտքերի ստորին մասի գույնը մուգ է: Պոչի շրջանի «հայելին» բացակայում է. Այծեր—Capra

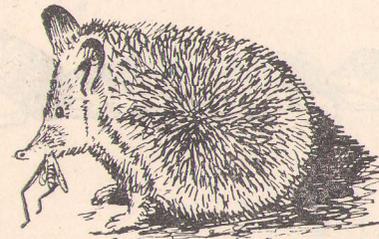
Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ բեզուարյան այծ—C. Aegagrus Erxl. (էջ 108):

2(1) «մորուքը» բացակայում է: Նախաականային և նախազարշապարային գեղձեր ունեն: Առջևի ոտքերի ստորին մասի գույնը բաց է, իսկ եթե մուգ է, ապա պոչի շրջանի «հայելին» բարձր է պոչից, տեղավորված գավակի վրա. Վայրի ոչխարներ—Ovis

Հանդիպում է մեկ տեսակ՝ մուֆլոն—O. Orientalis Gm (էջ 109):

1

2

3

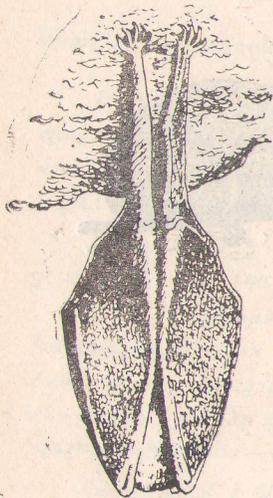
4

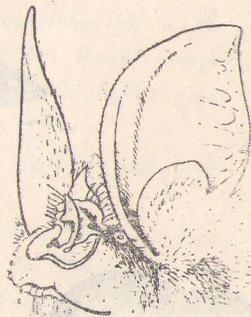
5

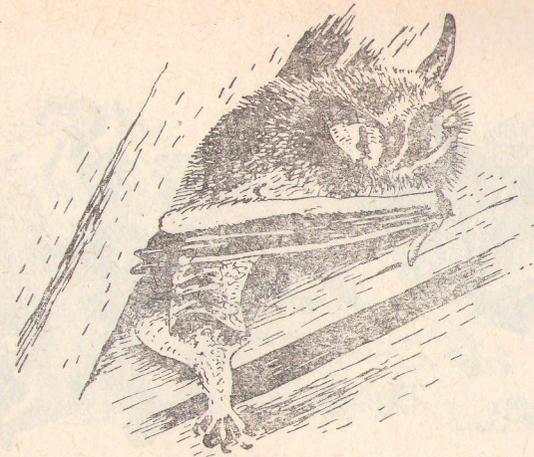
6

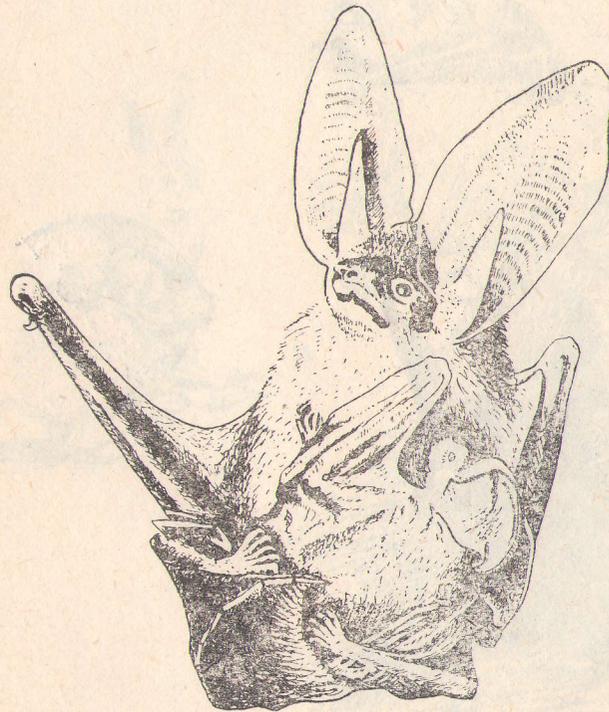
7

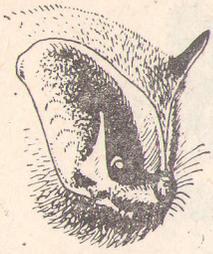
8

9

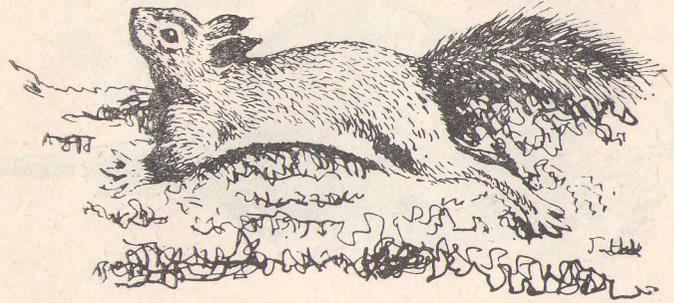
10

11

12

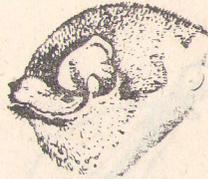
17

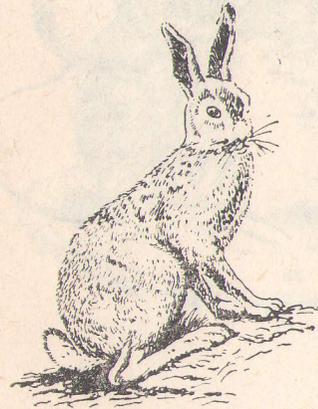
13

14

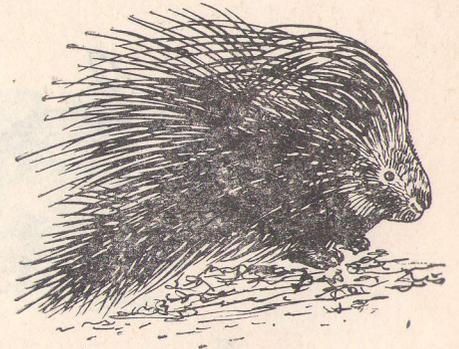
15

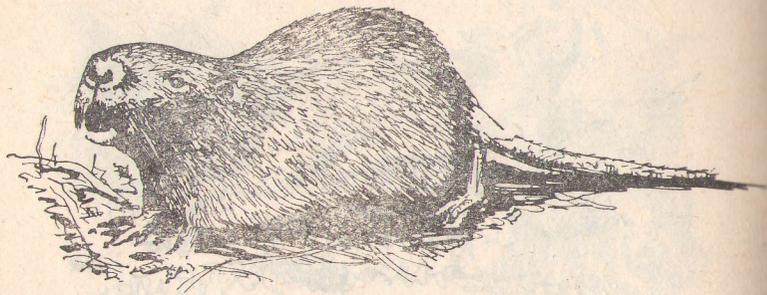
16

18

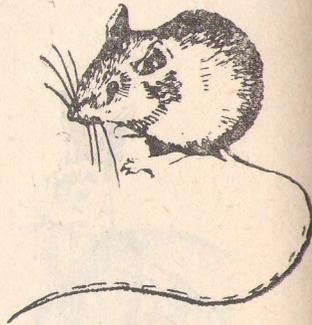
19

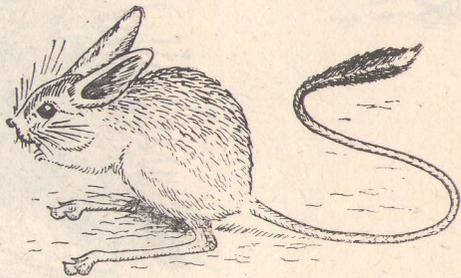
20

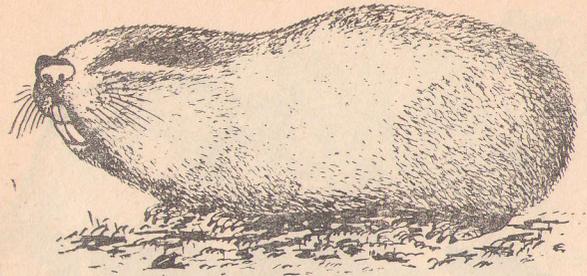
21

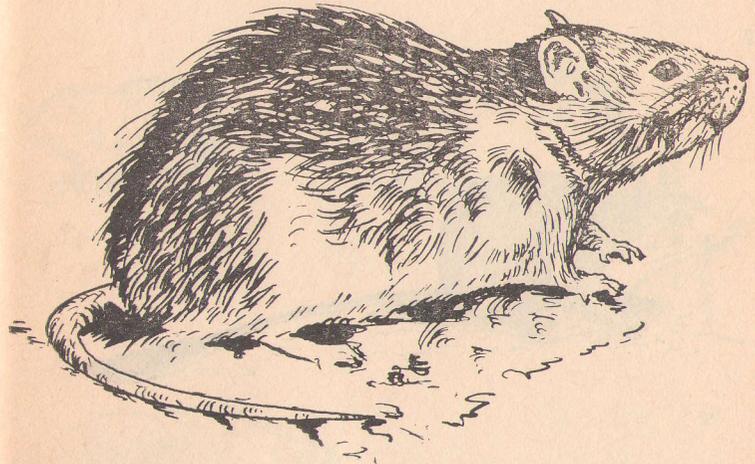
22

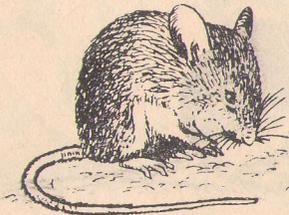
23

24

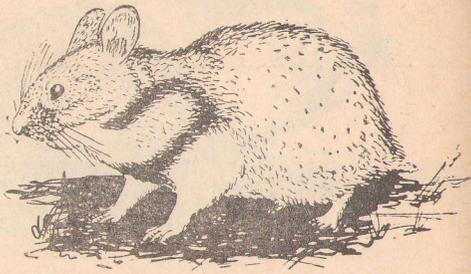
25

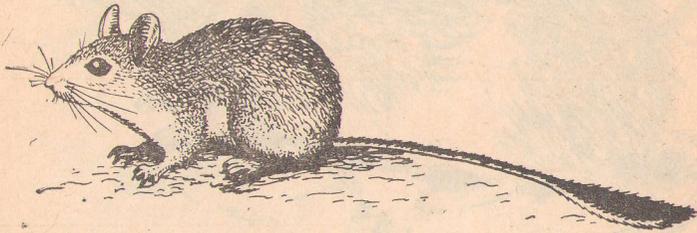
26

27

28

29

30

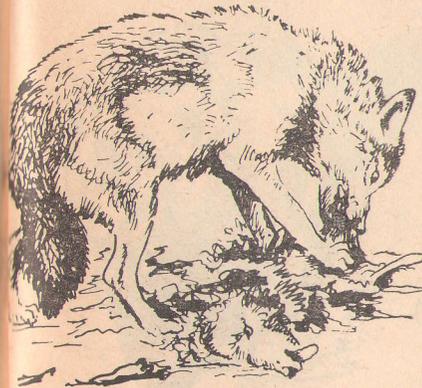
32

31

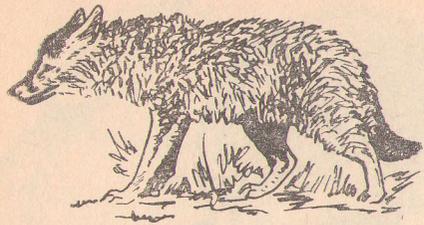
34

35

33

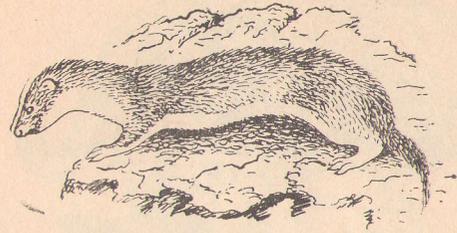
36

37

38

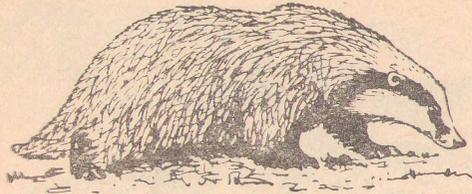
39

40

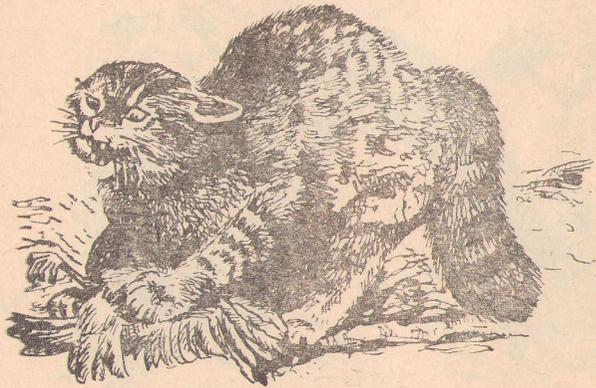
41

42

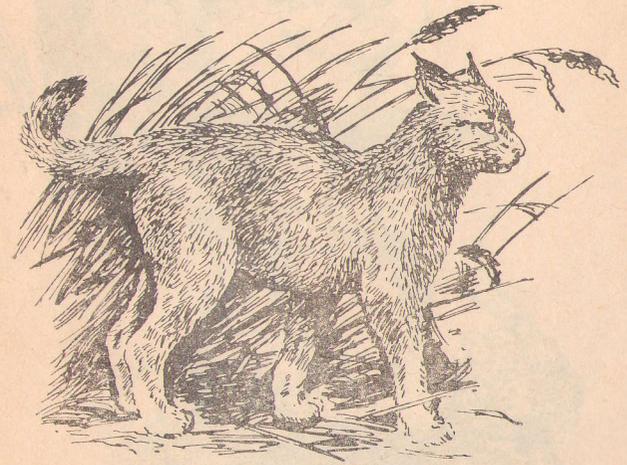
43

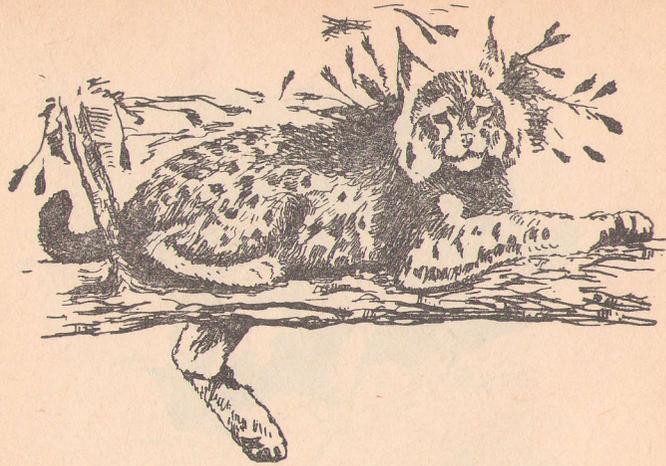
44

45

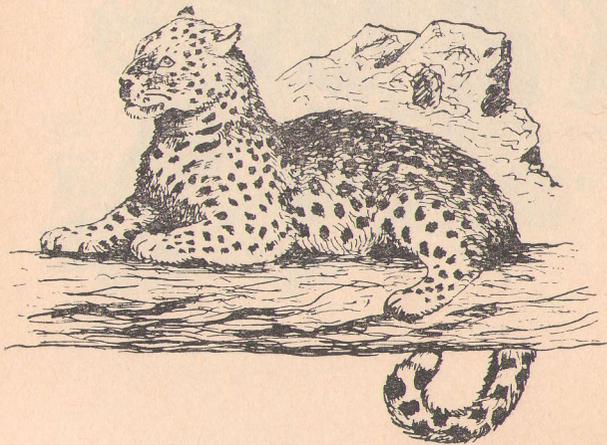
46

47

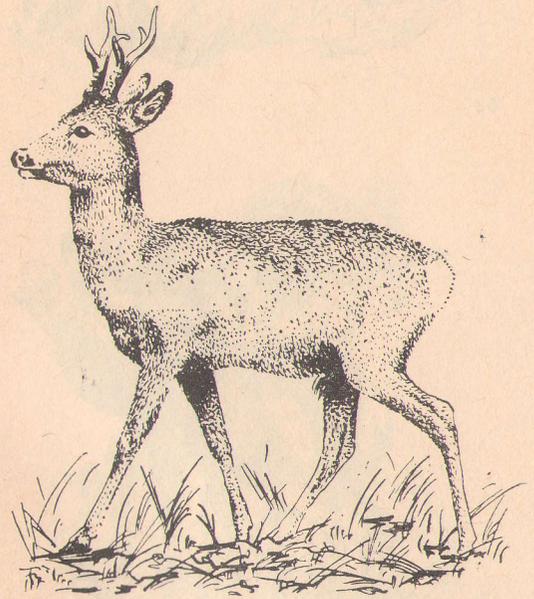
48

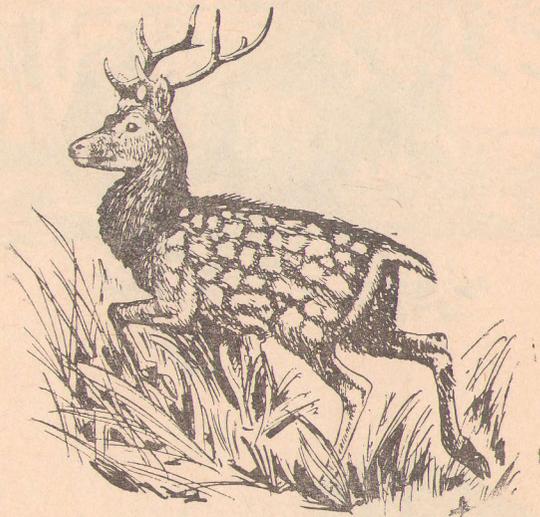
49

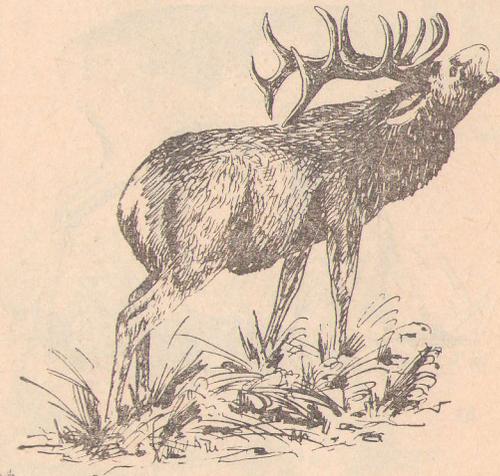
50

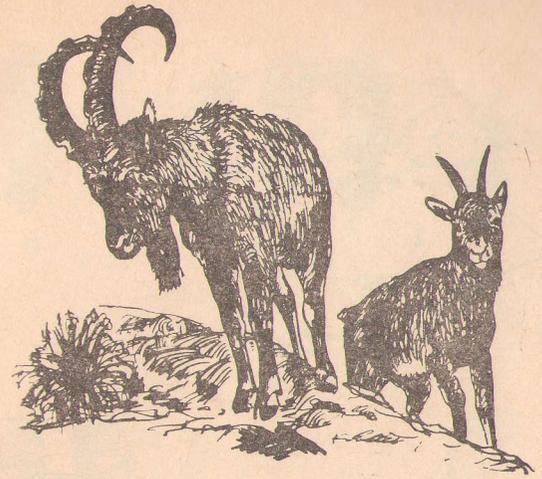
51

52

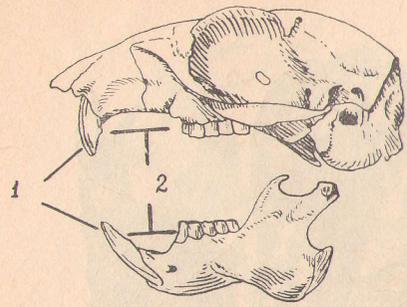
53

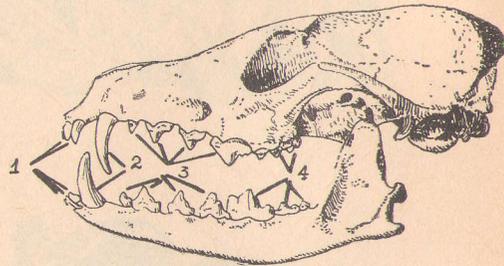
54

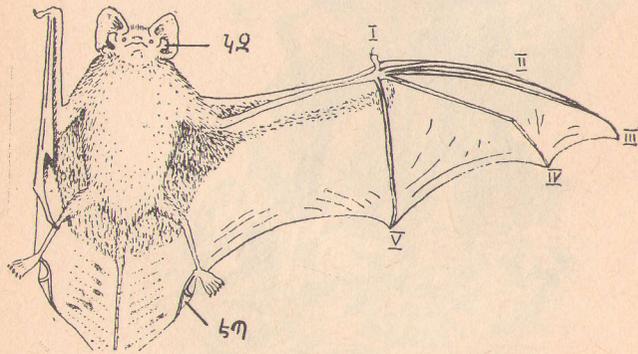
55

56

57

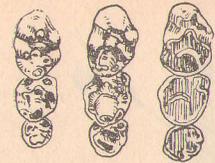

58

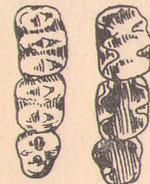

U P Q
1

59

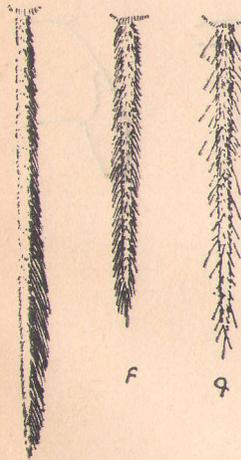

U P Q
2

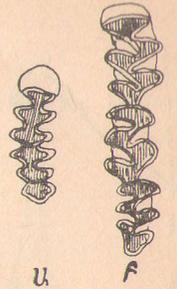
U P

60

U F Q

62

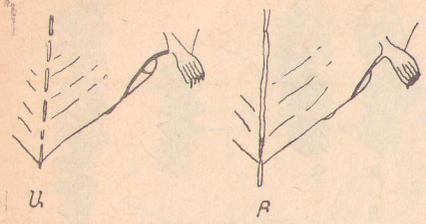

U P

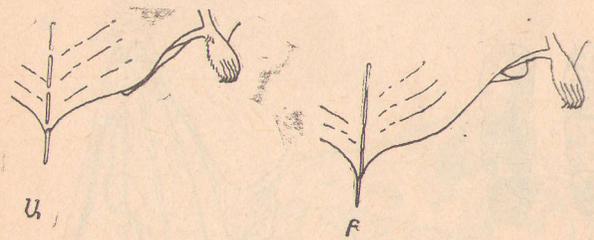
61

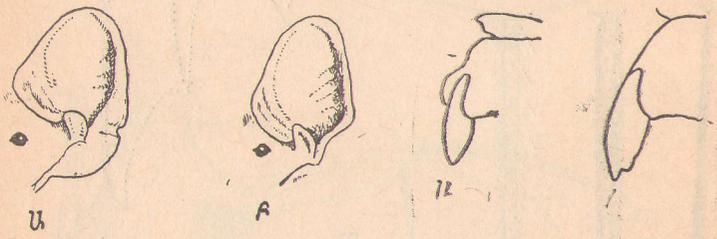
63

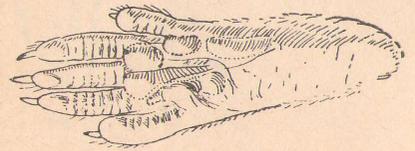
64

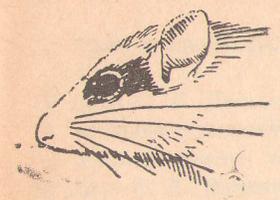
65

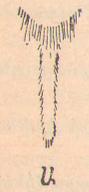
66

67

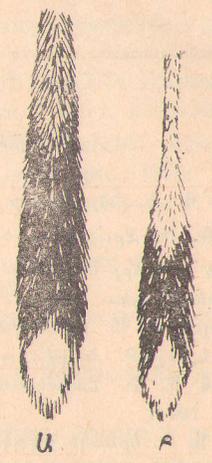
69

71

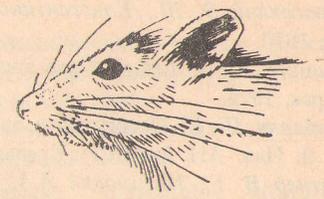

71

U

F

72

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1 Այրումյան Վ. Հ. Հայաստանի վայրի կղճակավորները, Երևան, 1960:
- 2 Հյուսյան Ռ. Ռ. *Ջրային առնետի (Arvicola terrestris) բիոլոգիայի մի քանի հարցերը Միսիանա գետի հովտում, գարնան և ամռան սեզոնում, Երևանի պետ. համալս. հրատ., 1958:*
- 3 Մարտիրոսյան Բ. Ա. Ամենափոքրիկ կաթնասուն կենդանին: Հայաստանի բնություն, նյութ. ժողով., պ. 17—18, Երևան, 1972:
- 4 Պողոսյան Ա. Ռ. Հայաստանի կրծողները և պայքարը նրանց դեմ: Երևան, 1944:
- 5 Պողոսյան Ա. Ռ. Երևանի շրջակայքի և նրա մերձակա շրջանների կաթնասունները, Երևանի պետ. համալս. հրատ., 1954:
- 6 Պողոսյան Ա. Ռ. Նյութեր՝ Հայկ. ՍՍՀ-ում տարածված ճագարամկների էկոլոգիայի վերաբերյալ, Երևանի պետ. համալս. հրատ., 1955:
- 7 Аветисян О. Р. Биологические особенности малоазиатского суслика в Армянской ССР, т. 3, № 1, Изв. АН АрмССР, Ереван, 1950.
- 8 Айрапетянц Э. Ш., Константинов А. И. Эколокация в природе, Л., 1970.
- 9 Вишивцев В. П. Выдра Сахалина. «Наука», сиб. отд., Новосибирск, 1972.
- 10 Гамбарян П. П. Особенности экологии горной слепушенки, т. 4, № 9, Изв. АН АрмССР, Ереван, 1951.
- 11 Гептнер В. Г., Насимович А.А., Банников А. Г. Млекопитающие Советского Союза, т. 1, М., 1961.
- 12 Гептнер В. Г., Слудский А. А. Млекопитающие Советского Союза, т. II, М., 1972.
- 13 Гептнер В. Г., Наумов Н. П., Юргенсон П. Б., Слудский А. А., Чирикова А. Ф. Банников А. Г. Млекопитающие Советского Союза, т. 2, «Высшая школа», М., 1967.
- 14 Громов И. М. и др. Млекопитающие фауны СССР, ч. 1, 2, М., 1963.
- 15 Гуреев А. А. Землеройки (Soricidae) «Наука», 1971.
- 16 Даль С. К. Насекомоядные и рукокрылые Армянской ССР и Нахичеванской АССР. Зоол. сб. II, Изд. АН АрмССР, Ереван, 1940.
- 17 Даль С. К. Данные по биологии, распространению, численности и количественному соотношению в стадах безоаровых коз на Урцском хребте, т. 4, № I, Изв. АН АрмССР, Ереван, 1951.
- 18 Даль С. К. Животный мир Армянской ССР, т. I, Ереван, 1954.
- 19 Захарян Х. А. Плоскогорная полевка (*Microtus socialis* Schld Iovskii Arg.) в АрмССР. Автореф. канд. дис., 1958.
- 20 Калантарян М. А. Полевки Армении и меры борьбы с ними. Автореф. канд. дис., 1954.
- 21 Кладовициков В. Ф. и др. Клеточное разведение нутрии, М., 1964.
- 22 Кузякин А. П. Летучие мыши. М., 1950.
- 23 Мантейфель П. А. Жизнь пушных зверей. Госкультпросветиздат, М., 1947.
- 24 Мартиросян Б. А. Снежная полевка в Армении. Автореф. канд. дис., 1966.
- 25 Мартиросян Б. А., Григорян М. С. Новые данные о распространении кавказской мышевки, *Sicista caucasica* Vinogr. (1925) в Армении. Биол. журн. Армении, т. XX, № 12, 1967.
- 26 Мартиросян Б. А., Гейликман Б. О., Амирян А. А. Материалы по питанию ушастой совы в Армении, т. XXV, № 3, Изв. АН АрмССР, Ереван, 1972.
- 27 Папанян С. Б. Экология песчанок Армянской ССР. Автореф. канд. дис., 1971.
- 28 Погосян А. Р. Об экологии обыкновенной полевки (*Microtus arvalis* Pall. (в условиях посевов зерновых культур Армянской ССР. Зоол. сб. V, Изд. АН АрмССР, 1948.
- 29 Погосян А. Р. Экологический очерк горного слепца в Армянской ССР. Зоол. сб. VIII, Изд. АН АрмССР, 1953.
- 30 Соснихина Т. М. Серый хомячок (*Cricetulus migratorius* Pall.) в условиях Армянской ССР. Зоол. сб. VII, Изд. АН АрмССР, 1950.
- 31 Соснихина Т. М. О нахождении костей пищухи (*Ochotona* sp.) в Армянской ССР. Докл. АН АрмССР, т. VII, № 2, 1947.
- 32 Стрелков П. П. Экологические наблюдения за зимней спячкой летучих мышей (*Chiroptera, Vespertilionidae*) Ленинградской области. Тр. зоол. ин-та, т. XVIII, Л., 1971.
- 33 Шагоян Р. С. Серая крыса (*Rattus norvegicus* Berk.) в Армении и усовершенствование мер борьбы с ней. Автореф. канд. дис., 1969.

- 34 Шикин И. Б., Слудский А. А. и др. Крупные хищники. М., 1976.
 35 Шнитников В. Н. Звери и птицы нашей страны, «Молодая гвардия», 1957.
 36 Язан Ю. П., Лавов М. А., Иванова Г. И., Овсякова Н. И. Охота на капытных, М., 1976.
 37 Явруян Э. Г., Сафарян Л. А. Находки широкоухого складчатогоуба (*Tadarida teniotis Rafinesgne*) на территории Армянской ССР. Биол. журн. Армении, т. XXVIII, № 7, 1975.

ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբան	5
Սիշատակներ	14
Սովորական ողնի	15
Լայնականջ ողնի	17
Փոքրիկ խլուրդ	18
Սովորական դորշատամ սրբնչակ	20
Փոքր դորշատամ սրբնչակ	21
Սովորական կուտորա	22
Պստիկ սպիտակատամ սրբնչակ	22
Փոքր սպիտակատամ սրբնչակ	23
Սպիտակափոր սպիտակատամ սրբնչակ	23
Կովկասյան կամ երկարազի սպիտակատամ սրբնչակ	24
Հայկական սպիտակատամ սրբնչակ	24
Չղջիկներ	24
Փոքր պայտաբլիթ շղջիկ	26
Հարավային պայտաբլիթ շղջիկ	27
Մեհեղի պայտաբլիթ շղջիկ	27
Մեծ պայտաբլիթ շղջիկ	27
Սրականջ գիշերային շղջիկ	28
Նատերերի գիշերային շղջիկ	28
Նոսգույն գիշերային շղջիկ	29
Բեղլու գիշերային շղջիկ	29
Լայնականջ շղջիկ	30
Ասիական լայնականջ շղջիկ	31
Շիկակարմիր իրիկնային շղջիկ	31
Գաճաճ շղջիկ	32
Միջերկրյաձուլյան շղջիկ	33
Ուշաթոնը մշկաշղջիկ	33
Օգնեի մշկաշղջիկ	34
Սովորական երկարաթև շղջիկ	34
Լայնականջ ծալքաշուրթ	35

Նապաստակահմաններ	36
Եվրոպական նապաստակ	36
Կրճողներ	40
Պարսկական սկյուռ	42
Եվրոպական գետնասկյուռ	44
Հնդկական վայրենակերպ կամ մացառախոզ	45
Ճահճային կուղբ	46
Մեծ քնամուլ կամ շիկանետ	48
Անտառային քնամուկ	49
Կովկասյան մկնիկ	50
Փոքր ճագարամուկ	50
Փոքրասիական ճագարամուկ	51
Լեռնային կուրամուկ	51
Մոխրագույն առնետ կամ պասյուկ	52
Սև առնետ	53
Տնային մուկ	53
Սովորական անտառային մուկ	54
Մոխրագույն համստերիկ	55
Փոքրասիական համստեր	56
Փոքրասիական ավաղամուկ	57
Պարսկական ավաղամուկ	58
Հարավային ավաղամուկ	59
Վինոգրադուլի ավաղամուկ	60
Լեռնային կուրամկնիկ	61
Ջրամուկ	62
Սովորական դաշտամուկ	63
Հասարակական դաշտամուկ	63
Սարահարթային դաշտամուկ	64
Թփուտային դաշտամուկ	65
Զյան դաշտամուկ	66
Կիշատիչներ	67
Գայլ	70
Չախկալ	71
Սովորական աղվես	73
Գորշ արջ	75
Աքիս	76
Խայտաքիս	77
Քարակղաքիս	78
Գորշուկ	80
Ջրասամուլը	

Վայրի կամ անտառային կատու	83
Տափաստանային կատու	84
Եղեգնակատու	85
Լուսան	87
Մանուլ	89
Հովազ	90
Երկամբակավորներ	96
Վայրի խոզ	97
Այծյամ	109
Բծավոր եղջերու	104
Ազնիվ եղջերու	106
Բեզոարյան այծ	108
Մուֆլոն	139
Ուռնիչ աղյուսակ	112
Որոշիչ աղյուսակից օգտվելու կարգը	112
Հիմնական չափումների բացատրություն	115
Կաթնասունների կարգերի որոշիչ աղյուսակ	115
Միջատակերների կարգի ընտանիքների որոշիչ աղյուսակ	116
Չղջիկների կարգի ընտանիքների որոշիչ աղյուսակ	117
Կրծողների կարգի ընտանիքների որոշիչ աղյուսակ	117
Գիշատիչների կարգի ընտանիքների որոշիչ աղյուսակ	118
Երկամբակավորների կարգի ընտանիքների որոշիչ աղյուսակ	119
Ողնիքների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	120
Սրբնչակների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	120
Սովորական կամ հարթաքիթ շղջիկների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	121
Մկնամանների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	123
Սկյուռների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	124
Ճագարամկների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	125
Համստերանմանների ընտանիք	125
1 Համստերների ենթաընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	125
2 Դաշտամկների ենթաընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	126
3 Ավաղամկների ենթաընտանիքի ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	126
Շների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	127
Կզաքիսների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	128
Եղջերուների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	129
Սնամեջ եղջերավորների ընտանիքի սեռերի որոշիչ աղյուսակ	129
Կրակաճուրջուն	150

ԲԵՐԳ ԱԲԳԱՐԻ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՍԵՒԱ ԲԱԳՐԱՏԻ ՊԱՊԱՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՅՐԻ ԿԱԹԵԱՍՈՒՆՆԵՐԸ

Հրատ. խմբագիր Ս. Հ. Գևորգյան
Նկարիչ Յու. Հ. Առաքելյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գարձակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուչարյան
Սրբագրիչ Բ. Ա. Սոխիկյան

Հանձնված է շարվածքի 2.12.1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության
19.08.1983 թ.: ՎՅ 12256: Չափը 84×108¹/₃₂: Թուղթ № 1: Տառատեսակ
«գրքի սովորական» բարձր — տպագրություն: Պայմ. 7,99 մամ., տպագր.
9,75 մամուլ: Հրատ. հաշվարկ 6,54 մամուլ: Տպաքանակ 2000: Պատվեր
№ 1279: Հրատ. № 5900: Գինը 1 ոտր.:

ՀՄՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյան պող. 24 գ:

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՄՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան,
Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.

Գինը. 1 ս.

A $\frac{\pi}{69727}$